

**Національний педагогічний університет
імені М.П. Драгоманова**

На правах рукопису

БАДЬОРА СЕРГІЙ МИКОЛАЙОВИЧ

УДК 376.58(477.8)(091):343.811

**ПРОБЛЕМИ ПОПЕРЕДЖЕННЯ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ
ВИХОВАНЦІВ РЕЖИМНИХ УСТАНОВ ДЛЯ НЕПОВНОЛІТНІХ В
ІСТОРІЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ПЕДАГОГІКИ (II ПОЛОВИНА XX ст.)**

13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

**Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата
педагогічних наук.**

**Науковий керівник
Євтух Микола Борисович
доктор педагогічних наук,
професор, академік АПН України**

Київ - 2009

Зміст

Вступ	3
РОЗДІЛ І. ПРОБЛЕМА ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ	13
1.1. Генеза девіантної поведінки неповнолітніх: причини та типи	13
1.2. Досвід українських педагогів в історичній ретроспективі.....	54
1.3. Проблеми злочинності неповнолітніх у контексті девіантної поведінки	69
Висновки до розділу.....	73
РОЗДІЛ 2. ДЕВІАНТНА ПОВЕДІНКА ЯК ОБ'ЄКТ ПЕДАГОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ	75
2.1. Модель розвитку девіантної поведінки особи та корегуючі прийоми педагогічного впливу.....	76
2.2. Педагогічна профілактика відхилень у поведінці неповнолітніх.....	83
2.3. Функції і зміст індивідуального підходу в роботі з девіантними особами	112
2.4. Християнська етика – пропедевтичний чинник девіантної Поведінки.....	133
Висновки до розділу	156
РОЗДІЛ 3. ОСНОВНІ ШЛЯХИ ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ РЕЖИМНИХ УСТАНОВ ДЛЯ НЕПОВНОЛІТНІХ.....	160
3.1. Напрями педагогічних досліджень, спрямованих на виявлення результативності процесу ресоціалізації осіб з девіантною поведінкою	160
3.2. Аналіз стану організації навчально-виховного процесу в колоніях для неповнолітніх правопорушників на сучасному етапі.....	185
3.3. Наукова організація навчально-виховної та корекційної роботи з неповнолітніми девіантами в режимних установах.....	190
Висновки до розділу.....	201
Висновки.....	205
Список використаних джерел.....	212

ВСТУП

На зламі двох тисячоліть, в умовах кардинальних соціальних змін, що відбуваються в Україні, перебудовується й психологія людини, її погляди, переконання, звички, моральні цінності, соціальні ролі. І коли одні переживають аналогічні перетворення порівняно легко, то для інших вони стають мало не особистою трагедією, спричиняючись до дискомфорту, депресії, стресів, алкоголізму, наркоманії, бродяжництва, соціальної деградації, правопорушень. Це особливо небезпечно, коли до завваженої категорії осіб потрапляють неповнолітні. Вони більшою мірою, ніж дорослі, переживають труднощі в діяльності, спілкуванні, самовизначенні у соціумі, що, ясна річ, призупиняє їхній особистісний розвиток. Виникають певні ніші, в яких віднаходить себе “незручна” дитина. У науці таких дітей, підлітків прийнято називати важкими, важковиховуваними, бездоглядними, дискомфортними, девіантними. Такі характеристики, що позначають різний ступінь соціально-педагогічного чи психологічного неблагополуччя особистості, яка розвивається, виступають свідченням загальної риси описаної категорії підлітків – дезадаптованості.

У ситуації соціальних перетворень найвразливішим виявляється підліток. Навіть цілком благополучні, на перший погляд, сучасні діти відчують страх перед майбутнім, побоюються ставати дорослими, хворобливо переживають зраду, самотність; покладаються переважно на себе і почасти – на батьків, не ймучи віри політичним лідерам; мають власну думку стосовно перебудови суспільства; відстоюють право на ранню самостійність; не бажають служити у війську; усвідомлюють своє безправне становище в суспільстві. Усе загальна соціальна фрустрація в Україні виявляється у підлітків зазвичай не в депресивній, а в агресивній формі, тому, скажімо, вони визнають бійку цілком прийнятним способом відстоювання власних ідеалів, вбачаючи в останніх передовсім певні особистісні якості. Образи та моральні цінності літературних героїв, історичних постатей як ідеал для наслідування зведені в нинішньому

дитячому сприйнятті нанівець. Помітну негативну роль у духовному занепаді особистості дитини відіграють і сучасні засоби масової інформації.

Наслідком дезадаптованості неповнолітніх зчаста стають вияви ними девіантної поведінки, правопорушення та злочини. Із кожним роком зростають негативні соціальні наслідки, завдані цими явищами, моральні й матеріальні втрати. А злочинність неповнолітніх стала сьогодні значно суспільно небезпечнішою, ніж у всі попередні роки.

Актуальність теми дослідження. Нинішню ситуацію з історико-педагогічним осмисленням проблеми попередження девіантної поведінки неповнолітніх маємо всі підстави вважати незадовільною. Тим паче це стосується профілактичної роботи з підлітками, які виховуються в режимних установах, підпорядкованих різним відомствам. Дотепер відсутні, скажімо, синтетичні фахові дослідження психолого-педагогічних підходів до потлумачення соціогенетичної, біогенетичної, теологічної концепцій психологічного розвитку людської особистості; відчуваємо брак наукових розвідок, де узагальнювався б попередній досвід щодо педагогічного впливу на осіб, які за умови збігу певних обставин здійснюють асоціальні вчинки, скоюють злочини (в тому числі – повторно). На часі також – аналіз новітніх педагогічних розробок, що потребують практичного впровадження у навчально-виховний процес відповідних закладів, установ.

Надзвичайно цікавим у контексті вищезавваженого, як і в науково-дослідницькому аспекті, є період другої половини ХХ століття, прикметний численними реформаторськими зрушеннями в освіті, кардинальним переосмисленням традиційної системи виховання, енергійними спробами пошуків нових теоретико-методологічних основ навчання та виховання підростаючого покоління. Отже, монографічне дослідження тогочасного педагогічного доробку в означеній сфері сприятиме як подальшому розвитку педагогічної науки, так і виробленню практичних рекомендацій для посадових осіб, яким делеговано створення організаційно-педагогічних умов для корекційної роботи з неповнолітніми девіантами.

Історіографічний аналіз дає підстави твердити, що різноманітні аспекти проблеми поведінкових виявів дітей і підлітків віддавна перебувають у фокусі наукових спостережень. Назвемо у зв'язку з цим імена античних мислителів Арістотеля, Демокріта, Платона, видатних учених Я.Коменського, Й.Песталоцці, Й.Гербарта, Ф.Дістервега тощо.

Першість у розробці окресленої проблеми на українських теренах належить мислителям доби Київської Русі. Маємо на увазі “Руську правду”, “Изборник” Святослава, “Поучення” Володимира Мономаха, “Настанови багатіям” Іоана Грішного, “Статут” Федора Студита, “Бджолу”, “Книгу приповістей Соломонових” і под.

Чимало уваги питанням корекційної роботи з неповнолітніми приділено в працях відомих педагогів-просвітителів минулого – О.Духновича (сформулював засадничі принципи шкільного “порядку”, заґрунтовані на “добрих звичаях”), М.Пирогова (висновки про домінуючу роль учителя в поліпшенні моралі підростаючого покоління), К.Ушинського (теза про виховання як цілеспрямований процес формування “людини в людині”), Т.Лубенця, А.Макаренка, І.Соколянського, В.Сухомлинського та інших.

Посутнім є внесок у дослідження психолого-педагогічних основ проблеми таких учених, як І.Бех, А.Богущ, В.Бутенко, Л.Виготський, М.Євтух, І.Зязюн, Е.Карпова, В.Кащенко, Ю.Ковалевська, І.Кон, Г.Костюк, О.Лазурський, М.Ніженський, Л.Орбан, М.Фіцула тощо.

Маємо підстави констатувати, що на сьогодні вченими з'ясовано такі аспекти порушеної проблеми: мотиви виникнення девіантної поведінки дітей і підлітків, шляхи її діагностики та профілактики (В.Баженов, А.Бєлкін, І.Козубовська, Л.Кондрашова, Е.Костяшкін, О.Кочетов, В.Оржеховська, І.Парфенович, Г.Пономаренко); психологічні особливості правопорушень неповнолітніх і специфіка коригування їх поведінкових відхилень (С.Белічева, І.Доллард, В.Ковальов, М.Раттер, Г.Товканець). Чимало цінних спостережень містять і дисертаційні праці, виконані в останні роки. Маємо на увазі, зокрема, дослідження П.Вівчара “Особливості морального виховання неповнолітніх,

засуджених у виховно-трудоу колоніях” (1998), І.Звереві “Теорія і практика соціально-педагогічної роботи з дітьми та молоддю в Україні” (1999), Т.Андронюк “Пропедевтична робота з підлітками, схильними до девіантної поведінки, на уроках трудового навчання в загальноосвітній школі” (2002), Н.Онищенко “Корекція девіантної поведінки молодших школярів у процесі діяльності дитячих громадських організацій” (2003), О.Шарапової “Педагогічні умови комплексної корекції девіантної поведінки молодших школярів” (2003), І.Хозраткулової “Педагогічні засади виявлення та подолання насилля у підлітковому середовищі” (2003), Л.Вейланде “Підготовка студентів до роботи з підлітками девіантної поведінки” (2005) та ін.

Заслужують на увагу й дослідження таких аспектів проблеми девіантної поведінки, як психологічний (В.Бараннік, Т.Ваврик, І.Пономаренко), соціологічний (О.Волянська, А.Демічева, Т.Перепелиця), філософський (В.Білецький, Л.Котляров), кримінологічний (В.Бурдін, Т.Кальченко, А.Нікітін), медичний (М.Буянов, Т.Мозгова, О.Селецький), лінгвістичний (Н.Грозян) і навіть архітектурний (А.Ахаїмова – автор дисертаційної праці “Принципи архітектурно-планувальних рішень соціально-реабілітаційних центрів (для безпритульних дітей та підлітків”).

Як свідчить аналіз джерельної бази, в арсеналі сучасної науки є чимало обґрунтованих положень і висновків, що стосуються різних питань, пов’язаних із поведінковими відхиленнями дітей і підлітків. Тимчасом зазначимо, що донині малодослідженими залишаються форми вияву девіантної поведінки вихованців режимних установ для неповнолітніх, чинники її детермінації, не розроблені науково обґрунтовані рекомендації щодо педагогічного забезпечення й ефективного здійснення попередження девіантної поведінки обраної для аналізу категорії, не з’ясоване місце окресленої проблеми в історії української педагогіки останніх десятиріч.

Отже, недостатня наукова розробленість, соціально-педагогічна значущість проблеми, потреба її розв’язання крізь виміри комплексної педагогічної корекції, а також сьогочасні практичні потреби зумовили вибір

теми дисертації – **“Проблеми попередження девіантної поведінки вихованців режимних установ для неповнолітніх в історії вітчизняної педагогіки (II половина XX ст.)”**.

Зв’язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане відповідно до тематичного плану наукових досліджень кафедри теорії та історії педагогіки НПУ імені М.П. Драгоманова і є складовою проблеми «Історія освіти і педагогічної думки України в контексті підготовки вчителя» Тема роботи узгоджена в Раді з координації наукових досліджень у галузі педагогіки та психології в Україні АПН України (протокол № 3 від 29 квітня 2005 р.).

Хронологічні межі дослідження охоплюють другу половину XX століття. За висхідну межу обрано 1950-ті роки, пов’язані зі складним і суперечливим процесом лібералізації суспільства, що, проте, сприяв громадському пробудженню та національному відродженню в Україні. Верхньою межею є 1990-ті роки – період, коли гостро постало питання про підвищення рівня освіти та впровадження концепції національної школи.

Територіальні межі дослідження охоплюють всю материкову Україну.

Метою роботи є виконання системного історико-педагогічного аналізу проблем попередження девіантної поведінки неповнолітніх вихованців режимних установ України другої половини XX століття в контексті актуальних питань розвитку сучасної педагогічної теорії та практики.

Реалізація цієї мети передбачає послідовне виконання таких **завдань**:

1. Уточнити поняття “девіантна поведінка”.
2. Схарактеризувати типи девіантної поведінки дітей і підлітків та основні її причини.
3. Визначити роль, основні функції, принципи діяльності пенітенціарної школи.
4. Висвітлити мету, завдання, зміст, методи, форми та принципи організації профілактичної роботи з девіантними особистостями.

5. Окреслити шляхи вдосконалення правовиховної роботи в режимних установах, де утримуються неповнолітні девіанти.

Об'єктом дослідження є вияви негативно-девіантної поведінки особистості, причини й умови формування особи неповнолітнього девіанта.

Предмет дослідження – організаційно-педагогічні концепти попередження девіантної поведінки вихованців режимних установ для дітей і підлітків в Україні (друга половина ХХ ст.).

Методи дослідження. Робота ґрунтується на діалектичному методі, принципах єдності історичного та логічного, теоретичного й емпіричного, що уможливають розгляд взаємозв'язків особистості з соціумом в аспекті розвитку девіантних процесів як органічної складової соціальної поведінки. Аналізуючи соціально-педагогічні явища, дисертант застосовує загальнонаукові методи дослідження: історичний (з'ясування ступеня наукової розробки проблеми); історико-ретроспективний (осмислення концептуальних положень, на яких ґрунтується педагогіка девіантної поведінки); структурно-функціональний (характеристика девіантної поведінки як системного феномена); логіко-семантичний (визначення понятійного інструментарію роботи); аксіологічний. Ураховуємо й ідеї нової філософії освіти та сучасну парадигму виховання особи.

Теоретико-методологічною основою дисертації стали праці М.Алемаскіна, Б.Аязмова, А.Гонєєва, Л.Зюбіна, В.Кащенко, А.Кочетова, І.Міньковського, В.Мясищева, Д.Фельдштейна, інших дослідників, де висвітлюються психолого-педагогічний, психобіологічний, кримінологічний та інші аспекти проблеми девіантної поведінки неповнолітніх.

Значний інтерес становили для нас і висновки, що містяться у фундаментальних роботах із історії вітчизняної педагогічної думки (Л.Артемова, А.Бандура, І.Бех, А.Богуш, Л.Вовк, М.Драгоманов, М.Євтух, І.Зязюн, А.Макаренко, С.Русова, В.Сухомлинський, О.Сухомлинська, О.Савченко, М.Стельмахович, М.Фіцула тощо).

Наукова новизна і теоретичне значення одержаних результатів зумовлюються тим, що дисертація є першою спробою монографічного історико-педагогічного дослідження загальнопедагогічних проблем попередження девіантної поведінки вихованців режимних установ для неповнолітніх в Україні другої половини минулого століття. У роботі вперше системно осмислено проблему соціально-негативної девіантності крізь виміри соціально-економічних, психологічних, медичних і педагогічних чинників; показано внесок вітчизняних педагогів у розробку теоретичних і прикладних питань, пов'язаних із профілактикою девіантної поведінки дітей та підлітків, комплексно розглянуто їхні підходи до визначення методів і форм організації корекційної діяльності в режимних установах.

Дисертант аргументує доцільність застосування принципу комплексності в підходах до усвідомлення категорії “девіантна поведінка”. Це дає можливість виявити найхарактерніші форми девіантності неповнолітніх, комплексно аналізувати їх у силовому полі соціологічної, філософської, юридичної, психобіологічної, педагогічної тощо теорій девіантності. У роботі запропоновано комплексний підхід до корекції поведінкових відхилень дітей і підлітків; набувають подальшого розвитку наукові положення про детермінацію й різновиди девіантної поведінки неповнолітніх.

Практичне значення одержаних результатів зумовлене актуальністю теми дослідження. Фактичний матеріал, теоретичні положення та висновки дисертації можуть бути використані в процесі підготовки й читання нормативних курсів і спецкурсів з історії педагогіки, психології, кримінології у вищих навчальних закладах. Здобуті результати можуть використовуватися в подальших історико-педагогічних дослідженнях, можуть стати відправним моментом при створенні монографічних праць відповідної проблематики, підручників і посібників із педагогіки, знадобляться в практичній роботі вчителів загальноосвітніх навчальних закладів різних типів.

Вірогідність і надійність висунутих у роботі висновків, положень та рекомендацій забезпечується новітньою методологією дослідження,

послугуванням рядом науково надійних і взаємодоповнюючих методів аналізу, відповідних меті, завданням і предметові дисертаційної праці.

Апробація роботи здійснювалася в процесі її обговорення на кафедрі теорії та історії педагогіки НПУ ім.. М.П. Драгоманова, кафедрі оперативної тактичної підготовки КНУВС. Матеріали дисертації апробовано в лекційних курсах з теорії та історії педагогіки, тактико-спеціальної підготовки, особистої безпеки та охорони праці в галузі. Загальну концепцію та результати дослідження оприлюднено в доповідях і виступах на наукових, науково-практичних конференціях різних рівнів: десятій Міжнародній науково-практичній конференції «Економічні та гуманітарні проблеми розвитку суспільства у III тисячолітті» (Рівне, 2007); Міжнародній науково-практичній конференції «Педагогіка вищої школи: методологія, теорія, технології» (Київ – Рівне 2007). Третій науково-практичній конференції «Вища освіта України у контексті інтеграції до європейського освітнього простору» (Київ, 2008).

Публікації. Основні наукові результати дослідження викладені у 7 статтях опублікованих у провідних фахових виданнях, затверджених ВАК України.

Структура роботи. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків і списку використаних джерел (180 найменувань). Загальний обсяг – 227 сторінок, із яких 211 основного тексту.

Осмислення великого масиву літератури з порушеної проблеми дає підстави для висновку про неоднозначність підходів до визначення поведінкової норми та її девіації.

Окрім того, існують різні погляди щодо сутності девіантної поведінки як соціального явища та форм її вияву. Слід зауважити, що девіантна поведінка у неповнолітніх виникає за умови, коли особистість деградує в своїх духовних шуканнях, опиняючись на рівні суто прагматичної взаємодії з довкіллям. В аналогічній ситуації девіація виступає формою неадекватного реагування підлітка на цінності суспільного життя, що за своїм характером суперечить його моральній, правовій орієнтаціям. Це явище прикметне такими основними

ознаками: відсутність чітких правових і моральних переконань; підвищена сприйнятливність до аморальних явищ чи середовища; зневажливе ставлення до вимог моралі та права; слабка обізнаність із моральними нормами суспільства; низька самооцінка; занижений позитивний образ власного “Я”; недостатня самоповага і под.

При цьому слід зважати на найпоширеніше наукове потлумачення норм як правил загальноприйнятої й очікуваної поведінки, що окреслюють поведінку більшості членів суспільства. Тимчасом ми звернули увагу на те, що поняття норми є доволі несталим, змінним. Те, що буквально нещодавно вважалося анормальним і викликало осуд, нині може стати нормою і навпаки. Саме тому норми повсякчас виступають причиною конфліктів між різними генераціями.

Підґрунтям практичної оцінки норми є її пристосованість до звичайних умов існування. Відтак норма – це те, що визначає життя більшості в існуючих реаліях. Коли останні змінюються – відповідним чином переглядаються норми. Це спричиняється до того, що в усіх сферах життєдіяльності соціуму (зокрема, в моральній) відбувається заміщення колишніх норм новими, більш відповідними новим умовам існування.

Аналіз різних поглядів на проблеми девіантної поведінки виявив важливі для нашого дослідження закономірності. Так, переважна більшість теорій девіантної поведінки постала на ґрунті з’ясування проблем, що існували в молодіжному середовищі. І створюються вони зазвичай на основі аналізу статистичної звітності освітньо-виховних закладів, комісій у справах неповнолітніх, режимних установ, де неповнолітні виховуються тощо.

Таким чином, теорія девіантної поведінки належить до предмета педагогіки, деталізуючи на соціологічному, психологічному, кримінологічному та інших рівнях питання причин і умов аналогічного поведіння дітей і підлітків. В основу корекції девіацій закладено формування звички соціально позитивної поведінки, коли неповнолітній уже не може діяти інакше, а така поведінка стає його внутрішньою потребою. Гуманістична педагогіка

відмовляється від насильницького перевиховання, прагнучи до створення таких умов, коли негативна потреба не придушується, а перемагається зсередини більш сильним позитивним мотивом.

РОЗДІЛ І.

ПРОБЛЕМА ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

1.1. Генеза девіантної поведінки неповнолітніх: причини та типи

Поведінка традиційно кваліфікується як притаманна живим істотам взаємодія з середовищем, опосередкована їх зовнішньою (рухливою) та внутрішньою (психічною) активністю, як поверхневий вияв психічної діяльності. У цьому сенсі поведінка протиставляється свідомості як сукупності внутрішніх процесів, що переживаються суб'єктивно. Іншими словами, факти поведінки і факти свідомості розмежовуються за способом їх виявлення. Поводження зреалізовується у зовнішньому світі й пояснюється посередництвом зовнішніх спостережень. Процеси ж свідомості протікають у внутрішній сфері суб'єкта й виявляються через самоспостереження. До фактів поведінки, як правило, відносять: усі зовнішні вияви фізіологічних процесів, пов'язаних зі станом, діяльністю, спілкуванням людей (поза, міміка, інтонація і под.); окремі рухи й жести; дії як більші, укрупнені акти поведінки, що мають певний смисл; вчинки – ще більші акти, сповнені вже суспільного, соціального змісту, пов'язані з нормами поведінки, стосунками, самооцінкою і т.п.

Своєрідність поведінки індивіда залежить від характеру його взаємин із групами, членом яких він є, від групових норм, ціннісних орієнтацій, рольових приписів. Неадекватність поведінки негативно впливає на міжособистісні стосунки. Вона виявляється, зокрема, в переоцінці особистістю власних можливостей, у нерівнобіжності вербального та реального планів, послабленні критичності при контролі за реалізацією програм поведінки.

На думку багатьох психологів, поведінка є особливою формою діяльності. Вона стає власне поведінкою тоді, коли мотивація дій із предметної сфери трансформується в сферу особистісно-суспільних

стосунків. При цьому слід мати на увазі, що обидві названі сфери взаємопов'язані: особистісно-суспільні стосунки зреалізуються за посередництва предметних. Поведінка людини має природні передумови, в основі яких – соціально зумовлена, опосередкована мовленням та іншими знаково-смысловими системами діяльність, типова форма якої – праця, а властивість – спілкування. Головне ж у поведінці – *ставлення до моральних норм*, а одиниця аналізу поведінки – *вчинок*.

Цілеспрямований і планомірний вплив на поведінку та свідомість людини здійснює виховання. Його мета – формування певних установок, понять, принципів, ціннісних орієнтацій, що забезпечували б умови розвитку особистості, підготовки її до суспільного життя, праці. Організація виховання пов'язана з вибудовою такої суспільної практики, яка спрямовує розвиток суб'єктивного світу людини, сприяючи свідомому сприйняттю нею суспільних цінностей, самостійності у розв'язанні складних моральних проблем відповідно до зразків та ідеалів суспільства.

Осмислення питань виховання поведінки крізь виміри порушеної в нашому дослідженні проблеми закономірно спонукає до розгляду основного змісту такого поняття, як “культура дитинства”. Універсальне визначення дитинства – це етап формування людини, на якому відбувається *первинна соціалізація*. Розгляд поняття “дитинство” в гуманітарних студіях являє собою предмет міждисциплінарної сфери знань. Стрижневі чинники вивчення феномена дитинства містяться в таких галузях знання, як антропологія, педагогіка, психологія, психологічна антропологія, історія, етнографія та ін. Дитинство, отже, є фізіологічним, педагогічним, психологічним і соціокультурним феноменом, що має історичне походження й природу, де дитина “оживлює” цікавий для неї світ і реорганізовує його у власній уяві.

Дитинство – це історичне завоювання людства, що має свою структуру й шляхи розвитку. У культурно-історичному процесі дослідники виокремлюють певні етапи становлення дитинства як феномена із

характерними для кожного з них рівнями формування особистості. Визначення хроніки поступування дитинства в культурно-історичному контексті переконує в слушності гіпотези про те, що специфіка дитинства зумовлюється існуванням у ньому тенденції до соціалізації. Звернення до проблеми формування субкультури дитинства на сучасному етапі зумовлене пошуками ресурсів оптимальної взаємодії дитини й соціуму. Осмислення субкультури дитинства дає змогу відстежити наявність особливої системи знаків, значень, уявлень, ставлення дитини до оточуючого середовища, інших людей і до себе. Таким чином, це цілісна картина світу, що складається завдяки механізму інтеріоризації (формування внутрішніх структур психіки) в процесі взаємодії дитини з предметами й спільної діяльності її із дорослими та ровесниками. Змістом дитячої субкультури є актуальні особливості поведінки, свідомості, діяльності, а також соціогенетичні інваріанти – стійкі в часі та просторі образи, моделі, тексти, що являють собою “осколки” різних епох, сліди пам’яті минулого досвіду людства, які передаються з покоління в покоління дітей. Саме у силовому полі понять “виховання”, “культура дитинства” (як це побачимо далі) викристалізуються численні аспекти проблеми девіантної поведінки особи.

Як свідчать спостереження, інтереси сучасних дітей не можна кваліфікувати однозначно: в одній категорії (10 – 15%*) вони різноманітні, усвідомлені й доволі легко диференціюються; в іншій (25 – 35%) – позначені духовним убозтвом, обмежені “зароблянням грошей”; ще в іншій (46 – 51%) – ніяк не виявляються чи виявляються в заявах на кшталт “робити нічого”. Дослідження показують, що в більшості підлітків (52%) не завжди є можливість зайнятися улюбленою справою, а близько 7% загалом позбавлені цього. Тому маса дітей у вільний час дивляться телевізор, слухають музику, зустрічаються з друзями у себе чи в них удома (44% – часто, 22% – іноді). Рідше підлітки читають художню літературу, відвідують бібліотеки (17% – часто, 24% – час від часу), займаються спортом (24% – часто, 29% –

* усі цифрові дані подаються за матеріалами різних соціологічних досліджень.

практично ніколи). Понад половина дітей (53%) практично ніколи не бувають на концертах, виставках, спортивних змаганнях, у закладах додаткової освіти. Саме цим пояснюється вал антисоціальних вчинків. За даними МВС України, близько 70% злочинних груп складають неповнолітні. Щороку до органів внутрішніх справ притягається біля мільйону неповнолітніх, які здійснили правопорушення різного ступеня тяжкості. Підлітки беруть активну участь в антисуспільних діях, соціальних конфліктах, поповнюють ряди тіньового бізнесу й рекету; злочинність із-поміж неповнолітніх дедалі більше набуває яскраво вираженої корисливої спрямованості.

Тяжіння дітей до неформальних об'єднань пояснюється, зокрема, й негативним ставленням до них педагогів. Майже чверть із останніх ставиться до учнів індиферентно, вдвоє більше – різко негативно, 20% визнають об'єднання, що діють на базі позашкільних закладів, і лише 5% відчувають потребу зрозуміти, чим живуть “неформали”.

За даними соціологів, у більшості підлітків (60%) доволі широке коло міжособистісних стосунків. Тимчасом контакти з друзями не завжди ґрунтуються на духовній спорідненості й спільних інтересах. Менша частина підлітків (близько 20%) визнає, що в них відносно мало друзів або один друг. Окрім того, 14% зазначають, що мають не друзів, а знайомих і приятелів. Одне слово, порівняно більша частина підлітків не має з-поміж ровесників близьких духовно людей, а тому вважає себе самотніми. Прагнення знайти друга, подругу може стати одним із потужних мотивів утягування підлітків у неформальне об'єднання, в тому числі – негативно спрямоване. В інших підлітків відчуття самотності, відірваності від однолітків може спричинитися до депресії. Ще інші виказують бажання відвідувати якийсь центр дозвілля за умови задоволення там власних інтересів.

Як бачимо, однією з помітних причин сучасної безпритульності, бродяжництва, екстремізму є відсутність належної психологічної підтримки дітей і підлітків (інші причини розглядаємо далі). Наслідком, отже, зчаста

стають вияви **девіантної** (від лат. *deviatio* – відхилення) поведінки – специфічного способу зміни соціальних, правових норм і очікувань посередництвом демонстрації ціннісного ставлення до них. Йдеться, властиво, про систему вчинків чи окремі вчинки, що суперечать прийнятним у суспільстві правовим або моральним нормам. Основні види девіантної поведінки – злочинність і кримінально не каране (непротиправне) аморальне поводження (систематичне пияцтво, стягання, сексуальна розбещеність та ін.). Зв'язок між цими різновидами полягає в тому, що вчиненню правопорушень часто передуює послідовно аморальна поведінка особи. Як свідчать спостереження, девіантна поведінка зчаста стає наслідком патогенної, психічної чи соціальної дезадаптації підлітка. На відміну від простих відхилень у поведінці, вона спричиняється до вироблення стереотипної поведінкової моделі, пов'язаної зі сталими особистісними якостями неповнолітнього. Девіантна поведінка прикметна помітною занепалястю, неповноцінністю окремої особи; вона, як правило, перешкоджає її подальшій соціалізації.

Прикметно, що в наукових студіях як синонім до терміна “девіантна поведінка” вживаються й інші дефініції – поведінка аддекативна, акцентуїтована, дезадаптивна, делінквентна, деструктивна, конфліктна, неадекватна і под. Із нашого погляду, в методологічному аспекті це не завжди виправдано, слушно. Скажімо, термін “делінквентна поведінка” можна декодувати лише у зв'язку з дефініцією “злочинність”, що характеризує соціальне явище, яке включає сукупність злочинів у певному суспільстві в даний часовий період і вимірюється кількісними (динаміка, стан) та якісними (структура, характер) показниками.

Розглянемо у зв'язку з цим (бодай побіжно) й агресивну поведінку – специфічну форму дій людини, прикметну демонстрацією переваг у силі чи застосуванням сили стосовно іншої особи (групи осіб), яким суб'єкт прагне завдати шкоди. Агресивна поведінка варіюється за ступенем інтенсивності та формою вияву: від демонстрації неприязні, недобррозичливості до словесних

образ (вербальна агресія) й до застосування грубої сили (агресія фізична). У соціально-психологічному аспекті важливого значення набуває сумація агресивного поведіння окремих особистостей, перетворення міжособистісної агресії на міжгрупову в межах так званих масоподібних явищ. Характерно, що в зарубіжній педагогіці та психології існує чимало пояснень агресивної поведінки: Едипів комплекс або комплекс Електри (дитина відчуває еротичні почуття до одного з батьків протилежної статі й водночас – ненависть до одного з батьків тієї ж статі); наслідок фрустрацій (переживання невдачі за наявності нездоланих перешкод на шляху до мети); результат об'єктивного конфлікту інтересів, несумісності цілей окремих особистостей і соціальних груп; наслідок дисонансів, невідповідностей у пізнавальній сфері суб'єкта; чистий інстинкт та ін. Слід зауважити, що багато цих пояснень не є задовільними через тенденцію до нівелювання різниці між суспільною сутністю людини та біологічною зумовленістю поведінки тварин, а зрештою – через надмір ідеалістичне потрактування мотивації поведінки.

Для розуміння генези конкретних виявів агресивної поведінки слід встановити її місце в загальній структурі індивідуальної та колективної діяльності. Йдеться про з'ясування того, чим є агресивний акт – неадекватною захисною реакцією, наслідком “афекта” – або набуває самостійної мети, смислу, стаючи особливою індивідуальною чи колективною діяльністю (у випадках девіантної поведінки). Зрозуміло, що стосовно агресивної поведінки особливої ваги набуває педагогічна корекція, зокрема, в пенітенціарній школі.

Із огляду на обрану нами предметну царину потребують певних коментарів й інші типи поведінки, як-от проєктивна, експресивна, польова, сексуальна, опосередкована. Проєктивна поведінка – це поведінка, викривлена проявами проєкції; ступінь викривлення аперцептивного зумовлюється й невизначеністю перцептивного матеріалу, й індивідуальними особливостями того, хто сприймає, що залежать також від його афективного стану та мотивації. Прикладом такого поведінки можуть слугувати

особистісні причини наркоманії – депресія, бажання чогось нового, побоювання виявитися “не як усі”, незахищеність під ударами життя, нерозділене кохання, самовпевненість (“зі мною нічого не станеться”) тощо.

Експресивна поведінка характеризує відносно стабільні особливості індивідуального стилю людини, наприклад, лексику, мовлення. Польова поведінка – переважна орієнтація суб’єкта на ситуативно значущі об’єкти довкілля – на відміну від зорієнтованості на прийнятну мету діяльності; сукупність імпульсивних відповідей на стимули оточуючого середовища. Вона виявляється зазвичай у ранньому дитячому віці, а також при деяких порушеннях психічної регуляції дорослого.

Сексуальна поведінка є формою взаємодії індивідів, мотивованою статевою потребою; явище, що є важливою сферою суспільного, сімейного та особистого життя. Ця поведінка виконує три функції: репродуктивну, гедоністичну (спрямовану на одержання насолоди) та комунікативну. У залежності від превалювання конкретної функції виокремлюються різні види ставлення до сексуальності. Чим вищим виявляється рівень розвитку особистості, тим різноманітнішими стають індивідуальні прояви такого поведіння. Для нас у даному випадку найважливішою є теза про соціалізацію сексуальної поведінки. Вона виявляється у засвоєнні сексуальних та суспільних норм, у сексуальній культурі, зумовленій статевим вихованням і сексуальною просвітою, в сексуальному досвіді, виробленні відповідних установок, прагненні до еротичної привабливості. Соціальні детермінанти сексуальної поведінки акумулюються в теорії сексуального сценарію – різновиді поведінкової програми, що зумовлює можливий і визначений тип сексуального партнера, еротичні ситуації й стимули, вимоги до місця, часу, ситуації статевого зближення.

Опосередкована поведінка – це дії, що скеровуються не безпосередніми імпульсами, а правилами, вимогами та нормами. Таке поведіння може ґрунтуватися й на ієрархії мотивів, виформувані стихійно, і навіть на “стихійній моральності”: суб’єкт може не усвідомлювати, що саме змушує

його діяти певним чином, однак діяти при цьому цілком морально. Із поведінкою пов'язана й категорія фіксації – одного із захисних механізмів особистості, що репрезентує тенденцію до збереження апробованих ефективних стереотипів поведінки.

Відомо, що поведінка особистості детермінується її світоглядом, рівнем розумового розвитку, рисами характеру, специфікою темпераменту, життєвим досвідом, ціннісними орієнтирами, особливостями взаємовідносин із найближчим оточенням і под. Усвідомлення факторів, що впливають на спосіб життя і вчинки молоді набуває особливої актуальності, коли йдеться про девіантну поведінку – таку, що порушує загальноприйняті в даному суспільстві норми і правила.

Аксіоматично, що випадки відхилення від схвалюваної соціумом поведінки припадають на так звані кризові періоди становлення індивіда (так званий “перехідний” вік), коли поряд із психофізіологічними змінами в організмі молоді людини відбувається кардинальне переосмислення цінностей, зміна авторитетів, формування нових моделей ставлення до навколишньої дійсності й, відповідно, коригування власної поведінки. Педагоги та психологи виокремлюють декілька таких кризових (зламних) періодів. У контексті нашого дослідження вважаємо доцільним зупинитися на характеристиці кожного з них. Насамперед упадає в око загострення емоційних розладів особистості, що припадає на початок навчання в школі (“криза семи років”, за загальноприйнятим у психології визначенням). Різка зміна в поведінці школяра викликана в цій ситуації з'явою складних психічних новоутворень. Маємо на увазі насамперед самооцінку, а також протиріччя між сприйняттям себе, ставленням дитини до себе й відповідними оцінками однолітків і дорослих. Як наслідок, відбувається переосмислення раніше засвоєних цінностей, формується якісно нове ставлення до оточуючих. Самоусвідомлення особистості в цьому віці багато в чому зумовлюється взаємостосунками у колективі, класі. У такий спосіб поступово

здійснюється соціалізація дитини – “входження” її у відповідну групу, колектив інших людей, соціум.

Ясна річ, що залучення окремого індивіда до колективу (найчастіше такими колективом виступає клас чи компанія сусідів-однолітків) супроводжується засвоєнням групових норм, що відображають і узагальнюють колективну думку. “Засвоюючи прийняті в своїй мікрогрупі правила поведінки, манеру одягатися, виявляти осуд чи захоплення, – завважує психолог Тетяна Титаренко, – десятирічна людина стає більш незалежною від оцінок тих, кого не зараховує до обраного кола людей. Так вона одночасно долучається до певної групи й віддаляється від усіх інших...” [122, с. 7]. Відтак цілком закономірними видаються протиріччя між оцінками дорослих та однолітків, що зчаста призводять до відхилень у поведінці: емоційна нестабільність, вибіркова агресія, відчуження, замкненість тощо. Надзвичайно слушною, на наш погляд, є класифікація негативних реакцій у поведінці молодших школярів, запропонована вітчизняною дослідницею В.Гур’євою. У своїх студіях (йдеться про працю “Соціально-психіатричний аналіз важкого дитинства” [41]) вона вирізняє декілька типів девіантної поведінки: імітація, опозиція, відмова. *Імітація* передбачає копіювання дитиною негативних моделей поведінки, що не схвалюються батьками, вчителями. Характерно, що на цьому етапі підліток найчастіше засвоює моделі поведінки батьків. *Опозиція*, як специфічний тип захисної поведінки, виявляється у схильності до грубого поводження, бійок, постійного обманювання, прогулів шкільних занять і т. ін. Така асоціальна, а подеколи і протиправна поведінка, засвідчує розвиток синдрому соціальної дезадаптації, що згодом спричиняється до деформації в свідомості неповнолітнього загальноприйнятих норм моралі, ігнорування правил поведінки, звуження кола інтелектуальних інтересів, схильності до аморальних вчинків тощо.

Доволі часто зустрічається й синдром *відмови*, основними виявами якого є надмірна замкненість школяра, уникнення ним будь-яких контактів із однолітками та дорослими. Негативні наслідки реакції відмови – відхід від

колективу, неадекватність (посутнє зниження) самооцінки. Завважимо, що в більш дорослому віці індивід зчаста свідомо обирає ізольовану позицію (таку, що не залежить від поведінки оточуючих), прагнучи тим самим кардинально відрізнятись від інших, при цьому конфліктуючи з усіма. До категорії ізольованих девіацій дослідники відносять так звані комунікативні форми неадекватної поведінки (аутистична* й нарциська поведінка), психопатологічні захоплення (різновиди маній), порушення сексуальної поведінки тощо [97, с. 71].

Слід сказати, що за умови належного сімейного виховання (передовсім морально-етичного), своєчасного педагогічного впливу з боку вчителів вищезазначені негативні тенденції поведінки неповнолітніх можуть бути успішно подолані. Тимчасом недостатні (або некваліфіковані) дії вчительського колективу, шкідливий (асоціальний чи навіть антисоціальний) вплив оточення спричиняються до з'яви педагогічно занедбаних підлітків, яких цілком правомірно вважають важковиховуваними. Як правило, асоціальна поведінка педагогічно занедбаних школярів збігається з кризою перехідного віку (11 – 14 років). Серед його основних психолого-педагогічних ознак слід назвати: зниження інтересу до навчання, розвінчання колишніх авторитетів, негативне ставлення до вимог батьків і вчителів, прагнення будь-що продемонструвати свою “дорослість”, незалежність. Характерним для цього періоду, за спостереженнями Т.Титаренко, є граничне загострення протиріч між потребою внутрішньої самореалізації й зовнішніми умовами навколишнього світу. Дослідниця, зосібна, стверджує: “Розбіжність між зовнішнім і внутрішнім стає глобальною: власне “я”, як його сприймає й усвідомлює тринадцятирічна людина, та весь інший світ розділені прірвою, яку, на її переконання, ніколи не подолати” [122, с. 8].

Саме на цей період становлення особистості підлітка припадає виникнення різного типу невротичних реакцій, розвиток неадекватної

* Аутистична поведінка – особливий стан психіки, що характеризується суцільним домінуванням внутрішнього життя й активним відстороненням від зовнішнього світу.

(девіантної) поведінки, загострення акцентуацій* як специфічних форм дисгармонійного розвитку індивіда. Типовим виявом такої поведінки виступає бажання самоствердитися й вирізнитися з-поміж оточуючих, що супроводжується протестом проти існуючих у суспільстві норм і правил поведінки. Як показує аналіз психологічних і етико-педагогічних досліджень (Т. Титаренко [122], П.Блонський [18], Л.Божович [19; 20; 21], Г.Кузнєцова [76], Д.Фельдштейн [148; 149; 150], І.Кон [63], М.Фіцула [154], В.Менделевич [97] тощо), нестримне прагнення будь-що ствердити власну позицію, довести свою “дорослість” штовхає неповнолітнього до вчинків, що, по своїй суті, становлять серйозну соціальну проблему. Йдеться насамперед про рецидивні форми девіації – підліткову алкоголізацію, токсикоманію, наркоманію, делінквентну (протиправну) поведінку, суїциди. Вирішальними чинниками, що спонукають особистість до таких дій, зазвичай виступають ізольованість підлітка, відсутність взаємопорозуміння в родині, школі, в колі друзів, перебування в асоціально налаштованій групі, у середовищі якої культивуються неприйнятні в суспільстві норми поведінки.

Серйозного вивчення потребує також проблема мотивації асоціальних вчинків і неадекватної поведінки неповнолітніх. Поведінка підлітків, як відомо, відзначається імпульсивністю, граничною залежністю від стихійно сформованих внутрішніх устремлінь. Ясна річ, що за таких умов вчинки здійснюються без належного осмислення, співвіднесення з нормами моралі, права, суспільними цінностями. Із психологічної точки зору, внутрішній світ підлітка характеризується дисбалансом між емоційним і вольовим компонентом; при цьому емоції помітно превалюють над волею. Відтак контроль над власною поведінкою (насамперед у стресових ситуаціях, надзвичайних обставинах) значно слабшає, а рішення приймаються під впливом швидкоплинних емоцій, почуттів. Слід також сказати, що, перебуваючи в процесі формування, нервова система підлітка не завжди спроможна забезпечити стійке психічне регулювання. Цим пояснюється

* Акцентуація – граничний, суміжний варіант нормального, непатологічного розвитку, своєрідна рухома ланка між нормою і патологією.

мінливість настрою й почуттів, швидка збуджуваність, чуттєвість й уразливість до зовнішніх впливів, орієнтація на думку групи тощо.

Відомо, що зміни в мотиваційній сфері неповнолітніх осіб зумовлюються перш за все перемінами зовнішніх умов їхнього життя. Зростає значимість підлітка в родині, він отримує новий статус у школі, суттєво розширюється сфера його спілкування (формального й неформального), активно розвивається самосвідомість, зростає прагнення самоствердитися, довести свою позицію, переконання і под. Під безпосереднім впливом названих біологічних, психологічних та соціальних чинників формується мотиваційна сфера неповнолітніх.

Із огляду на предмет нашого дослідження, зупинимося на мотивації асоціальної (девіантної) поведінки підлітків. У вітчизняних психолого-педагогічних дослідженнях (маємо на увазі, зокрема, працю Г.Міньковського та А.Тузова “Профілактика правопорушень серед неповнолітніх” [99]) виокремлено декілька характерних чинників мотивації асоціальних проявів: 1) значну роль відіграють імпульсивні та ситуативні моменти, що зчаста визначають загальну лінію поведінки; 2) вплив факторів, пов’язаних із бажанням самоствердитися, довести свою “дорослість”; 3) значущість групової інтеграції та відчуття приналежності до певного об’єднання (не слід ігнорувати й існування так званого “групового тиску” на особистість із метою поєднання колективно значимих цінностей та ідеалів та індивідуального, особистісного); 4) дія таких явищ, як сугестія та наслідування, адже не секрет, що підліток свідомо чи несвідомо копіює поведінку найближчого оточення: батьків, авторитетних товаришів, лідерів молодіжних компаній тощо; 5) різноманітність спонукаючих елементів мотивації конкретних асоціальних вчинків: від прагнення не відставати від однолітків (“бути як всі”, “діяти за компанію”) до цілком осмислених дій, спрямованих на отримання матеріальної користі (пограбування, розбій) [99, с. 44].

Характерно, що й потреби неповнолітніх можуть відзначатися рядом факторів, що частково пояснюють різного роду соціальні девіації. Слід заакцентувати, зокрема, послаблення в підлітковому віці комплексу суспільно корисних потреб (навчання, праця), викривлений або надто примітивний характер особистісних потреб (проведення вільного часу “на вулиці”, гонитва за задоволеннями, пристрасть до алкоголю, вживання наркотичних речовин), порушення балансу між соціальними потребами та особистісними, домінування потреби в самоствердженні (зчаста має спотворений характер), прагнення до негайної реалізації власних бажань і под. Тимчасом різнопланові девіації властиві й естетичним потребам неповнолітніх правопорушників. Йдеться, приміром, про деформацію естетичних цінностей: захоплення літературою (зазвичай низькоякісною), кіномистецтвом, музикою лише як засобами розваги, без серйозного інтелектуального, емоційного та естетичного сприймання. Як приклад наведемо факти негативного впливу сучасного кіномистецтва, що досить ефективно формує стереотипи поведінки. Так, за даними опитувань, 2/3 підлітків, які скоїли злочин, зізналися, що подібне вони бачили в деяких кінофільмах (демонстрування асоціальних і антисоціальних моделей поведінки: агресія, насилля, розбій, ненормальна сексуальна поведінка тощо) [99, с. 54]. Не секрет, що в слідчій і судовій практиці закономірними стають випадки, коли безконтрольний перегляд підлітками подібних фільмів сприяє формуванню невмотивованої агресивної, жорстокої поведінки, безпричинного застосування насилля.

Схильність підлітків до тих чи інших форм неадекватної поведінки пов’язується дослідниками зі специфічними типами характеру особистості (темпераменту, особливостями організації центральної нервової системи), що детермінують способи взаємодії конкретного індивіда з навколишнім середовищем. Як правило, взаємодія людини із соціумом відбувається головним чином у сфері вияву власної життєвої позиції: “активність – пасивність”; залежить від її здатності або підпорядковувати власне “я”

вимогам суспільства (конформізм), або, навпаки, “підкоряти” оточуюче середовище власним бажанням. Зі шкільних прогулів, що виступають однією з найхарактерніших форм протесту проти “нав’язуваного” дорослими способу життя, приєднання до асоціально налаштованої компанії однолітків починаються дрібне хуліганство, вживання алкоголю та наркотичних речовин, крадіжки тощо. Подібні відхилення в поведінці неповнолітніх характерні для так званого *нестійкого* типу особистості. Сприймаючи навколишній світ як постійне джерело задоволень, підлітки цього типу прагнуть отримати якомога більше насолоди від життя. За певних зовнішніх умов (ситуацій) поведінка особистості нестійкого типу може набувати делінквентного характеру й оцінюватися відповідно з юридичної точки зору, з позиції порушення чинного законодавства.

Натомість особистість *демонстративного* типу будь-що намагається привернути до себе увагу оточуючих, позаяк на “сцені цього театру” (такою мислиться ними дійсність) головна роль належить внутрішньому “я” підлітка. Чи не найпоширенішими способами звернути на себе увагу дорослих виступають зухвала поведінка в громадських місцях, специфічна манера одягатися, покликані продемонструвати зневагу до загальноприйнятих норм і правил поведінки, втеча з дому та бродяжництво. Клінічним виявом внутрішніх устремлінь неповнолітніх до мандрівок, зміни місця проживання вважається дромоманія – непереборний потяг до безцільного блукання, регулярні втечі з дому, школи, поїздки в інші райони, міста, жебракування тощо. Цікаво, що деякі підлітки в пошуках їжі, нічлігу, сутичках із правоохоронними органами вбачають своєрідну романтику, яка підміняє у несформованій свідомості юнаків реальний світ. Однак завважимо, що причиною втечі підлітка з дому можуть бути й зовнішні фактори: умови життя, ставлення батьків і оточуючого середовища. Серед найпоширеніших причин, що спонукають неповнолітніх до втеч і жебракування, можна назвати відсутність належного виховання й елементарної уваги з боку батьків, надмірний контроль і авторитарний стиль

поведінки батьків, жорстокі покарання (у тому числі й фізичні), приналежність підлітка до соціально неблагополучної родини, сором за батьків (приміром, алкоголіків чи злочинців) і т. ін. Як свідчать дані деяких досліджень (С.Бадмаєв [22], Ю.Клейберг [58]), періодичні втечі з дому та жебракування спостерігаються в основному в юнаків у період з 7 до 16 років.

Втечі з дому та бродяжництво як форми девіантної поведінки характерні й для *гіпертимного* типу особистості. Проте, на відміну від демонстративного типу, підлітки-гіпертими відзначаються емоційно підвищеними, нестабільними настроями, жагою до різноманітних пригод, пристрастю до ризикованих дій, що зчаста призводить до конфліктів із законом. Сприймаючи навколишній світ як своєрідний полігон для випробування власних сил, гіпертими зазвичай ігнорують прийняті у суспільстві правила співжиття, правові норми, закони.

Соціально небезпечні (агресивні) форми поведінки, схильність до алкоголю, вживання наркотичних речовин, захоплення азартними іграми, статеві збочення найчастіше притаманні підліткам так званого *збуджуваного* або *епілептоїдного* типу. У їхній емоційній сфері фіксуються послаблення (або навіть відсутність) почуття сорому, байдужість до переживань інших, нестриманість у поведінці, брехливість, вербальна (сварки, образливе поводження, застосування ненормативної лексики) й фізична (напади) агресія. Окрім того, у 5 – 6 осіб із кожних 10 правопорушників епілептоїдного типу спостерігається безвідповідальне ставлення до родини, навчання, шкільного колективу. У неповнолітніх правопорушників збуджуваного типу відчутно знижена (в багатьох випадках – повністю відсутня) зацікавленість у навчанні. Характерно, що із загальної кількості обстежених підлітків, які на момент скоєння злочину навчалися у загальноосвітній школі, більше ніж чотири п'ятих вчилися незадовільно, а майже половина з них загалом намагалася не відвідувати шкільні заняття [99, с. 53].

З наведеною вище класифікацією певною мірою співвідносна й досить поширена в радянській кримінологічній і педагогічній теорії типологія правопорушників, що фіксує основні етапи формування та засвоєння особистістю негативних моделей поведінки. Отже, виокремлюють чотири характерні типи підлітків, для яких факт асоціального або делінквентного вчинку виступає:

1) випадковим і непритаманним загальній позитивній спрямованості особистості (таке послаблення позитивного спрямування індивіда може відбуватися, зокрема, через сильну криміногенну ситуацію в найближчому оточенні). Як правило, підлітки цього типу скоюють злочин випадково, через легковажність або неадекватну оцінку свого вчинку та його наслідків. Серед основних мотивів асоціальної поведінки слід відзначити групову солідарність, вплив виняткової, нестандартної ситуації (приміром, незвичний стан алкогольного сп'яніння). За даними статистики, наприкінці 80-х років ХХ століття частка їх серед неповнолітніх правопорушників складала приблизно 25 – 30 % [98, с. 15];

2) результатом загальної психічної нестабільності особистості, проте випадковий із точки зору причин, обставин, ситуації. Вивчаючи характерні риси цього типу неповнолітніх правопорушників, дослідники завважають “конкуренцію” позитивних і негативних рис, позитивних й антисоціальних впливів” [98, с. 15]. Мотивація злочинів, здійснених особами цього типу, найчастіше пов'язана з прагненням підняти свій престиж у компанії товаришів або з наслідуванням поведінки більш авторитетних друзів, лідера угруповання. Сильний вплив тут може мати активна криміногенна ситуація, що спонукає до відповідних дій;

3) наслідком негативної спрямованості емоційно-вольової сфери особистості. Поведінка цього типу особистості, як правило, включає в себе такі елементи: звичка пустопорожньо проводити вільний час, незацікавленість навчанням (а тому прогули шкільних уроків), схильність до вживання алкогольних напоїв, наркотиків, постійна готовність до захисту

“своїх” у сутичках з іншими компаніями і под. Разом із тим, слід зазначити, що карні злочини вони чинять більшою мірою під впливом нестабільних емоційних станів (спалахів гніву, збудження, стан афекту), певних ситуацій, обставин. Контингент цих правопорушників складає приблизно 30 – 40 % від загальної кількості неповнолітніх злочинців;

4) цілком передбачуваним результатом злочинної спрямованості особистості підлітка. Ця порівняно невелика група осіб (10 – 15 %) характеризується яскраво вираженою антисоціальною поведінкою, схильністю до злочинної діяльності й залученням до таких дій оточуючих. В емоційно-вольовій сфері цих підлітків переважають примітивні запити, егоїзм і жорстокість у ставленні до інших, спотворене розуміння понять дружби, взаємодопомоги, сміливості тощо.

Як показують спостереження, саме гіпетимний та епілептоїдний типи особистості, а також особи з відверто негативною та злочинною спрямованістю найчастіше схильні до протиправних дій (хуліганство, пограбування, розбишацтво, зґвалтування і под.), участі в асоціальних та антисоціальних (злочинних) угрупованнях. Принагідно завважимо принципову відмінність між цими різновидами підліткових об’єднань, що в даному випадку функціонально підміняють нормальний колектив. Діяльність асоціальних груп спрямована, як правило, на отримання задоволення за допомогою пасивних форм дозвілля та відпочинку: вживання алкоголю, наркотиків, захоплення специфічними музичними і танцювальними стилями, напрямками тощо. Виокремлюючись в осібну соціальну групу (“мікросупільство”), вони прагнуть максимально ізолювати себе від решти суспільства, що, на їх думку, не здатне зрозуміти й задовольнити їхні потреби. Скоєння злочинів та інших асоціальних дій у межах цих груп відбувається спонтанно, ситуативно, під впливом певних зовнішніх чинників (приміром, у стані алкогольного сп’яніння або під час сутичок з іншими угрупованнями тощо). Більшість дослідників до асоціальних груп відносять насамперед рейверів, реперів, брейкерів, спортивних і музичних фанатів.

Антисоціальні ж об'єднання, на думку Наталії Волкової, відкрито протиставляють себе соціальній ідеології, загальноприйнятим нормам людського співжиття, проповідуючи при цьому спотворені моральні, етичні та естетичні стандарти поведінки [28, с. 215]. До таких груп можна віднести “люберів”, гопників, наркоманів, токсикоманів, алкоголіків тощо.

Об'єднання неповнолітніх у різноманітні групи зумовлюється потребою індивіда в спілкуванні, у встановленні комунікативних контактів з оточуючими як основного рушія розвитку людської особистості. Адже, як ми знаємо, лише в процесі спілкування реалізуються потенційні можливості розвитку психіки, комплекс свідомості й самосвідомості, формується здатність дитини до гри, пізнання, навчання, праці. Зрештою, в процесі комунікативної практики виробляється вміння співіснувати з навколишнім соціальним середовищем. А позаяк природним середовищем спілкування виступає соціальне утворення (вулична компанія, учнівський колектив, неформальні об'єднання), то людина ще з дитинства долучається до різних форм групового спілкування.

Слід заакцентувати увагу на тому факті, що будь-якому соціальному об'єднанню притаманна певна логіка розвитку. Основними чинниками, що зрештою починають визначати загальну поведінку групи, є прагнення до самоствердження й самовираження. При цьому утворення, що складаються з важковиховуваних підлітків, осіб, схильних до різного роду девіацій, намагаються зреалізувати себе безпосередньо через асоціальні й протиправні дії. Утверджуючи власну позицію й заперечуючи загальноприйняте, неповнолітні порушують громадський порядок, ображають оточуючих, влаштовують бійки, скоюють “дрібні” злочини (хуліганство, крадіжки, акти вандалізму). Соціальна небезпека “життєдіяльності” подібних об'єднань полягає в можливості їх подальшого перетворення на злочинні угруповання.

Осмислюючи фактори, що призводять до рецидивних проявів девіантної поведінки (такими можна вважати правопорушення, що тягнуть за собою карну відповідальність згідно із чинним законодавством), цілком

закономірним убачається дослідження впливу найближчого оточення на формування мотиваційної сфери діяльності підлітків, участь їх у різного роду неформальних об'єднаннях. Як свідчить педагогічний досвід роботи з особами, схильними до асоціальних проявів, скоєні неповнолітніми правопорушення нерідко мають груповий характер. Справа в тому, що, потрапляючи в компанію з виразно асоціальною спрямованістю, підліток тим самим прилучається до дій, які він, можливо, не зробив би сам. Типовими девіаціями, що формуються під впливом групового тиску й зреалізуються переважно невмотивовано (“за компанію”) вважаються вандалізм та графіті. Вандалізм як одна з форм деструктивної поведінки особистості полягає у безсенсовному знищенні матеріальних і насамперед культурних цінностей. Дані соціологічних досліджень дозволяють встановити, що вандалізм посідає чільне місце в структурі асоціальної (антисоціальної) поведінки підлітків 13 – 17 років. Специфічною формою вияву девіантної поведінки (що теж має, як правило, колективний характер) виступає графіті – будь-який недозволений напис, знак намальований на об'єктах громадської й приватної власності. Характерно, що порівняно з іншими різновидами вандалізму (паплюження пам'ятників, меморіальних дошок, підпали і под.) графіті вважається “дрібними”, незначними й відносно безпечними проявами девіантної поведінки неповнолітніх осіб. Принаймні саме такий погляд утверджується у вітчизняній девіантології та кримінології (В.Седнев [124], Т.Щепанська [166] тощо).

У колі неформального об'єднання найчастіше відбувається прилучення неповнолітніх до вживання речовин, що викликають видозмінені психічні стани (алкогольні напої, наркотичні й токсичні речовини). Наркоманію вважають доволі розповсюдженим серед молоді різновидом соціальної девіації, суть якої полягає у застосуванні наркотичних (токсичних) речовин з метою досягнення насолоди, ейфорії та інших психоемоційних станів. Про поширеність цього явища свідчать, зокрема, статистичні дані, згідно з якими

у понад 40% підлітків перша проба наркотиків припадає на період від 11 до 14 років, а приблизно 50% починають вживати їх у віці 15 – 17 років.

Із точки зору психології, причини вживання алкоголю, різноманітних наркотичних речовин слід шукати насамперед у прагненні особистості “звільнитися” від тиску “сірого”, буденного життя, несприятливих умов існування, від усезагальної стандартизації, регламентації й “механізації” буття сучасного суспільства. “Людина з адиктивною спрямованістю вчинків (прагненням дистанціюватися від оточуючого світу. – С.Б.), – завважує В.Менделевич, – схильна шукати в алкоголі або наркотиках спосіб відходу від реальності в ілюзорний світ, що дарує їй насолоду. При цьому вона вибирає з багатого арсеналу наркотичних речовин або алкогольних напоїв лише ті, яким властивий ейфоризуючий ефект, що сприяє швидкому, раптовому покращенню настрою, появі смішливості, добродушності, радості, любові, легкого досягнення сексуального оргазму” [97, с. 99]. Ще одним мотивом уживання наркотиків підлітками стає потреба вивести себе зі стану пасивності, апатії, байдужості до проявів соціального життя, навчання, продуктивного спілкування. Нерідко саме ці емоційні стани супроводжують процес психофізіологічного дорослішання молоді (“перехідний вік”).

Разом із тим, непересічне значення, на нашу думку, мають і зовнішні фактори життя неповнолітніх, які виконують роль “каталізаторів”, що штовхають їх до застосування психоактивних препаратів. Насамперед це виховання в неповній родині або в родині, де один із батьків виявляє схильність до вживання алкоголю, наркотиків; постійна зайнятість батьків; відсутність належної виховної роботи з боку батьків і вчителів; звичка підлітка до безцільного проведення часу; незацікавленість у навчанні, суспільно корисній праці; доступність наркотичних препаратів; участь у різного роду молодіжних неформальних об’єднаннях, середовище яких культивує вживання алкоголю, наркотичних (токсичних) речовин тощо. Останній чинник вважається одним із найнебезпечніших, позаяк несформований характер неповнолітньої особи відзначається

неспроможністю адекватно протистояти груповому тискові оточення. Причини цього зумовлені специфічними особистісними рисами характеру (несміливість, конформність, сором'язливість, обережність у спілкуванні), внаслідок чого індивід прагне уникнути ситуації несхвалення його дій однолітками (приміром, осуд за небажання вживати алкоголь “за компанію”). Нездатність особистості відмовитися від запропонованого В.Менделевич називає одним із мотивів приймання наркотичних препаратів (так звана субмісивна мотивація, за спостереженнями дослідника): “Страх залишитися поза колективом, бути вигнаним із нього за неконформну поведінку, стати “білою вороною” виступають базою для субмісивної мотивації вживання речовин, що викликають зміни психічного стану” [97, с. 100].

У контексті досліджуваної проблеми особливо актуальним убачається визначення домінантних рис характеру підлітків із наркотичною залежністю. Так, серед особистісних факторів, що характеризують наркозалежного індивіда як асоціального елемента, слід назвати такі: несамотійність у прийнятті рішень, діях і вчинках; нездатність протистояти негативним зовнішнім впливам; підвищена толерантність до асоціальної й антисоціальної поведінки оточуючих; негативно-заперечне ставлення до соціальних інститутів (сім'ї, учнівського колективу, школи); ігнорування загальноприйнятих норм і правил співжиття; зниження зацікавленості й активності у сфері соціального (зовнішнього) життя, а також заглиблення у власний світ внутрішніх переживань, вражень, думок, потреб. Перелічені компоненти психічно-емоційної сфери індивіда безпосередньо зреалізуються в його ціннісних орієнтирах і зацікавленнях, особливостях поведінки, стосунках із оточенням. Слід також пам'ятати, що систематичне вживання наркотичних препаратів призводить до психічної й фізичної залежності особистості, до необхідності їх постійного споживання. У зв'язку з цим скажемо, що значну кількість правопорушень неповнолітні скоюють або в стані наркотичного сп'яніння, або з метою здобуття “нової дози” (пограбування, розбій тощо).

Не меншу соціальну небезпеку становить і явище алкоголізму. За результатами досліджень, проведених Г.Міньковським і А.Тузовим, алкогольні напої неповнолітні правопорушники починають вживати з 13 – 16 років (87,7% опитаних); найчастіше – з однолітками за місцем проживання (60, 2%) або навчання (23, 4%) [99, с. 50]. При цьому слід пам'ятати, що кожний другий хронічний алкоголік почав пити ще в середній школі, не досягнувши 14-річного віку. На загал же, динаміка розвитку алкоголізму (як хронічної хвороби, зумовленої систематичним вживанням спиртних напоїв) серед підлітків проходить чотири стадії: початкова адаптація організму до алкоголю, психологічне засвоєння стереотипів поведінки в стані сп'яніння, психічна залежність від алкоголю, і, зрештою, фізична залежність. Початкова стадія потягу до алкоголю виникає з першого прийому підлітком спиртних напоїв і, як правило, в компанії під впливом однолітків або дорослих (явище групового тиску). На другій стадії неповнолітній, усвідомлюючи ейфоричну дію відповідних речовин, починає вживати їх із власної ініціативи з метою підняти настрій, розслабитися і под. Власне алкоголізм починається на третій стадії вживання. У цей період у підростаючого покоління відбувається переоцінка мотивів поведінки й ціннісних орієнтирів, а домінуючим стає бажання пережити емоції та почуття, що супроводжують стан сп'яніння. Фізична залежність від алкоголю, як свідчать результати медичних досліджень, у переважній більшості випадків розвивається упродовж 1 – 1,5 років з моменту систематичного вживання. Наслідком зловживання алкогольними напоями (алкоголізму) стає синдром соціальної дезадаптації особистості, на основі якої розвиваються й відповідні варіанти девіантної та делінквентної поведінки: бродяжництво, хуліганські дії, пограбування, розбій тощо.

Правопорушення учасників молодіжних угруповань, як уже зазначалося, можуть мати цілком ситуативний характер, тобто не плануватися заздалегідь. Поштовхом до здійснення злочину, приміром, можуть стати сутички з представниками інших угруповань, зловживання

алкогольними напоями і т.ін. Одначе слід сказати, що випадковими в таких ситуаціях будуть місце і час, але не сам факт правопорушення. Зростаюча негативна тенденція до соціальної девіації є очевидною й заслуговує на пильну увагу психологів, педагогів, правоохоронних органів, позаяк цілком передбачуваною видається закономірність еволюції від поодиноких хуліганських дій і “дрібних” злочинів до сталої злочинної діяльності як способу життя. Дещо відмінний від попереднього є характер правопорушень, скоєних неформальними об’єднаннями молоді, яким, у принципі, не притаманна асоціально спрямована поведінка. Злочини (найчастіше – хуліганські дії, заподіяння тілесних ушкоджень тощо) здійснюються під впливом певних обставин і переважно в стані сильного алкогольного сп’яніння.

Зважаючи на вищезазначене, можна зробити й певні висновки щодо проблеми попередження девіантної поведінки неповнолітніх, доцільності застосування тих чи інших засобів педагогічного впливу. Не вдаючись до детального розгляду прийомів і методів виховної (перевиховної) роботи (про це мова піде далі), скажемо, що вчителів, аналізуючи мотиви асоціально спрямованих дій групи учнів, слід враховувати насамперед специфіку взаємовідносин і характер проведення часу членами такого “колективу”. Слушними з цього приводу вважаємо рекомендації вітчизняного дослідника проблеми правопорушень серед неповнолітніх Г.Міньковського. Зосібна, вчений зазначає: “Кожного разу з’ясовуючи, як учні дійшли до участі в груповому злочині, слід розібратися, чи йде мова про групу з негативною спрямованістю, для якої злочин був результатом звичного проведення часу, або ж йдеться про групу, що не характеризується негативно, але яка потрапила в специфічні обставини” [98, с. 9].

Заторкуючи питання про чинники, що провокують особистість до асоціальних проявів, слід заакцентувати безпідставність пояснення девіантної поведінки виключно психофізіологічними змінами в організмі підлітків. Відтак, вмотивовуючи неадекватні вчинки школярів вельми

неоднозначним “перехідним періодом”, необхідно пам’ятати, що означені зміни притаманні всім особам даної вікової категорії, однак правопорушення скоює лише певний їх відсоток. Отже, причина асоціальних нахилів неповнолітніх полягає в цілому комплексі спотворених інтересів і потреб, деформованому ставленні до оточуючого суспільства, загальноприйнятих соціальних норм і правил співжиття. Як правило, правопорушення серед молоді є результатом низького рівня їхньої культури, відсутності почуття соціальної, моральної та правової відповідальності. Так, соціальна відповідальність підміняється в підлітків відчуттям “безмежної свободи”, прагненням звільнитися від “обтяжливих” норм і обов’язків, що їх неодмінно накладає на особистість суспільство. Звідси маємо небажання вчитися, виконувати розпорядження вчителів і батьків, демонстративні прогули шкільних занять, втечі з дому тощо. Спотворення моральних норм засвідчують виявлені численні факти ототожнення школярами понять дружби і взаємодопомоги з “круговою порукою”; товаришування – з бездумними вчинками, скоєними “за компанію”, остерігаючись звинувачення у боягузтві; любові – зі статевим актом; приємного відпочинку – із зловживанням алкогольними напоями та наркотичними речовинами і под.

Слід завважити також, що досвід педагогів-практиків указує на наявність перекручених уявлень неповнолітніх про правові норми, положення, чинне законодавство. Маємо на увазі передусім не загальну необізнаність із правовими відносинами між особами, кримінальним законодавством, відповідальністю за скоєння певного злочину тощо. Йдеться про неправильне ставлення до принципів і вимог закону, що склалося в результаті особистого досвіду безкарності за протиправний вчинок. Дослідження, проведені Г.Міньковським, переконують, що кожний другий неповнолітній правопорушник уже мав досвід злочинної діяльності, що залишилася непокараною або ж спостерігав безкарність асоціальних вчинків своїх однолітків [98, с. 14].

Тимчасом схильність особи до асоціальної поведінки може бути й наслідком деформації психічної сфери підлітка через украй несприятливі умови життя, неправильне родинне виховання, згубний вплив найближчого оточення. Справді, формування асоціальної (антисоціальної) позиції у неповнолітніх зчаста пов'язується з дією об'єктивних факторів навколишнього середовища. Добре відомим є той факт, що місце проживання значною мірою впливає на формування особистості підлітка як у позитивному, так і в негативному плані. Скажімо, з'ява важковиховуваних підлітків із яскраво вираженою девіантною поведінкою (шкільні прогули, агресивна поведінка, участь у різного роду неформальних об'єднаннях, вживання наркотичних речовин тощо) почасти зумовлюється районом їх проживання.

Не викликає жодних сумнівів, що в містах існують райони з підвищеним (у порівнянні з іншими) рівнем злочинності (як правило, це околиці міст, де проживають родини з низьким соціальним статусом або емігранти, біженці). Йдеться, зокрема, про сконцентрованість на даній території великої кількості безробітних, осіб, схильних до злочинної діяльності, наркоманів, малозабезпечених сімей тощо. Для дітей, що проживають у таких місцях, характерними є високий рівень злочинності, психічних і соціальних девіацій, проблеми з оволодінням шкільною програмою. Аксиоматично, що саме середовище районів із низьким соціальним статусом стимулює особистість до тієї чи іншої моделі поведінки. Маємо справу, сказати б, із явищем “зараження” (М.Раттер), суть якого полягає в тому, що людина підсвідомо (часто трапляються випадки, що й свідомо) копіює поведінку, засвоює стандарти й цінності, характерні для даного мікросередовища. Відтак різного роду девіації поведінки неповнолітніх осіб можуть бути соціально детермінованими.

Аналізуючи вплив оточуючого середовища на процес формування соціально неприйнятної поведінки неповнолітніх, можемо вирізнити ряд ключових факторів деструктивного характеру. По-перше, низький

соціальний статус родини підлітка, її малозабезпеченість і несприятливі житлово-побутові умови. По-друге, схильність батьків до делінквентної поведінки, зловживання алкогольними напоями, наркотичними речовинами, що поступово починає сприйматися свідомістю дитини як нормальна (загальноприйнята) модель життєдіяльності. Ураховуємо також і відсутність у таких родинах єдиних педагогічно прийнятних дисциплінарних вимог щодо виховання дитини (докладніше про роль сім'ї мова піде далі). Зрештою, не слід забувати й про несприятливі обставини шкільного середовища районів із підвищеним рівнем злочинності. У педагогічній теорії й практиці відомим є факт впливу школи на соціальні настанови й орієнтири учнів. Зокрема, негативні тенденції спостерігаються в школах із нестійким педагогічним колективом, жорстким стратифікаційним розподілом школярів на групи “сильних” і “слабких” (за рівнем розумового розвитку, іншими здібностями) й “наклеювання” відповідних ярликів “нездар”, “ледарів”, “відсталих”, “важковиховуваних” і под. Ще один важливий аспект стосується конфлікту між моральними й соціальними нормами, прищеплюваними школою, та ціннісними орієнтирами, що засвоює молодь поза навчанням. Як правило, в більшості своїй підлітки заперечують шкільні настанови й норми, адже останні можуть не відповідати неоднозначним соціальним запитам школярів.

Як показує педагогічна практика, діти підліткового віку виявляються найбільш “відкритими” як для позитивних, так і для негативних впливів мікросередовища. Нині вже не викликає жодних сумнівів той факт, що утворення девіантних моделей поведінки неповнолітніх правопорушників відбувається під впливом найближчого оточення. Одним із найбільш вагомих чинників соціуму, що детермінує умови формування особистості неповнолітніх, по праву вважається родина. Зокрема, як свідчить статистика, в 30 – 40% випадків девіантної поведінки неповнолітніх констатується наявність безпосереднього негативного прикладу з боку батьків та інших старших членів родини: зловживання речовинами, що викликають змінені стани свідомості (алкоголь, наркотики), аморальна поведінка, жорстоке

поводження з оточуючими, наявність судимості в одного з батьків тощо. Скажемо також, що в сім'ях, де агресивна поведінка батьків один з одним, з оточуючими є “нормальною” (прийнятною), неповнолітні злочинці зустрічаються в 10 разів частіше ніж у благополучних родинах.

Зважаючи на вищесказане, особливої актуальності набуває проблема з'ясування умов життя, складу родини, а також морального обличчя батьків особи, схильної до асоціальних, протиправних дій. Відомо, що проживання окремо від родини, а особливо втрата одного з батьків (смерть, розлучення) виступають досить вагомим фактором, що впливає на формування девіацій у поведінці неповнолітніх. Неповні сім'ї, як правило, характеризуються нестачею виховних “ресурсів”, неможливістю повноцінного педагогічного впливу. Приміром, мати-одиначка цілий день працює, відтак дитина, позбавлена батьківської уваги, проводить увесь свій час на вулиці, вступаючи до неформальних об'єднань, засвоюючи в компанії однолітків асоціальні моделі поведіння тощо. Однак слід зауважити, що за даними сучасних дослідників (Д.Фельдштейн), матеріально-побутові умови проживання, а особливо склад родини (наявність одного чи обох батьків) не відіграють вирішальної ролі в процесі формування асоціальних типів поведінки. Приміром, у 56% неповнолітніх правопорушників є і батько, і мати, причому в 71, 7% опитаних обидва батьки проживають разом. В умовах неповної родини, де, як відомо, ускладнюється контроль над підлітками, виховувалося лише 44% підлітків із асоціальними проявами [148, с. 258]. Зрештою, домінантним тут виявляється не склад родини, а її морально-етичні настанови й ціннісні орієнтири, характер взаємовідносин між батьками та дітьми і под. Взаємозв'язок між моральними й духовними пріоритетами батьків, інших членів родини та дітей обґрунтував В.Сухомлинський, завваживши: “...Дитина – дзеркало морального життя батьків... Найцінніша моральна риса хороших батьків, що передається дітям без особливих зусиль, – душевна доброта матері й батька, вміння робити людям добро. В сім'ях, де батько й мати віддають частку своєї душі іншим,

беруть близько до серця радощі й прикрощі людей, діти виростають добрими, чуйними, щиросердними. Найбільше зло – егоїзм, індивідуалізм окремих батьків...” [136, с. 529].

Заторкуючи проблему несприятливої атмосфери в сім’ї як однієї з причин появи підлітків із девіантною поведінкою, вважаємо необхідним зупинитися на її психолого-педагогічній характеристиці. У вітчизняній педагогічній науці отримали розповсюдження декілька класифікацій неблагополучних родин (О.Личко [85], Б.Алмазов [5]). Основними критеріями для розподілу зазвичай виступають: рівень емоційної близькості між обома батьками, характер ставлення до дитини, педагогічна грамотність дорослих і методика провадження виховної роботи, соціальний статус батьків, їх духовні запити, сповідувані морально-етичні норми, моделі поведінки в суспільстві тощо. Систематизуючи наведені ознаки, вирізнімо декілька типів сімейних взаємовідносин:

1) родина з деформованою емоційною атмосферою, де ставлення батьків до дітей характеризується повним ігноруванням їхніх інтересів, грубістю й навіть жорстокістю в поводженні. Тут спостерігаємо відсутність свідомого виховного впливу, “хаотичність” педагогічного процесу, причиною якого стає неузгодженість дій кожного з батьків;

2) сім’ї, позбавлені повноцінного емоційного контакту між окремими її членами і, як наслідок, – байдужість до потреб дитини при зовнішній благополучності стосунків. Підліток у таких випадках, як правило, прагне віднайти емоційно наповнені стосунки поза межами родини: у дворівній компанії однолітків, у неформальному об’єднанні і т.ін.;

3) сім’ї, стиль виховання в яких має характер гіперопіки різного ступеня: від простого бажання бути співучасником усіх проявів життя дитини (її думок, почуттів, поведінки тощо) до родинної тиранії й деспотизму. Ясна річ, що подібна емоційна атмосфера дезорганізує особистість підлітка, викликає внутрішній спротив, агресію по відношенню до оточуючих, невротичні стани та інші чинники, що спричиняють різного

роду девіації. У цілому, гіперопіка з боку батьків призводить до подальших труднощів у спілкуванні з дитиною, втрати емоційного контакту. Не менш шкідливою, на наш погляд, є й така педагогічно-виховна поведінка батьків, у результаті якої дитина стає “кумиром” всієї сім’ї. Наслідком повного потурання бажанням підлітка, непомірного задоволення запитів, звільнення від будь-яких обов’язків стає формування таких негативних якостей особистості, як егоцентризм, егоїзм, безвідповідальність, споживацьке ставлення до життя тощо. Цілком закономірно, що подібні риси характеру слугують базою для мотивації девіантної поведінки за схемою “я хочу – значить, дозволено”;

4) родини з яскраво вираженою “нездоровою моральною атмосферою” (Г.Бочкарьова). Сюди відносимо неповні сім’ї або ті, члени яких зловживають алкоголем, наркотичними речовинами, мають проблеми з законом тощо. Спосіб життя таких батьків, моделі їх поведінки сприяють прищепленню асоціальних інтересів і потреб дитині, залучають її до аморального й протизаконного способу життя. Наведемо у зв’язку з цим, уривки з листа, адресованого підлітком своїй матері. Вони наочно ілюструють процес “прищеплення” дитині делінквентних форм поведінки: “На мене ніколи не чекай, я до тебе не приїду... Згадай 1964 рік до 1966 року. Від кого навчився красти й займатися крадіжками, через кого почав утікати з дому? Згадай, як ти мене повела до школи красти стільці. З цього дня я почав красти... більше я на такий шлях не стану, на який ти мене штовхнула...” [148, с. 258 – 259].

Останнім часом набуває все більшого розповсюдження безпосереднє стимулювання батьками протиправних дій неповнолітніх дітей із метою отримання матеріального прибутку. Яскравим прикладом може слугувати одна з кримінальних справ судової практики 2006 року: “16-річний Д. займався крадіжками. Його остання “справа” відбулася у вересні 2005 р. о 13 годині на центральному ринку м. Маріуполя. Хлопець пограбував чоловіка, відібравши у нього гроші та мобільний телефон... У такий спосіб Д. заробляв

на життя собі та своїм батькам... приносячи додому гроші на харчі й випивку батькові та матері..." [94, с. 7]. На загал же, для 73% сімей важковиховуваних підлітків типовим є алкоголізм (причому, у 10 – 20% сімей спостерігається безпосередня вимога батьків випивати з ними), у 13% випадків батько або мати перебувають у місцях позбавлення волі, у 7% родин батьки ведуть бродяжницький спосіб життя, ніде не працюють, 57% обстежених сімей характеризуються постійним розбратом і сварками між батьками, а в 19% випадків спостерігаються часті бійки із сусідами. Слід зазначити також, що доволі розповсюдженим явищем у таких сім'ях є застосування насильницьких методів виховання, які формально можна розподілити на психологічні й фізичні. Фізичне насилля виявляється в практиці жорстоких покарань, побитті, розбещенні неповнолітніх, примусу до статевих актів тощо. Не випадково, втечі з дому, хуліганство підлітків зчаста виникають як своєрідна форма самозахисту від зазіхання на їхню честь і гідність. Так, у 78% випадків перші втечі з дому, бродяжництво, крадіжки пов'язані із частими сварками та бійками між батьками, а також побиттям підлітків [148, с. 259]. Психологічна травматизація викликана стримуванням природних почуттів батьківської любові до дитини, надмірною критикою на її адресу, залякуванням тощо.

У контексті зазначеної проблеми вважаємо необхідним звернути увагу й на сімейні різновиди девіацій, що являють собою асоціальні моделі поведінки всієї родини або окремих її членів. Виникнення такого роду неадекватної поведінки пов'язане з груповим впливом на свідомість особистості. Найчастіше такий тиск спостерігається з боку батьків. Приміром, залучення дитини в діяльність різноманітних тоталітарних релігійних сект відбувається найчастіше без урахування її бажань, намірів, реальних потреб. Можемо також говорити й про прихований (опосередкований) тиск сім'ї на формування асоціальних типів поведінки. В.Менделевич, приміром, досліджуючи психологічні первні девіантної поведінки, стверджує, що демонстрація неадекватних конфігурацій

поведінки (зловживання алкоголем, стереотипи харчової поведінки) – одна з найпоширеніших форм опосередкованого сімейного тиску на неповнолітнього [97, с. 72].

Аксіоматично, що будь-яка соціальна група (неформальне об'єднання підлітків або родина) з метою самозбереження прагне перетворити власні колективні норми, погляди, ідеологічні приписи й ціннісні орієнтири на принципи і правила індивідуальної поведінки кожного окремого члена. За слушним спостереженням професора Ю.Клейберга, будь-яке “...відхилення від норми і цінностей об'єднання відображається у реальній поведінці людини, і це фіксується іншими членами групи, впливає на їх ставлення до неї. А позаяк кожна людина надає великого значення позитивному ставленню до неї тих осіб, з якими вона безпосередньо взаємодіє, то це й визначає силу соціально-психологічного впливу групи на своїх членів” [58, с. 58]. Як бачимо, підліток, об'єднуючись із групою однолітків, приймає культивовані в ній норми і правила поведінки, ідеологію та ціннісні настанови, а тому мусить співвідносити й узгоджувати індивідуальний спосіб життя.

Таким чином, однією з причин відхилення від загальноприйнятих норм поведінки може виступати зовнішній тиск, що спостерігається по лінії “підліток – об'єднання однолітків”, “підліток – родина”. Важелями впливу в таких ситуаціях виступають відповідно колективна норма, сповідувана групою неповнолітніх, та члени родини, повсякденна поведінка й спосіб життя яких мають неадекватний характер стосовно суспільних законів і правил. Завважимо, що переважна більшість вікових (підліткових) варіантів девіантної поведінки має насамперед груповий характер. “Реакції групування з однолітками, – підкреслює В.Менделевич, – емансипації, імітації, опозиції, а також такі клінічні форми девіантної поведінки, як спортивний, музичний або релігійний фанатизм, колекціонування або “параноя здоров'я”, як правило, формуються не ізольовано, а в групі” [97, с. 71]. Таким чином, відбувається формування колективних різновидів девіацій, що

характеризуються беззаперечним прийняттям особистістю групових поглядів і норм поведінки, поєднаним із стримуванням сумнівів у нормативності власної поведінки.

Підсумовуючи вищесказане, зауважимо, що рецидиви виявів девіантної поведінки – клінічні випадки деформації й дезорганізації емоційно-вольової сфери особистості – можуть мати соціально-нейтральну (жебракуння, втечі з дому або інтернату тощо) й соціально-негативну (алкоголізм, наркоманія, злочини, проституція, суїцидна поведінка і под.) форми існування. Слід також пам'ятати, що різного роду девіації виявляються головним чином у “нетипових екстремальних соціальних ситуаціях” (Ю.Клейберг) і виступають, як правило, емоційною, раціонально невмотивованою реакцією індивіда на соціальні, психологічні протиріччя реального світу. Отже, осмислення причин формування асоціальних проявів, на нашу думку, потребує комплексного підходу до вивчення індивідуально-психологічних та фізіологічних особливостей підлітка, мотивів його поведінки, зовнішніх впливів оточуючого середовища.

Генеza девіантної поведінки зумовлюється рядом взаємопов'язаних чинників. Серед них: *педагогічний* (пов'язаний з недоліками в сімейному та шкільному вихованні); *психологічний* (виявляє несприятливі особливості взаємодії особи з довкіллям, активно-вибіркове ставлення індивіда до норм і цінностей свого оточення, до психолого-педагогічних впливів сім'ї й школи, громадськості, до саморегулювання власної поведінки); *індивідуальний* (розкривається на рівні психобіологічних передумов девіантної поведінки, що перешкоджають соціальній і психологічній адаптації особистості); *соціальний* (зумовлюється політичними, економічними, соціальними, культурними тощо умовами життєдіяльності соціуму). Тож не дивно, що різні аспекти девіантної поведінки особи стають предметом досліджень у різних наукових галузях.

Цікаво, наприклад, що в соціологічних розвідках у якості самодостатніх осмислюються такі типи поведінки, як антисоціальна

(відкидання соціальних стандартів, характерних для певного суспільства), аморальна (відхід від прийнятих у суспільстві моральних норм), анормальна (відхилення від зразків поведінки, очікуваних у даній культурі, історичній добі, конкретній ситуації) тощо. Така диференціація, на нашу думку, присутньо увиразнює локальні вияви девіантної поведінки.

Загалом же, з погляду соціологів, “...виховання можна визначити як триєдиний процес взаємодій впливу суспільного середовища, цілеспрямованих політичних, моральних та інших дій і соціальної активності самої особи. Особа – це складна система, яка здатна сприймати зовнішні дії, знаходити у них певну інформацію і творчо ставитись до зовнішнього світу відповідно змісту соціальних програм. Така програма відображає можливі зміни системи в майбутньому, що визначається її структурою і сприйнятливістю до різних зовнішніх впливів. Соціальна програма, як і будь-яка інша, акумулює соціальний досвід поколінь, різні типи впливів середовища. Її специфічною функцією є *зміна особи в будь-якому напрямку. І те особливе значення, яке індивіди одержують всередині суспільства, зрештою визначається їх місцем і середовищем в багатоманітній системі відносин...*” (курсив наш. – С.Б.) [132, с. 539].

Соціологічний підхід до виховання тісно пов’язаний із поняттям “особистісні норми”. Дослідники виокремлюють такі умови активації особистісних норм: коли людина знає про наслідки для інших людей її дій згідно з певною нормою; коли особистісна норма потребує від індивіда саме таких дій; коли особа спроможна контролювати власні дії та їх результати, коли вона визнає особисту відповідальність за свої вчинки відповідно до конкретної норми. Інакше кажучи, активація особистісних норм (ясна річ, коли вони сформовані) залежить від ряду чинників: здатності людини чітко уявляти наслідки своїх дій, усвідомлювати особистісну відповідальність; спроможності здійснити необхідні, кваліфіковані вчинки; наявності засобів для здійснення відповідних дій і под. На думку соціологів, дії людини у відповідності до своїх особистісних норм підвищують її самооцінку й

зменшують самокритику. Істотними для самої людини є й наслідки, пов'язані з фактом сповідування нею своїх особистісних норм. Суто особистісні норми – інтегративна характеристика суб'єктивного світу особистості – абсолютні для конкретної особистості. Стосовно особистісних норм не виникає питання, зосібна, про їх “прийняття”, “засвоєння”, “відображення” і т.п. Відповідно не може бути питання і про можливість слідування чи відхилення від справді особистісних норм. Особистість, коли вона є ідентичною собі, не може не слідувати власним особистісним нормам. Будь-яке відхилення від достеменно особистісних норм спричиняється до дезінтеграції, зниження, порушення особистості. Окрім того, неадекватність, дезорганізацію особистості слід вважати наслідком руйнування нормативної регуляції поведінки даної особистості. При цьому йдеться не лише про соціальну регуляцію (це виявляється в соціальній неадекватності особи), а й про особистісну регуляцію на ґрунті вироблених особистістю норм.

Ураховуючи специфіку досліджуваної нами проблеми, вважаємо за потрібне розглянути й таку дефініцію, як “конфлікт”. У соціології конфлікт потлумачується як зіткнення протилежних інтересів, цілей, ідеологій між соціальними групами, індивідами, класами. Конфлікт, як правило, призводить до реальної боротьби між суб'єктами взаємодії незалежно від витоків, способів і характеру цієї боротьби. У психології конфлікт розглядається, як правило, на макросоціальному рівні й кваліфікується як колізія різноспрямованих позицій індивідів чи груп людей у міжособистісних взаємозв'язках або міжособистісних взаєминах, пов'язаних зазвичай із украй негативними емоційними переживаннями. При цьому слід пам'ятати, що основою будь-якого конфлікту стає ситуація – вияв або суперечливих позицій сторін із певного приводу, або протилежних цілей і засобів їх досягнення, або неспівпадання бажань і под. Причиною конфлікту можуть бути соціальні відхилення – будь-яке поведження, що порушує загальноприйняті норми та правила.

У психіатрії та невропатології особливу увагу звертає на себе осмислення характерологічних і патохарактерологічних реакцій дітей і підлітків. Характерологічна реакція – це ситуативно зумовлена зміна поведінки дитини, що виявляється, як правило, в певному середовищі. Вона психологічно спрямована, не спричиняється до порушень соціальної адаптації й не супроводжується соматичними (пов'язаними зі станом тіла) розладами. Патохарактерологічною в медицині вважається “...психогенна особистісна реакція, що виявляється відхиленнями в поведінці дитини; вона призводить до порушень соціально-психологічної адаптації й супроводжується соматовегетативними розладами. Звичайна патохарактерологічна реакція розвивається на основі характерологічної, однак за несприятливого фону (акцентуації характеру, психологічні риси, органічна недостатність, дисгармонійний віковий криз) вона відразу набуває патологічних форм. Про перехід характерологічної реакції в патохарактерологічну судять із того, що за останньої порушення поведінки спостерігається й поза ситуацією, в якій вони спочатку виникли, частково втрачається також психологічна зрозумілість, афективні порушення стають більш вираженими, а саматовегетативні – явними” [53, с. 110].

Ясна річ, що патохарактерологічні реакції порушують пристосування в сім'ї, у дитячому колективі, розгалужують взаємовідносини зі старшими, ровесниками, стаючи приводом для звернення до лікаря, а, найчастіше, – для розгляду вихователів і педагогів. Як показує аналіз, причинами аналогічних реакцій є неадекватне ставлення до дитини в сім'ї, неправильне виховання батьками чи педагогами, позбавлення дитини належної турботи й догляду і т.д. Внутрішні умови розвитку цих реакцій пов'язані з особливостями темпераменту дитини. Так, із-поміж дітей з порушеннями поведінки переважають носії таких його рис, як схильність до поганого настрою, значної інтенсивності реакції, реакції уникнення та низька адаптивна здатність.

Дослідники розрізняють реакції, властиві переважно дітям (опозиції або протесту; відмови; імітації; компенсації; гіперкомпенсації), та реакції, притаманні головним чином підліткам (емансипації; групування; захоплення; реакції, зумовлені сексуальним потягом, що формується). Розглянемо ці реакції більш детально.

Так, реакція опозиції чи протесту трапляється в дітей доволі часто. У ранньому дошкільному віці вона виникає за умови обмеження психомоторної активності дитини, у випадках надмірного чи силуваного годування, завчасного або надмір суворого при звичаєння до охайності і под. У більш старших дітей підґрунтям реакції протесту стає глибока образа, ущемлене самолюбство, незадоволення, озлобленість. Причиною таких емоційно насичених переживань можуть бути надмірні вимоги, навантаження, втрата й нестача уваги, несправедливі, образливі або жорстокі покарання. Спочатку реакція протесту виникає в складній для дитини ситуації й спрямовується на того, кого вона вважає винуватцем своїх переживань. Розрізняють реакції активного (ослух, різкість, грубість, лайка, руйнівні дії) та пасивного (відмова від їжі, втеча з дому, спроби самогубства, мутизм (відсутність мовлення), нетримання сечі, блювання, силуваний кашель) протесту. “Серед активних реакцій протесту описують експлозивні реакції зі спалахом гніву... агресією, загальне рухливе збудження з афективним звуженням свідомості, зловмисні вчинки, що завдають прямо чи опосередковано шкоду “кривдникові”, а в маленьких дітей – і афективно-респіраторні судоми, – зазначає відомий психіатр Д.Ісаєв. – Зазвичай ці реакції спровоковуються образою, незадоволенням примх, просьб, розгортаються гостро, бурхливо... Іноді реакції протесту розвиваються повільно, накопичена афективна напруга знімається окремими ворожими вчинками, псуванням чи знищенням речей, ушкодженням їжі, нанесенням тілесних уражень або образами, наклепами, або мордуванням тварин, що належать “кривднику” [53, с. 113]. Із реакцій пасивного протесту найпоширенішими є мутизм і втеча з дому, інтернату, дитячого садка. Мутизм спостерігається або в певному місці (сім’я,

дитсадок), або під час спілкування з конкретними людьми (вчитель, лікар), або поза залежністю від ситуації чи співбесідника. Втечі дітей, як правило, стають наслідком їх тілесних покарань, сімейних конфліктів чи несправедливого ставлення. Суїцидальна поведінка – рідкісне явище у дитячому віці – це реакція на нездоланну для дитини кризову ситуацію.

Реакція відмови завжди є патологічною і виявляється у молодших дітей. Виникає вона у зв'язку з втратою дитиною почуття безпеки, захищеності (відрив від родини, перебування в садочку, лікарні, чужій сім'ї і под.). Рідше ця реакція розвивається вдома, спричиняючись неувагою й незацікавленістю батьків. Найхарактерніші риси реакції відмови – нерухомість і загальмованість, відсутність прагнення до спілкування, відмова від гри, пригнічений стан, розлад сну, втрата апетиту.

Реакція імітації характеризується копіюванням найбільш авторитетної для дитини особи (батьки, дорослі чи підлітки найближчого оточення, вихователі, вчителі) і пов'язана з дитячим уявленням про ідеал. Як правило, імітація стосунків і вчинків має позитивний характер. Тимчасом існує можливість копіювання асоціальних форм поведінки й шкідливих звичок. Та в обох випадках реакція імітації не має патологічного характеру. Негативні наслідки її найчастіше спостерігаються в бездоглядних дітей, що відрізняються емоційною нестійкістю, невмінням постояти за себе, потребують стороннього захисту.

Реакція компенсації виникає як форма психологічного захисту, коли свідомо чи несвідомо розчаровані своїми невдачами або невмінням діти прагнуть досягнути помітних успіхів в інших галузях діяльності. Скажімо, несмілива або фізично слабка й тому відстаюча в іграх, ображена більш сильними ровесниками дитина шукає й знаходить задоволення в успішному засвоєнні шкільної програми, у світі книжок, мистецтва і под. Часто можна спостерігати й інше: діти, позбавлені авторитету з-поміж своїх однолітків, компенсують цей недолік, організовуючи групи молодших і вимагаючи від них безумовного підкорення.

Реакція гіперкомпенсації прикметна тим, що свою неспроможність або власний дефект діти (особливо старшого віку) переборюють за рахунок зусиль у найбільш важкій для них сфері діяльності. Так, широко відомими є великі спортивні досягнення людей, які були вкрай слабкими, хворобливими дітьми. Підґрунтям багатьох нерозсудливих вчинків дітей (наприклад, ходіння по перилах мосту) є прагнення не стільки придушити страх, скільки продемонструвати собі й іншим власну безстрашність.

Властива переважно підліткам реакція емансипації – це прагнення визволитися із-під опіки рідних, вихователів і загалом усіх дорослих. Намагання вийти з-під протекції старшого покоління спостерігаються, як правило не раніше настання препубертатного віку. Сприяють такій реакції дріб'язкова опіка, позбавлення самостійності, повсякчасний тиск, ставлення як до маленької дитини. Реакція емансипації виявляється або в формі прихованого спротиву установкам старших, або в спробах вийти з-під їхнього контролю. У першому випадку – це ігнорування порад, вказівок та інструкцій, неприйняття допомоги, акцентація незгоди, відкидання встановлених дорослими норм. У другому випадку це спроби облаштування самостійного життя, характерні вже для молодших підлітків.

Реакція групування з однолітками здійснюється створенням неформальних стійких груп. Більшою мірою до об'єднання в групи схильні педагогічно запуснені бездоглядні підлітки. Останні найчастіше приєднуються до старших або їх групу очолює підліток, що відрізняється певним “життєвим досвідом”.

Реакції захоплення прямо пов'язані з потягами, нахилами, інтересами особистості і виявляються у задоволенні деяких потреб. Дослідники-медики виокремлюють інформативно-комунікативні (бажання отримання нових відомостей, потреба в контактах, що дають змогу обмінюватися цією інформацією), азартні (що виникають в процесі гри), егоцентричні (участь у художній самодіяльності, спортивних виступах), накопичувальні (різні види колекціонування) захоплення, заґрунтовані на прагненні до тілесно-

мануального вдосконалення; захоплення, засновані на прагненні до лідерства, інтелектуально-естетичні захоплення тощо. Ці захоплення можуть стати причиною порушення поведінки, бо заради здійснення своєї “пристрасті” підліток залишає навчання, заводить сумнівні знайомства, вдається до протизаконних операцій з обміну чи продажу. Постійна зосередженість на собі, афективна зарядженість у процесі здійснення свого задоволення дозволяють ці реакції в деяких випадках кваліфікувати як надціннісні утворення.

Реакції, зумовлені сексуальним потягом, можуть спостерігатися й до підліткового віку, що пояснюється передчасним пробудженням статевого потягу. Уже в дошкільному віці можлива мастурбація, виникнення статевого потягу до осіб своєї чи протилежної статі, сексуально забарвлена поведінка (відповідні висловлювання, жести, загострена статева допитливість). “У більш старших дітей, – пише Д.Ісаєв, – спостерігаються надзвичайна жорстокість, підглядкування за оголеними, переодягання в одяг іншої статі, самооголювання, спільний онанізм, присилування до оголювання, викривлений інтерес до уринації та дефікації, імітація коїтусу, спокушання малолітніх. Підліткам теж властиві сексуальні фантазії з мастурбацією, розсуди на теми статі, ексгібіціоністські ігри, петтінг, закоханість у старших своєї й протилежної статі, гомо- і гетеросексуальні контакти, ранні та безладні статеві зв’язки” [53, с. 119-120]. У більшості з цих дітей і підлітків виявляються риси дисгармонії особистості як наслідок деривації (відсутність сенсорних вражень) й сімейно-педагогічної занедбаності. Зчаста (особливо при недостатньому статевому вихованні) сексуальні переживання стають причиною неправильної поведінки.

Вітчизняна кримінологія схильна пояснювати девіантну поведінку особи поєднанням результатів її неправильного розвитку та несприятливою ситуацією, в якій особа опинилася. Загалом же, під умовами, що сприяють учиненню злочину, в кримінології розуміють ті факти реальної дійсності, які прямо злочинів не викликають, але їх наявність може сприяти виникненню в

людини наміру вчинити злочин. Ці факти належать до конкретних виявів злочинності й можуть корінитися в різних сферах суспільних відносин чи функціонування державного механізму. Йдеться про недоліки в організаційно-технічній сфері, у сфері охорони як правопорядку загалом, так і зокрема (скажімо, недбала охорона майна чи погано організований облік матеріальних цінностей). Це можуть бути також недоліки в діяльності різних державних органів (міліція, прокуратура, суд) у боротьбі зі злочинністю, упущення в роботі місцевих та інших органів влади, відповідальних за стан правопорядку на своїй території і под. Умови ці можуть у конкретних випадках виявлятися чи не виявлятися, а злочин може й не бути вчинений. Наприклад, відсутність замків на дверях складу матеріальних цінностей – позасумнівна умова, що сприяє вчиненню злочинів. Та крадіжок із цього складу може й не бути. І навпаки.

Причини девіантної поведінки особи (як і правопорушень та злочинів), із погляду кримінологів, слід шукати і в моральному стані суспільства, у наявності чи відсутності тих або інших моральних цінностей, приписів. Коли, скажімо, політики лицемірно задекларовують одне, а роблять інше, коли політичних цілей вони досягають за рахунок людей, обдурюючи їх, запроваджуючи вигідну собі ідеологію, – це злочинно стосовно людей у звичайному розумінні цього слова і є шляхом до злочинних діянь за законом. Якщо, наприклад, у праві проголошуються прогресивні принципи, права людини, а практика ігнорує їх, це викликає неповагу до права, закону. Ігнорування прав особистості, нехтування єдністю в законодавчій і правозастосовницькій практиці переконанням і примусом, правами й обов'язками членів суспільства, відсутність гарантій із боку держави, що забезпечували б нормальне функціонування соціуму, є свідченням аморальності такого права й такої практики. За цієї ситуації обхід права тими, хто його творить, і, відповідно, аналогічні дії з боку членів суспільства, такі ж природні, як і аморальні.

Причини злочинної поведінки існують у вигляді соціологічних, психологічних, моральних та інших суб'єктивних особистісних факторів. Вони пов'язані з соціальними ролями й статусами особи. Відносно причин злочинів у кримінології виокремлюються такі висхідні позиції: злочини вчиняються внаслідок наявності у деяких осіб антигромадських уявлень, установок, що відповідають їхнім ціннісним орієнтирам, домінуючим у їх психіці моральним прогалинам. Усі ці дефекти виникають у результаті несприятливого морального формування такої особистості, відсутності повноцінного виховання. Девіантну (як і злочинну) поведінку в кримінології прийнято вважати відчуженою, позаяк вона свідчить про неприйняття особою цінностей і норм, встановлених суспільством. Ця поведінка є водночас і відчужуваною, оскільки, вчиняючи дрібні правопорушення і злочини, особливо впродовж тривалого часу, людина тим самим постійно ізолює себе від середовища, його норм, цінностей. “Соціальна сутність особи злочинця, – твердять сучасні українські юристи, – пов'язується з антисуспільною установкою. Її поняття трактується по-різному. Наприклад, як готовність до протиправних дій, чи як здатність діяти певним чином, порушуючи норми права. Крім того, суспільну небезпечність особи злочинця часто пов'язують і з іншими поняттями: “антисоціальна спрямованість”, “негативна орієнтація” тощо. Як бачимо, усталеної думки з цього приводу немає, і дану проблему треба розглядати як дискусійну.

Нам уявляється, що антисуспільна установка – це готовність особи діяти протиправним чином. Чи всім притаманна така установка? У відповідях на це запитання теж нема єдності. Одні автори вважають, що всім, інші – заперечують, треті – розмежовують антисуспільну установку. З погляду останніх, антисуспільна установка характерна не для всіх злочинців, а тільки для тих, хто вчинив умисні злочини, і для рецидивістів. Що ж до інших категорій злочинців, то їм властиві лише окремі риси вказаних... ознак антисуспільної установки” [44, с. 44].

1.2. Досвід українських педагогів в історичній ретроспективі

В аналізованому аспекті надзвичайно актуальним є досвід давньоукраїнських педагогів. Так, ще перший митрополит Київський Іларіон обґрунтував шкідливість шлюбів між близькими родичами, потребу пильного догляду за дітьми, покарання за грубе ставлення до матері, виступав за юридичний захист дітей і попередження сирітства. Відомий мислитель Кирило Туровський твердив, що людина, сповідуючи приписи християнської моралі, повинна вдаватися до вчинків, які ведуть до добра. Слід згадати й безкомпромісні виступи Івана Вишенського (серед. XVI ст. – між 1621 – 1633) проти антигуманних “педагогічних принципів” єзуїтів. Зокрема, письменник і педагог гнівно засуджував останніх за те, що з “виховними” цілями вони допускали присутність учнів на публічних стратах еретиків – борців проти національного поневолення. Основними моральними доброчинностями, на виховання яких зорієнтовував трактат Єпіфанія Славинецького (р.нар.невід. – 1675) “Громадянство звичаїв дитячих”, були любов до Бога й ближнього, ввічливість, шанобливе ставлення до людей, вдячність батькам і чистота помислів.

Слід сказати, що українські педагоги, філософи, церковні діячі в усі часи зверталися до осмислення проблем моральності людини, сповідання нею відвічних приписів народної етики, духовності, засад поведінки. Так, давньоукраїнський церковний письменник, один із перших ігуменів Києво-Печерського монастиря Феодосій Печерський (орієнт. 1036 – 1074) був переконаний, що тяжіння до багатства неодмінно відвертає людину від Бога, молитви. У повчанні “Про кари Божі” ігумен засуджує пияцтво, говорить про небезпечний вплив на молоде покоління непристойних видовищ із “трубами і скоморохами”. Виховним ідеалом він проголошував приклад святих, а головною духовною цінністю – любов.

Герої літературних творів поета-гуманіста й педагога Павла Русина (р.нар.невід. – бл. 1517) наділені найвищими моральними чеснотами. У його

віршах звучать пристрасні заклики до морального самовдосконалення людини:

*Служи щоденно милій наставниці –
Святій чесноті, тільки до неї слід
Невтомно йти – мужі великі
Вчать, – лиш її над усе цінити...*

*Діянь великих прагне Чеснота ця
й трудів незмірних; чи ж не тому вона,
Єдина, вказує на щастя
Справжнього й святості шлях достойним.*

*Тому ледащо, нелюд, напасник той,
Блудник, зухвалець підлий, зіпсутий геть
І злом отруєний, душею
Темний – її б не пізнав ніколи... [143, с. 451].*

У “Букварі” Івана Федорова (р. нар. невід. – 1583) зустрічаємо глибокі роздуми про нагальну потребу виховання праведності, людинолюбства, співчутливого ставлення до сиріт, убогих. Один із перших східнослов’янських друкарів виступав за повагу до батьків, рекомендував дітям орієнтуватися на старших і наполегливо оволодівати науками. Аналогічні міркування містяться в працях письменника й педагога-гуманіста Герасима Смотрицького (перша пол. XVI ст. – 1594), церковного діяча Лаврентія Зизанія (р.нар.невід. – бл. 1634), освітнього діяча й видавця Кирила Транквіліона-Ставровецького (р.нар.невід. – 1646) тощо.

Видатний діяч української культури, освіти й церкви Петро Могила (1597 – 1647) мріяв про ті часи, коли “чи філософи царювати будуть, чи царі філософствувати”. Саме тому його твори сповнені моральних сентенцій і виховних вимог. Пов’язуючи релігійні й моральні приписи із загальнолюдськими уявленнями про правила поведінки особи в суспільстві, Могила обстоював необхідність виховання в молоді милосердя, слухняності, чистоти помислів і тіла. Учений заакцентовував і провідну роль розуму, а не емоцій у виборі певної форми поведінки й досягненні поставленої мети.

Підґрунтям морально-етичної концепції педагога й ученого Інокентія Гізеля (орієнт. 1600 – 1683) була думка про непідпорядкованість особистості

та залежність релігійних переконань від внутрішнього досвіду людини. Виховання моральності та совісті він вважав основним шляхом до земного щастя. Саме в моралі вчений убачав силу, спроможну гармонізувати взаємини особи й соціуму. Основу морального самовдосконалення людини Гізель убачав у виняткових властивостях її людської, а не особистісної природи. Коли людина сповнена гніву, бажання помсти, то навіть тоді вона може їм не підкорятися, позаяк наділена волею й розумом, сильнішими від будь-яких пристрастей. Прикметно, що педагог важкою провиною батьків вважав те, що вони запрошують до хворих дітей не лікарів, а “баб”, не дають дітям належного виховання, розбещуючи їх і под.

Чималий інтерес із огляду на обрану нами проблему становить праця відомого педагога, вченого-гуманіста й культурно-освітнього діяча Мануїла Козачинського (1699 – 1755) “Філософія Арістотелева...”. У педагогічному аспекті найцікавішими тут є погляди на характерні ознаки людських чеснот. Їх, за Козачинським, три: міра розвиненості, зв’язки між чеснотами та різна вартість. Водночас учений виокремлював три ступені розвитку чеснот – витримки, розсудливості та ступінь героїчний. На першому ступені знаходиться початківець, який силкується перебороти перманентні й сильні пристрасті. Другий ступінь виявляється у ситуації, коли особа вже легше чинить опір власним потягам, що є не такими сильними, як у початківця. На третьому ступені пристрасті практично не турбують людину, тому вона долає їх без будь-яких труднощів. Розрізняв М.Козачинський і три ступені розвитку негативних рис характеру особистості. На першому ступені перебуває людина, що усвідомлює, як слід поводитися, проте, не вміючи перебороти пристрасті, орієнтується на гірше. На другому ступені знаходиться особа, неспроможна оцінити “краще” через викривлені уявлення про моральні категорії добра та зла. Третій ступінь має схильна до здичавіння особа, що поступово скочується до рівня тварини.

Український філософ-демократ Яків Козельський (1729 – 1795) обстоював думку про те, що батьки повинні виховувати в своїх дітях

моральність. Коли ж вони не займаються цим, їх слід усувати від виховання. Надзвичайно важливою вчений вважав діяльність людини по виробленню позитивних якостей свого характеру. Із його погляду, здібності особи даються від природи й набуваються в процесі виховання. Тимчасом природні якості змінюються під впливом людського досвіду. Риси, дані від природи, виправляти досить важко, але (за Козельським) цілком можливо. Головне при цьому – культивування моральних вчинків, виховання корисних звичок, усвідомлення особою власних хиб і бажання їх виправити та створення для цього сприятливих суспільних умов.

У контексті досліджуваної проблеми вважаємо за потрібне згадати й роман відомого українського педагога, письменника та етнографа Анатолія Свидницького (1834 – 1871) “Люборацькі”. Однією з чільних у творі є проблема загибелі обдарованої молоді людини, яка не знаходить застосування своїм силам, здібностям і гине. Із цією проблемою пов’язана проблема навчання й виховання підростаючого покоління, особливо актуальна для середини ХІХ століття. Письменник засуджує антидемократичний характер тогочасного виховання, зосібна в приватних пансіонах, де ополячували й окатоличували, морально нівечили українську молодь. У багатьох статтях педагога, письменника, організатора недільних шкіл Олександра Кониського (1836 – 1900) звертають на себе увагу підходи до виховних проблем. Так, автора особливо цікавила проблема самолюбства людини – як рушійний чинник у її розвитку і як причина виховання амбіційної особи. Він, зокрема, застерігав людину від виявів самообожнювання та почуття переваги над іншими.

Відомий методист-математик і педагог Костянтин Лебединцев (1878 – 1925) на сторінках журналу “Педагогическая мысль” часто виступав зі статтями з виховної проблематики. Так, з його погляду, однією з проблем тогочасної школи була неувага до статевого виховання. У зв’язку із цим К.Лебединцев запропонував зміни до шкільних програм, які передбачали активізацію фізичного та естетичного виховання учнів у період

інтенсифікації їхнього статевого розвитку. Педагог та історик Олександр Барвінський (1847 – 1926) важливу роль у навчально-виховному процесі відводив спільній діяльності сім'ї та школи. При цьому пріоритетним він вважав сімейне виховання, тому неодноразово заакцентовував помилки батьків (недостатній догляд за дитиною, балування дітей і т.п.).

Видатний український педагог і психолог Яків Чепіга (1875 – 1938) свою педагогічну концепцію вибудовував у контексті біогенетики та психофізіології. Ми звернули увагу, зокрібно, на такі його праці, як “Брехливість у справі виховання” та “Страх і кара”. У першій із них учений відстежує причини дитячої брехливості й пропонує конкретні шляхи її викорінення. У нарисі “Страх і кара” осмислюються причини з’яви в дитини почуття страху у взаємозв’язку із таким явищем, як покарання, та його вплив на подальший розвиток особистості. Я.Чепіга виступає проти виховних методів, заґрунтованих на страхові як проти шкідливих. На його думку, таким шляхом можна виховати лише боязку, безвільну і навіть шкідливу для оточуючих істоту.

Науковець і педагог Олександр Залужний (1886 – 1941) був представником педології – течії в педагогіці та психології помежів’я ХІХ – ХХ століть, що розвивалася під впливом еволюційних ідей і прикладних галузей експериментальної педагогії. О.Залужний, зокрема, здійснив класифікацію типів колективів (короткочасні, самовиниклі довгочасні, “вулична юрба” і под.) і проаналізував домінантні фактори різних дитячих об’єднань. Чимало уваги дослідник приділив вивченню асоціальних угруповань, з’ясуванню їх структури, якісних відмінностей від організованого колективу. Ґрунтовно проаналізував педагог і поширені в ті часи неформальні дитячі об’єднання, що склалися із кинутих напризволяще дітей та підлітків. О.Залужний вивчав розвиток дитини в контексті комплексного підходу, практичної спрямованості на діагностику психічного розвитку. Дитячу поведінку дослідник розглядав із урахуванням даних рефлексології – науки про фізіологічні механізми поведінки.

Із огляду на предмет нашого дослідження велике значення має творчий досвід видатного українського педагога й письменника Антона Макаренка (1888 – 1939). “Я вважаю, що дисципліна є не засобом виховання, а результатом виховання і як засіб виховання повинна відрізнятися від режиму, – писав А.Макаренко. – Режим – це є певна система засобів і методів, які допомагають виховувати. Результатом же виховання є саме дисципліна... Сутність покарання в тому, що людина переживає те, що вона засуджена колективом, знаючи, що вона вчинила неправильно, тобто в покаранні... є переживання помилки, є переживання зречення від колективу, хоча б мінімального... Покарання мусить бути надзвичайно індивідуальним, надзвичайно пристосованим до окремої особистості...” [90, с. 292, 308, 309].

А.Макаренко був керівником двох взірцевих педагогічних закладів – колонії Горького та комуни ім. Держинського. Тисячі неповнолітніх правопорушників, піднятих із соціального “дна”, повернулися тут до повноцінного життя, стали нормальними людьми.

Особливості системи виховання в колонії ім. Горького:

- оволодіння неповнолітніми правопорушниками основами наук у школі; розвиток у них навичок розумової діяльності;
- набуття трудових навичок через працю в майстернях і сільському господарстві; виховання працелюбства і спортивне виховання;
- оволодіння досвідом суспільних відносин посередництвом участі в громадській роботі та самоуправлінні;
- оптимальний режим дня, дотримання порядку, дисциплінованості, відповідальності;
- робота дитячих гуртків за інтересами, ігри й свята;
- суворе дотримання правил і традицій життєдіяльності колективу;
- контроль громадської думки колективу.

Основні ознаки системи виховання в комуни ім. Держинського:

- організація життя комуни як цілісного колективу, де органічно поєднуються права та обов'язки учасників, існують єдині вимоги й висока повага до кожного;
- поєднання шкільного навчання з суспільно корисною працею на промисловому виробництві;
- задоволення духовних і фізичних потреб вихованців;
- турбота про розвиток здібностей та інтересів усіх членів колективу;
- культивування життєвого принципу “Всі за кожного і кожен за всіх”;
- самоуправління та самообслуговування;
- участь кожного у розв'язанні соціальних проблем.

Загалом, педагогічна система А.Макаренка ґрунтувалася на таких основних ідеях: зв'язок навчання та праці – постійного складника виховання; всебічний розвиток особистості; педагогічне проектування; виховання свідомої дисципліни в колективі; розуміння виховання як суспільного явища і засобу формування характеру; оптимістичний підхід до виховання дитини, мета якого – формування людської особистості; самоуправління в колективі, розвиток самодіяльності дітей.

Цікавими й актуальними вважаємо також сформовані А.Макаренком загальні умови сімейного виховання: свідоме виконання батьками громадянського обов'язку, їхня відповідальність перед суспільством за виховання дітей, їх авторитет і приклад; вимогливість і “помірна” любов до дітей; активна трудова діяльність батьків, їх високоморальна поведінка; здорова атмосфера в родині; спрямовуюча роль школи в сімейному вихованні; єдність думок і дій батьків у процесі виховання; чуйне ставлення всіх членів сім'ї до матері.

Заслуговують на увагу й розроблені А.Макаренком критерії педагогічної ефективності праці: труд як головна складова виховного процесу; поєднання різних видів праці, її політехнічний і творчий характер; задоволення в праці індивідуальних нахилів вихованця, її вільний вибір; елементи змагання в праці, поєднання у ній особистісних і громадських

інтересів; посиленість праці, зв'язок між працею дітей і дорослих; плановість і систематичність роботи; естетика праці.

Зрештою, слід виокремити вимоги А.Макаренка до постаті вчителя: основне завдання педагога – бути вихователем; чітке уявлення про мету діяльності; ерудиція й педагогічний такт, уміння управляти власним характером і поведінкою; постійний пошук ефективних методів впливу на вихованців; неможливість діяти наодинці. “Я б сказав, – писав А.Макаренко, – що дуже велике значення має ще й зовнішній вигляд педагога. Звичайно, бажано, щоб усі педагоги були гарні, але в кожному разі хоч один гарний молодий педагог, одна гарна молода жінка в колективі неодмінно повинні бути... Нехай вони (вихованці. – С.Б.) будуть трохи закохані. Ця закоханість буде найкращого типу, причому не полового типу, деяка естетика.

Треба обмірковувати питання, скільки повинно бути з педагогів людей веселих і людей похмурих. Я не уявляю собі колективу, що складався б з похмурих людей. Повинен бути хоч один весельчак, хоч один дотепник” [91, с. 465].

Із погляду Якова Мамонтова (1888 – 1940), мету виховання повинні визначати ідеї дитиноцентризму, заґрунтовані на принципові природовідповідності. Відомий драматург, історик театру і педагог висунув ідею “естетизації” особистості, залучення її в процесі виховання до правди, краси й добра. Саме вплив на чуттєву сферу дитини (за Мамонтовим) присутньо сприяє формуванню її нормальної поведінки, шляхетних рис характеру.

Вважаємо за потрібне в цьому огляді згадати й оповідання видатного українського філолога-поліглота, літературознавця, історика та педагога Агатангела Кримського (1871 – 1942) “Батьківське право” і “Перші дебати одного радикала”. У першому творі спостерігаємо, як діти чинять своєрідний опір граничному самодурству своїх батьків. Куховарка Горпина, приміром, немилосердно б’є свою десятирічну дочку Настю. Дівчина ж переконана, що не повинна слухати матір тоді, коли та не має рації. Інший персонаж

оповідання – пан Ручицький – вважає, що має право беззастережно і милувати, й карати своїх дітей. Його син, гімназист Кость, дотримується іншого погляду: “...хлопцева... думка, збуджена книжками, не могла навіть уявити, щоб могло бути гірше гнобительство, ніж педагогічна та батьківська власть. Знов на біду, поміж тими книжками, що їх читав хлопець, були й такі, де писалося про справжню, путящу педагогіку. Такі книжки виразно доводили хлопцеві, що старші повинні обмежити свої права над дітьми”. Як бачимо, А.Кримський у художній формі висловлює протест проти свавілля батьків, яке шкодить нормальному розвитку дітей. Герой оповідання “Перші дебати одного радикала” – розумний і обдарований Петрусь Химченко – навчається в елітній гімназії. Колись він був відмінником, улюбленцем педагогів і батьків. Тимчасом у творі бачимо, як Химченко з якоюсь паталогічною пристрасстю буквально тероризує не лише однокласників і вчителів, а й своїх рідних, зрештою, – все місто. Скоро він здобуває ганебної репутації енфан terrible (жахливої дитини), ненормального нігіліста, хоча й виявляє іноді щось подібне до докорів совісті. Характерно, що причини цієї справді девіантної поведінки юного героя письменник убачає не лише в розумінні ним облудності реального життя чи нещирості вихователів. Справа ще й у психологічній незбалансованості підлітка (від своїх вибриків Петрусь “...почував таке саме задоволення, яке відчуває аскет, коли нічого не їсть днів десятеро, або коли поволі спалює свою руку на жаровні”), у відсутності в нього надійних життєвих орієнтирів, цілей.

Опрацьовуючи літературу з обраної предметної царини, ми звернули увагу й на окремі наукові висновки Олександра Попова (1891 – 1958) – педагога, просвітнього і церковного діяча. Цікавим, зосібна, вважаємо його погляд на місце та роль соціального педагога в навчально-виховному процесі. Саме соціального вихователя О.Попов вважав центральною фігурою “природовідповідного” виховання. Окрім того, дослідник висунув ряд вимог до соціального педагога: широка освіченість, міцні світоглядні переконання, добре знання психології та фізіології дитини і под. В аналогічному ключі слід

розглядати й педагогічні погляди Василя Зеньковського (1881 – 1962). Богослов, філософ, теоретик педагогіки досліджував “соціальні сили в душі дитини” – взаємозв’язки емоцій, спілкування й традиції, розмежовуючи при цьому фізичний і душевний стан вихованця. Прикметно також, що В.Зеньковський вирізняв і схарактеризував різні види дитячих угруповань (соціальне, псевдосоціальне, несоціальне, антисоціальне).

На думку педагога-науковця Ольги Дорошенко (1888 – 1964), проблеми в поведінці дітей виникають здебільшого через відхід вихователів від принципу природовідповідності, нехтування природними потребами та фізіологічною специфікою дитини (зокрема, потребою руху, діяльності). Не втратили своєї актуальності для розвитку теорії виховання й праці видатного педагога, психолога Григорія Ващенка (1878 – 1967) “Виховання волі і характеру”, “Тіловиховання як засіб виховання волі і характеру”, “За здорову і свідому українську родину” тощо. “Традиційним ідеалом, – завважував Г.Ващенко, – треба визнати той, що витримав іспит історії, найбільш відповідає психології народу та його призначенню, увійшов у психіку народних мас, відбитий у народній творчості і в творах кращих митців і письменників, що стали духовними провідниками свого народу” [26, с. 104].

Початок 1960-х років був прикметним відносним вивільненням педагогічної думки від ідеологічної заангажованості. Незважаючи на вимогу суворого дотримання класово-партійних приписів, педагогіка збагачувалася новою проблематикою, що стосувалася передовсім науково-методичного забезпечення освіти. Упродовж 60 – 70-х років минулого століття відбувалося вдосконалення навчальних планів і програм на тлі політизації процесів освіти й виховання. На зламі 1970 – 80-х років спостерігаємо помітний інтерес до проблем народної педагогіки, до пошуків заґрунтованих на ній методів виховання дитини. Із середини 1980-х років в освіті відбувалися процеси гуманізації й демократизації. Зі здобуттям Україною незалежності (1991) починає формуватися національна система освіти з

новим змістом і структурою. У річищі окреслених процесів розвивалися й дослідження дитячої особистості, поведінки неповнолітніх.

Так, у 60-х роках минулого віку з'являється ряд праць педагога, психолога, одного з організаторів освіти Павла Чамати (1898 – 1969) (“Характер та його виховання у дітей”, “Питання самосвідомості особистості”, “Самосвідомість та її розвиток у дітей” та ін.). Дослідник, зосібна, детально схарактеризував специфіку формування характеру в дітей різного віку, зупинився на основних способах перевиховання дитячого характеру. У працях доктора психологічних наук Івана Синиці (1910 – 1976) містяться глибокі роздуми про взаємозв'язки двох основних учасників навчально-виховного процесу – педагога та вихованця. Учений безкомпромісно засуджував грубість вихователя, що, за його спостереженнями, часто стає причиною порушень дитячої психіки, поведінки. “Надмірність у тому чи іншому ставленні до учнів, – писав І.Синиця, – часто закінчується протилежним, тобто дає зворотну реакцію. Надмірна вимогливість веде до непослуху, надмірна серйозність – до легковажності, надмірна поблажливність – до грубості і т.д. Кому не відомі такі ситуації, коли чим більше вчитель сердиться, тим більше учням хочеться сміятись. Навіть, якщо ви надмірно турбуватиметесь про свій авторитет серед учнів, можете втратити і той, який мали досі” [125, с. 557].

У дослідженнях видатного українського психолога Володимира Роменця (1926 – 1998) ми звернули увагу передовсім на оригінальну філософсько-психологічну концепцію вчинку як єдності тілесного й духовного, свідомого та несвідомого, суспільного й індивідуального. Саме вчинок, із погляду вченого, поєднує в собі свободу та необхідність, виступає в якості мотиваційного й дійового в людині. У роботах відомого педагога Дмитра Тхоржевського (1930 – 2002) особливо цінним вважаємо визначення мети, завдань, структури й змісту трудового навчання, актуального, зокрема, для сучасних пенітенціарних шкіл. Учений переконливо доводить

непересічну роль трудового навчання в моральному, естетичному вихованні дітей, у їх розумовому та фізичному розвитку.

Одним із важливих джерел нашого дослідження стали найновіші дисертаційні праці з різних спеціальностей, зокрема, із соціології, правознавства та психології (про роботи з історії педагогіки йдеться у вступній частині). Так, Т.Перепелиця (1999) [111] потлумачує зміст, структуру та спрямування злочинної поведінки підлітків крізь виміри впливів соціокультурного оточення. На особливу увагу заслуговують проведені автором паралелі між криміналізованим суспільством та його культурою. Н.Апетик (2001) [15] ґрунтовно розкриває сутність, види та причини поведінкових відхилень у підлітків. На цьому тлі дослідниця показує роль моральної саморегуляції як важливої умови попередження девіантної поведінки неповнолітніх. О.Лютак (2001) [88], заторкуючи проблему ціннісних орієнтацій сучасних старшокласників, звертає увагу на специфіку процесу їхньої соціалізації в умовах загальноосвітньої школи. Цікавим у цій роботі вважаємо й аналіз психологічних особливостей, що запобігають виникненню особистісних деструкцій старших школярів. А.Беседін (2002) [14] простежує взаємозв'язки сімейних дисфункцій та девіантної поведінки підлітків. У зв'язку з цим науковець осмислює основні функції сім'ї, класифікує сім'ї за критерієм “благополуччя – неблагополуччя”, аналізує найхарактерніші типи неблагополучних сімей і доводить вплив ситуації в родині на прояви девіантної поведінки неповнолітніх. У дисертації А.Ярового (2002) [178] досліджено цілий комплекс конкретних заходів соціального сприяння неповнолітнім, звільненим із виховно-трудова колоній (працевлаштування, орієнтація на навчання, організація побуту і под.). На основі найновіших педагогічних і психологічних студій, судової статистики В.Бурдін (2002) [23] аналізує проблеми, пов'язані зі специфікою кримінальної відповідальності неповнолітніх в Україні. Прикметно, що автор обґрунтовує потребу створення для цієї категорії нових кримінальних покарань, не пов'язаних із позбавленням волі, пропонує заходи щодо

вдосконалення звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності. У роботі О.Дроздова (2003) [47] піддаються аналізу соціально-психологічні чинники агресивної поведінки сучасної молоді, виявляються основні механізми вияву цих факторів у їх зв'язках із демографічними та особистісними характеристиками людини. На думку дослідника, насильство серед юнаків і дівчат слід вважати стилем адаптивної поведінки їх у сучасному суспільстві.

Осмисленню специфіки проявів поведінки підлітків в умовах примусової ізоляції присвячена розвідка І.Ярмиш (2003) [177]. Особливо упадає в око виявлення типовості й частоти активізації психічних захисних механізмів у поведінкових реакціях підлітків-правопорушників; визначення ролі психічного стану особистості в активізації комплексу інтрапсихічних захисних механізмів; обґрунтування доцільності врахування особливостей прояву інтрапсихічних механізмів адаптації в процесі роботи психолога з вихованцями соціально-реабілітаційних закладів закритого типу. Девіантна поведінка неповнолітніх у кримінологічному аспекті детально схарактеризована в роботі С.Корецького (2003) [70]. Дослідник обґрунтовує думку про те, що головними факторами зазначеної поведінки є дисфункції таких інститутів соціалізації, як сім'я, школа, електронні засоби масової інформації й комунікації, групи дозвілєвої діяльності. Окрім того, С.Корецький пропонує конкретні шляхи створення єдиної методики індивідуального кримінологічного прогнозування поведінки неповнолітніх, що сприяла б консолідації діяльності суб'єктів профілактики правопорушень і злочинів серед дітей та підлітків. У дисертації І.Топольскової (2003) [141] викладено результати системного дослідження проблеми запобігання втягненню неповнолітніх у злочинну та іншу антигромадську діяльність. Авторка подає розгорнуту кримінологічну характеристику особистості втягнених в антигромадську діяльність неповнолітніх, висуває продуману концепцію регіональної системи профілактики цього явища з урахуванням соціально-економічних перетворень в Україні. О.Волянська (2003) [29]

запропонувала новий методологічний підхід до розгляду підліткової агресії. Наукова концепція дослідниці ґрунтується на ідеях Т.Парсонса про кібернетичну ієрархію системи соціальної дії та М.Вебера про види соціальної дії. Особливо вдалою вважаємо подану в роботі типологію агресивної поведінки: свідомо (цілераціональна, ціннісна, раціональна) та несвідомо (афективна, традиційна). На загал же, агресія кваліфікується тут як функціонально обумовлена реакція на конфлікт потреб особистості і можливостей їх реалізації в соціальному контексті, як поведінка, що стає наслідком соціалізації агресії. Прямі зв'язки наркоситуації в Україні з девіантною поведінкою молоді уважно відстежує в своїй праці В.Лазаренко (2003) [80]. Наркоманія, властиво, слушно потлумачується як один із видів девіантної поведінки, як соціальне явище, позначене масовим відходом молоді від діяльності внаслідок порушення соціальних зв'язків. Г.Пономаренко (2003) [117] присвячує своє дослідження з'ясуванню когнітивних підстав формування й корекції відхиленої поведінки підлітків. Спираючись на підходи до розуміння рефлексії й джерел девіантності, автор теоретично типологізує можливі варіанти взаємозв'язку між формами поведінки підлітків у період кризи дорослішання та їх рефлексивністю. О.Овчар (2003) [105] обирає предметом дослідження психологічні особливості військовослужбовців строкової служби з ознаками девіантної поведінки. Із погляду автора, основною причиною девіантних відхилень у поведінці молодого воїна є розбалансованість його потреб. Важливо, що в цій роботі розроблено й представлено результати експериментальної апробації системи відповідних корекційних засобів, спрямованих на подолання проявів у військовослужбовців девіантної поведінки. Чималий інтерес викликає й дисертаційна праця Т.Кальченко (2004) [56], де піддаються аналізу найважливіші проблеми діяльності загальноосвітніх шкіл, професійних училищ, кримінальної міліції, приймальників-розподільників і виховно-трудових колоній для неповнолітніх, що в межах своєї професійної компетенції здійснюють профілактичну діяльність щодо злочинності молоді.

Автор, окрім того, ґрунтовно схарактеризовує систему правових норм, що визначають повноваження посадових осіб спеціальних органів і служб у справах неповнолітніх та спеціальних установ для неповнолітніх у сфері їх профілактичної діяльності.

Цінними для нас у загальнотеоретичному аспекті стали також дисертаційні роботи І.Жданової “Особливості особистості підлітків з девіантною поведінкою при пограничних нервово-психологічних розладах” (1997) [48], Ю.Ковалевської “Визначення та корекція ранніх форм девіантної поведінки” (1998) [60], Н.Максимової “Психологічні фактори узалежнення неповнолітніх від алкоголю і наркотиків та засоби його попередження” (1998) [95], Н.Абдюкової “Психологічні особливості соціалізації сучасного підлітка” (2000) [1], Д.Гордевського “Девіантне мислення як фактор культурної динаміки” (2000) [38], С.Гарьковця “Психологічні особливості системи цінностей правопорушника” (2001) [34], Т.Малихіної “Психологічні умови попередження аморальних вчинків підлітків” (2001) [96], Н.Пісоцької “Рецидивна злочинність молоді та її попередження” (2001) [115], В.Беспалько “Визначення медико-соціальних чинників формування наркоманії серед учнівської молоді та обґрунтування її первинної профілактики на прикладі західного регіону України” (2002) [15], В.Білецького “Виправлення девіантної особистості як предмет філософського дослідження” (2002) [17], О.Левендаренко “Особливості процесу доказування у справах про злочини неповнолітніх” (2003) [82], Л.Котлярова “Девіантність як предмет соціально-філософського аналізу” (2003) [72], Т.Ларіної “Соціально-психологічні передумови аутоагресивної поведінки молоді” (2004) [81], В.Довгополюка “Соціальна девіантність у молодіжному середовищі: передумови, різновиди та регулятиви” (2004) [45], О.Мізерної “Психологічні особливості прояву агресії у дітей підліткового віку” (2005) [101] тощо.

1.3. Проблеми злочинності неповнолітніх у контексті девіантної поведінки

З проблемою девіантної поведінки органічно пов'язана проблема злочинності неповнолітніх, якій у кримінології відводиться особнє місце. Слід сказати, що ось уже впродовж тривалого часу кримінальна статистика фіксує тенденцію до інтенсивного зростання злочинності неповнолітніх в Україні. Нині неповнолітні є однією з найбільш кримінально вражених категорій населення. Із кожних десяти тисяч підлітків віком 14-17 років упродовж 2004 року вчинили злочини 187 осіб. Злочинність неповнолітніх в останнє десятиріччя зростала в 7 разів швидше, ніж змінювалося загальне число населення цієї вікової групи.

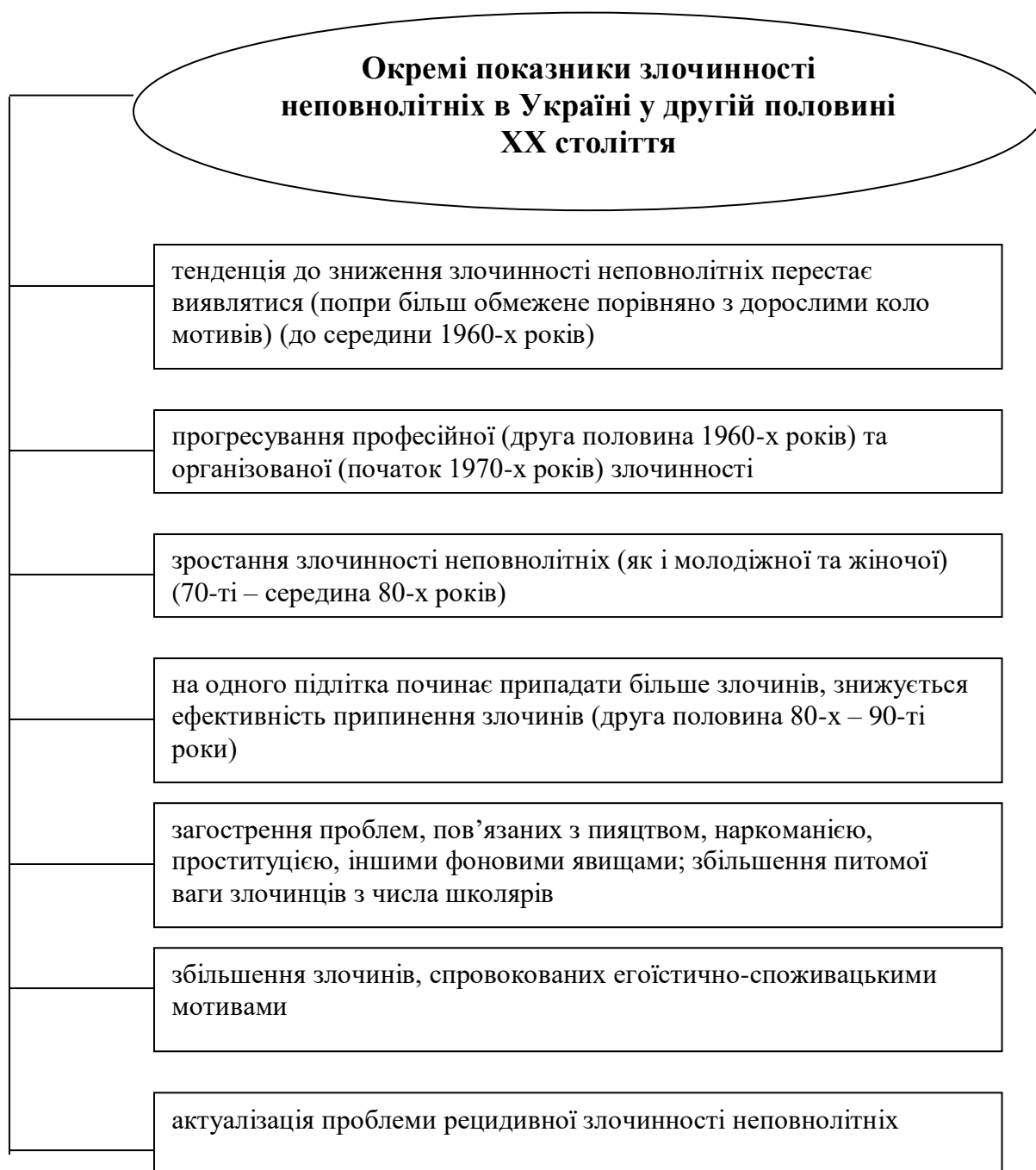
Для абсолютної більшості неповнолітніх, що стали на шлях учинення злочинів, вибір такого варіанту поведінки безпосередньо пов'язаний із особистісними деформаціями. У сфері виробництва таких підлітків характеризує відсутність інтересу до виконуваної трудової діяльності, утилітарне ставлення до професії. Вони не відчувають боязні звільнення, оскільки вважають (і не без підстав), що завжди зможуть легко влаштуватися в інший навчальний заклад, на інше підприємство. Життєві цілі зміщуються в них у бік споживацтва, наживи, швидкоплинних задоволень. Удаючись до аморальних і протиправних вчинків, вони силкуються всіляко “облагороджувати” їх мотиви, викривлено негативно оцінювати поведінку потерпілих. У середовищі неповнолітніх правопорушників визнається допустимим порушення кримінально-правової чи будь-якої іншої правової заборони, якщо дуже треба, в тому числі коли цього вимагають інтереси групи. Необхідність дотримання вимог закону співвідноситься головним чином зі ступенем ймовірності покарання за вчинені порушення. В емоційно-вольовій сфері підлітків, які вчинили злочини, найчастіше фіксується послаблення почуття сорому, індиферентне ставлення до переживань інших, нестриманість, грубість, брехливість, несамокритичність. Емоційну

неврівноваженість, агресивність, марнославство, впертість також можна віднести до домінантних характерологічних ознак неповнолітніх правопорушників.

Як свідчать спостереження, найчастіше неповнолітній злочинець – це особа, яка володіє звичками, нахилами, стійкими стереотипами девіантної поведінки. Випадково вчиняють злочини одиниці з них. Іншим притаманні:

- перманентна демонстрація зневаги до норм загальноприйнятої поведінки (вживання ненормативної лексики, поява в нетверезому стані, приставання до громадян, псування громадського майна і под.);
- слідування негативним питейним традиціям, пристрасть до спиртних напоїв, наркотиків, участі в азартних іграх;
- бродяжництво, систематичні втечі з дому, навчально-виховних закладів;
- ранні статеві зв'язки, статева розпущеність;
- систематична поява (в тому числі й у безконфліктних ситуаціях) злобливості, мстивості, грубості, актів насильницької поведінки;
- тяжіння до створення конфліктних ситуацій, постійні сварки в сім'ї, тероризування батьків та інших членів родини;
- культивування ворожнечі до інших груп неповнолітніх, що відрізняються успіхами в навчанні, дисциплінованою поведінкою;
- звичка до присвоєння всього, що погано лежить, що можна безкарно відібрати у слабшого;
- порушення психофізіологічного розвитку, невропатологічні риси та патохарактерологічні реакції, знижений рівень інтелектуального розвитку.

Спираючись на дослідження вчених-юристів, спробуємо в логіко-графічному вигляді представити найхарактерніші ознаки злочинності неповнолітніх, що пов'язана з виявами ними девіантної поведінки:

Аналіз генези девіантної (як і злочинної, кримінальної) поведінки неповнолітніх переконує, що на нинішньому етапі основана увага мусить приділятися ранній профілактиці злочинів. У зв'язку з цим різними урядовими постановами, інструктивно-методичними документами

міністерств і відомств (детальніше про них мова піде в третьому розділі дисертації) передбачено комплекс заходів, спрямованих на:

- суттєве покращення здоров'я дітей та підлітків, їхнього фізичного, розумового та психічного стану;
- законодавче та інше нормативне виокремлення діяльності сім'ї, суспільства, держави по вихованню підростаючого покоління як особливої сфери, що потребує найбільших привілеій у порівнянні з іншими сферами виробничої та соціальної інфраструктури суспільства;
- повну та своєчасну компенсацію дітям і підліткам через державні й громадські інститути соціалізації збитків, викликаних втратою батьківської сім'ї або її неблагополуччям;
- подолання безвідповідальності за долі неповнолітніх, скалічені людьми, що здійснювали їх виховання;
- створення умов для збереження, постійного розвитку й повної реалізації природних потреб людини в праці, творчості.

У сучасній юридичній літературі називаються й суб'єкти профілактики злочинів неповнолітніх:

- "...органи влади і управління, які організують планування, правове і ресурсне забезпечення цієї діяльності, контроль за її ходом і результатами;
- інститути соціального виховання – сім'я, школа, трудовий колектив, заклади культури і відпочинку;
- органи соціальної, психолого-педагогічної і медичної допомоги дітям, які перебувають у неблагополучних життєвих умовах;
- правоохоронні органи в цілому та їх спеціалізовані підрозділи і служби.

Вказані суб'єкти профілактики поділяються на спеціалізовані, тобто повністю орієнтовані на цю діяльність, і неспеціалізовані, які займаються запобіганням злочинів неповнолітніх у процесі реалізації своїх більш широких функцій по соціальному управлінню і вихованню" [44, с. 97].

ВИСНОВКИ до розділу I

Таким чином, поведінка є особливою формою людської діяльності. Вона детермінується світоглядом індивіда, рівнем його розумового розвитку, рисами характеру, специфікою темпераменту, життєвим досвідом, ціннісними орієнтирами, особливостями взаємовідносин із найближчим оточенням. Поведінка має природні передумови, в основі яких лежить соціально зумовлена, опосередкована мовленням та іншими знаково-смысловими системами діяльність, типовою формою якої є праця, а властивістю – спілкування. Головним компонентом поведінки є ставлення до прийнятих у соціумі моральних норм; одиницею її аналізу виступає вчинок. У процесі виховання здійснюється цілеспрямований і планомірний вплив на поведінку та свідомість людини. Метою такого впливу є формування певних установок, понять, принципів, ціннісних орієнтацій, що забезпечували б умови розвитку особистості, підготовки її до суспільного життя, праці. Визначальну роль у процесі формування особистості має такий фізіологічний, педагогічний, психологічний і соціокультурний феномен, як дитинство. Становлення дитинства має етапний характер з властивими для кожного з цих етапів рівнями формування особистості. У процесі взаємодії дитини з предметами й спільної діяльності її із дорослими та ровесниками відбувається формування внутрішніх структур психіки, реалізується тенденція до соціалізації та формується її вектор. Саме в силовому полі понять “виховання”, “культура дитинства” викристалізуються численні аспекти проблеми девіантної поведінки особи – такої поведінки, що порушує загальноприйняті в даному суспільстві норми і правила. Цілком природно, що вияви девіантної поведінки відбуваються у кризові періоди становлення індивіда (так званий “перехідний” вік), коли в організмі молодої людини разом з психофізіологічними змінами відбувається кардинальне переосмислення цінностей, зміна авторитетів, формування нових моделей ставлення до навколишньої дійсності й, відповідно, коригування власної поведінки.

Причинами правопорушень, злочинів, девіантної поведінки особи є моральний стан суспільства, наявність чи відсутність тих чи інших моральних цінностей, приписів.

Для розв'язання проблем виховання особистості, орієнтованої на суспільні цінності та канони, надзвичайно актуальним є історичний досвід українських педагогів. Українські педагоги, філософи, церковні діячі в усі часи зверталися до осмислення проблем моральності людини, сповідання нею одвічних приписів народної етики, духовності, засад поведінки. Вони обґрунтовували потребу пильного догляду за дітьми, покарання за грубе ставлення до матері, виступали за юридичний захист дітей і запобігання сирітству; сповідуючи приписи християнської моралі (любов до Бога й ближнього, ввічливість, шанобливе ставлення до людей, вдячність батькам і чистоту помислів), вони вважали, що людина повинна здійснювати вчинки, які ведуть до добра.

Проблема девіантної поведінки та проблема злочинності неповнолітніх органічно пов'язані. Вибір такого варіанта поведінки абсолютної більшості неповнолітніх злочинців перебуває у безпосередніх зв'язках із особистісними деформаціями. Необхідність дотримання загальноприйнятих норм закону для схильних до девіантної поведінки індивідів співвідноситься головним чином зі ступенем ймовірності покарання за вчинені порушення. Неповнолітніми злочинцями найчастіше стають особи, які мають звички, нахили, стійкі стереотипи девіантної поведінки. Вивчення генези девіантної (як і злочинної, кримінальної) поведінки неповнолітніх схиляє до думки, що на нинішньому етапі основна увага мусить приділятися ранній профілактиці злочинів.

РОЗДІЛ II.

ДЕВІАНТНА ПОВЕДІНКА ЯК ОБ'ЄКТ ПЕДАГОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Процес становлення національної системи освіти засвідчує актуальну потребу у формуванні якісно нових підходів до навчання та виховання підростаючого покоління. Реформування шкільної освіти в незалежній Україні ґрунтується на принципах демократичності, толерантності, патріотизму, гуманістичної спрямованості виховання тощо. Реалізація поставлених педагогічних завдань передбачає становлення всебічно розвиненої особистості – громадянина, спроможного активно реалізовувати свій творчий потенціал у соціумі, не порушуючи при цьому моральних, етичних, правових та інших норм суспільного життя. Ясна річ, що формування психічної сфери особистості молодого людини – неоднозначний, складний, сповнений внутрішніх протиріч динамічний процес, перебіг якого залежить від багатьох факторів. Відтак, впроваджуючи комплекс навчально-виховних заходів (а особливо спрямованих на перевиховання й профілактику різного роду девіацій), слід враховувати статево-вікові та індивідуально-психологічні особливості становлення особистості.

Із глибокими внутрішніми протиріччями організації психіки особистості, неоднозначним впливом оточуючого середовища, недостатньою ефективністю педагогічних засобів і форм виховання пов'язується поява так званих важковиховуваних школярів, поведінка яких зчаста характеризується виразними асоціальними й протиправними діями: алкоголізм, наркоманія, бродяжництво, проституція, вандалізм, злочинність, інші правопорушення. Осмислюючи проблему здійснення педагогічного впливу (зокрема, виховання і перевиховання) на осіб із девіантною поведінкою, завважимо необхідність комплексного аналізу причин та умов виникнення відхилень у поведінці, форм і методів її профілактики.

Визначаючи основні шляхи виховної роботи з особами, схильними до асоціальних проявів, слід враховувати психофізіологічні особливості

розвитку людини, пов'язані з процесами дорослішання і статевого дозрівання, а також із відповідними змінами в психіці, темпераменті, свідомості й світовідчутті. Очевидним убачається і вплив на поведінку школяра оточуючого середовища (насамперед, місця проживання, сім'ї та товариства однолітків), яке багато в чому формує подальшу лінію поведінки індивіда. Досліджуючи педагогічний аспект девіантної поведінки неповнолітніх, звертаємо увагу й на поняття узвичаєних у суспільстві норм поведінки, сповідуваних соціумом морально-етичних категорій (спродукованих в основному християнською релігією з її яскраво вираженим моралізаторством, прагненням унормувати міжособистісні відносини), законодавчих актів, що регулюють взаємовідносини особистості й суспільства загалом. Отже, осмислення причин формування індивідуальних і групових девіацій, визначення найбільш ефективних шляхів профілактики асоціальних проявів і правопорушень, як ми завважували в попередньому розділі, потребує звернення до спеціальних досліджень із медицини, психології, соціології, правознавства, етики й власне педагогіки.

2.1. Модель розвитку девіантної поведінки особи та корегуючі прийоми педагогічного впливу

У психологічних студіях девіантна поведінка розглядається як така, що не відповідає нормам і ролям. При цьому одні вчені схильні вважати точкою відліку (норми) експектацію, інші – атитюди поведінки. Експектацією є система очікувань або вимог відносно норм виконання індивідом соціальних ролей; різновид соціальних санкцій, що впорядковують систему відношень і взаємодій у групі. На відміну від офіційних приписів, посадових інструкцій, інших регуляторів поведінки в групі, характер експектацій неформалізований і не завжди усвідомлюваний. Розрізняють дві їх сторони: а) право очікувати від оточуючих поведінки, відповідної їхній рольовій позиції; б) обов'язок поводитися згідно з очікуваннями інших людей. Атитюд (від. фр. attitude – поза) – це соціальна фіксована установка, схильність до певної поведінки

особистості в ситуаціях спілкування з іншими людьми. Властиво, цей термін може означати фізичний або розумовий стан готовності до дії – позу, фігуру людини (в смислі моторної чи розумової схильності). Окрім того, психологи часто пов'язують девіантну поведінку з реакцією на неї соціуму. У цьому разі вона кваліфікується як відхилення від групової норми й пов'язується із лікуванням, тюремним ув'язненням порушника і под. Характерно, що дефініція “девіантна поведінка” вживається як на позначення дій конкретної людини, так і для визначення стійкого соціального явища. Таким чином, маємо підстави розглядати її в цих двох виявах.

Девіантні дії виступають, як правило, засобом досягнення певної мети чи психологічної розрядки, можуть бути самоціллю або одним із способів самоствердження, самореалізації особи. Вони виявляються здебільшого через такі прийоми самовираження особи, як вчинок, манера, стиль, сленг, мода і под. Відомий психолог Ю.Клейберг виокремлює такі особливості підліткових девіацій:

- “...висока афективна зарядженість поведінкових реакцій;
- імпульсивний характер реагування на фруструючу ситуацію;
- короткочасність реакцій із критичним виходом;
- низький рівень стимуляції;
- недиференційована спрямованість реагування;
- високий рівень готовності до девіантних дій” [58, с. 17-18].

За спостереженнями вчених-психологів, девіантна поведінка належить до повторюваних і стійких видів поведінки, при якій порушуються або основні права інших людей, або відповідні даному віку суспільні правила. При цьому виокремлюється чотири типи проблем поведінки: агресія по відношенню до інших; знищення майна; обман чи крадіжки; серйозні порушення правил. Тяжкість девіацій має три градації: легка форма

(невелика кількість поведінкових проблем, які завдають незначних збитків іншим людям); помірна форма (середня кількість поведінкових проблем і відносно помірний ступінь їх серйозності); важка форма (велика кількість поведінкових проблем, що завдають значних збитків іншим).

Із погляду психологів, погана поведінка є складовою частиною нормального розвитку. Тому поведінкові проблеми часто пов'язуються ними з дисфункцією особистості. При цьому вчені враховують і соціально-економічний контекст, в якому зустрічається проблемна поведінка. Наприклад, агресивна поведінка може бути результатом прагнення до виживання в тієї частини молоді, яка опинилася на еміграції. Н.Радіна, аналізуючи проблему міжкультурної дезадаптації переселенців з Росії до Німеччини, зауважує: “Визначимо в даному контексті смисл делінквентної поведінки й уживання наркотиків. Норма статусу передбачає повсякчасну боротьбу за визнання, за більш високий ранг у чоловічій групі, що визначається, в тому числі й тим, наскільки ти “фізично міцний” (норма фізичної твердості). На практиці це виражається в постійному змаганні, в конкуренції, в тому числі й у тих ситуаціях, де сенс конкуренції неочевидний. Уміння вживати міцні алкогольні напої можна розглядати як спроможність бути “справжнім чоловіком” (перевірка на “чоловічу сутність”, норма антижіночості). Окрім того, алкоголь виконує ініціюючу роль (“став дорослим”), а також слугує символічним визнанням об'єднання в компанії (не випадково підкреслюється, що, як правило, алкоголіки вміють комунікувати й потребують цього, на відміну, приміром, від “індивідуалістів” – наркоманів)... Уживання наркотиків може розглядатися як “плата” за “напругу” чоловічої гендерної ролі, а “ненормативна” поведінка – в контексті норми статусу (“справжньому чоловікові закони не писані”) [121, с. 66]. Отже, деякі форми неналежної поведінки молоді можуть являти собою адаптацію до несприятливих умов, оточуючого середовища й не бути показником якогось психічного розладу.

На підставі аналізу численних психологічних досліджень подаємо орієнтовну модель розвитку девіантної поведінки особи:

Як бачимо, структура конкретного акту поведінки може бути проаналізована з різних точок зору. Для соціології, кримінології і психології найбільш характерний динамічний підхід, що дає змогу вивчати людську поведінку в розвитку. У цьому аспекті девіантна поведінка є явищем, що розгортається і в просторі, і в часі. Досліджуючи її, слід урахувувати і конкретні дії особи, і те, що передувало їм. У такий спосіб розкривається генеза девіантної поведінки. У процесі вивчення причин девіантної поведінки закономірно виникає питання: чим саме вона відрізняється від нормальної? Із цим пов'язане і таке питання: чому та чи інша особа чинить

саме так, а не інакше? Відповідь на ці питання значною мірою пов'язана з виявленням ролі педагогічних чинників.

В “Українському педагогічному словнику” (1997) вміщене таке визначення девіантної поведінки: “...окремі вчинки або система вчинків, які суперечать прийнятим у суспільстві правовим або моральним нормам: злочинність і поведінка, яка заслуговує карного покарання” [37, с. 84]. Із огляду на об'єкт нашого дослідження – вихованці режимних установ для неповнолітніх – воно нібито й справедливе, тимчасом у широкому сенсі потребує певних уточнень. По-перше, не кожна девіантна поведінка (скажімо, непротиправна грубість, лінощі, нечесність) “заслуговує карного покарання”. По-друге, наведене визначення, з нашого погляду, не враховує латентного (прихованого) характеру процесів формування особистості. Ці процеси, їх часова тривалість, іноді ставлять як педагога, так і самого вихованця перед фактом явної невідповідності особи загальноприйнятим нормам, нерозвиненості деяких якостей, що їх потребує сучасне життя. У цьому випадку маємо справу з потребою перевиховання. До нього звертаються, коли йдеться про вияви девіантної поведінки, про якості особистості, що суперечать людському співжиттю, у тому числі, – про протиправні діяння. Йдеться про корекційно-педагогічну роботу – систему спеціальних педагогічних заходів, спрямованих на подолання чи ослаблення недоліків розвитку, властивих аномальним дітям. Важливо заакцентувати, що ця робота мусить сприяти не лише виправленню окремих порушень, а й формуванню особистості загалом.

Дітей і підлітків із девіантною поведінкою слід розглядати у силовому полі дефініції “спрямування розвитку особистості”. Для здійснення корекційної діяльності вчителів слід оволодіти навичками діагностування спрямованості розвитку особистості школяра (правильний розвиток; розвиток особистості по спадній лінії; випрямлення особистості). Відтак корекційна діяльність педагога включає два основні види дії – аналізуючу і

коригуючу. У практичній роботі ці види повсякчас переплітаються; аналіз взаємовідношень дитини з довкіллям доповнюється аналізом її вчинків.

Назвемо коригуючі прийоми педагогічного впливу, сформовані Е.Натанзоном [102; 103]:

Принципи педагогічного впливу: оптимізм; повага до вихованця; розуміння душевного стану дитини; розкриття мотивів і зовнішніх обставин учиненого нею; зацікавленість долею вихованця

Прийоми педагогічного впливу:

Творчі прийоми:

- такі, що сприяють покращенню взаємовідносин учителя й учня: прохання; заохочення; довіра; вияви позитивного ставлення, доброти, уваги, турботи; прощення; вираження прикрості; авансування особистості; обхідний рух (захист дитини на противагу оточуючим) (два останні терміни введені А. Макаренком);
- які сприяють підвищенню успішності: організація успіху в навчанні; очікування кращих результатів;
- ті, що залучають вихованця до морально цінних вчинків: моральна підтримка; довіра; переконання; моральне вправлення; пробудження моральних почуттів;
- прийоми, які ґрунтуються на розумінні динаміки почуттів та інтересів вихованця: активізація найпотаємніших почуттів дитини; опосередкування (підказка в поведінці через провідну ланку); фланговий підхід (через слабкості вихованця).

Гальмівні прийоми:

- ті, в яких відкрито виявляється влада педагога: попередження; вияв обурення; констатація вчинку; виявлення винного; осуд; наказ; покарання;
- прийоми з прихованим впливом: натяк; ласкавий докір; удавана байдужість; іронія (удаване схвалення, карикатура); удавана

недовіра; виконання конкретної справи замість вихованця; паралельна педагогічна дія; розвінчання; метод “вибуху” (створення неочікуваної для дитини ситуації);

- допоміжні: відмова від фіксації окремих вчинків; організація зовнішньої опори правильної поведінки (ідея А.Макаренка).

Скажімо, А.Макаренко до методу “вибуху” підходив поступово, коли виникала потреба прийняти в колонію новеньких. Спочатку педагог разом із активом приїздив увечері на залізничну станцію, орендував у будівлі вокзальну кімнату. Потім старші хлопці-колоністи виходили до вагонів, збирали безпритульних і силоміць вели до кімнати, де начальник колонії звертався до них із проханням допомогти на будівництві. Умови роботи з’ясовувалися на місці: житло, харчування й обмундирування в колонії. Ранком колоністи разом із новенькими йшли через усе місто під марш оркестру. Ось як А.Макаренко описує цей прийом у своїй “Педагогічній поемі”: “Удома після лазні й стрижки, одягнені в формене вбрання, рум’яні, збентежені до глибин своєї юної душі й загальною увагою і захопливою причепливістю дисципліни, новенькі піддавалися ще одному вибуху. На асфальтовому майданчику, серед квітників були складені у великій купі їхні “костюми для подорожей”. Полите з пляшки керосином, “барахло” це горіло буйним, димним полум’ям, а потім прийшов Міша Гонтар з віником і цеберкою й начисто змів жирний волохатий попіл, підморгуючи хитро найближчому новенькому:

– Уся твоя автобіографія згоріла!

Старі колоністи реготали над Михайловим неповоротким дотепом, а новенькі оглядалися винувато: було вже ніяково.

Після цієї вогняної церемонії почалися будні, в яких було все, що завгодно, однак майже не було горезвісного перековування: новенькі не обтяжували колектив”.

На глибоке переконання В.Сухомлинського, кожен “важкий” школяр наділений прагненням до доброго; погане його самого гнітить і викликає

страждання. Тимчасом дитина не може самотужки сконцентрувати свої сили на виправленні помилок. Вона потребує допомоги доброго і вдумливого вихователя. Із погляду видатного українського педагога, оскільки в свідомості вихованця відбувається безперервна боротьба позитивних і негативних тенденцій, залучення дитини до здійснення морально цінних вчинків сприяє посиленню позитивних тенденцій і безболісному витісненню негативних.

Корекційна діяльність педагога повинна спрямовуватися передовсім на виправлення особи неповнолітнього, чия поведінка ще не стала злочинною, але відхиляється від моральних і правових норм. Така робота передбачає як корекцію відносно слабких деформацій у структурі особи, так і усунення чи нейтралізацію діючих на неї криміногенних чинників мікросередовища. “Об’єктом ранньої профілактики мають бути дозлочинні форми антисуспільної поведінки – аморальні вчинки та некримінальні правопорушення, тим самим за своїм змістом вона є ніби проміжною ланкою між загальновиховними заходами, які адресуються всім неповнолітнім, і кримінально-правовими, які застосовуються до тих, хто вже вчинив злочин, – зазначають юристи. – Рання профілактика повинна переривати перехід “важких” підлітків і неповнолітніх правопорушників від менш небезпечних видів антисуспільної поведінки до злочинів і забезпечити у перспективі їх позитивну соціальну орієнтацію і активну життєву позицію” [44, с. 97-98].

2.2. Педагогічна профілактика відхилень у поведінці неповнолітніх

В історії вітчизняної педагогічної теорії та практики другої половини минулого віку сутність профілактики девіантної поведінки неповнолітніх зводилася до застосування цілого комплексу навчально-виховних, перевиховних, виправних та інших заходів, спрямованих на попередження асоціальних і антисоціальних відхилень. Запобіжні виховні заходи, як правило, впроваджувалися спільними зусиллями сім’ї, школи, спеціальних

навчально-виховних закладів із посиленням режимом утримання та передбачали розумове, естетичне, соціально-політичне, трудове й правове виховання індивіда. Методи перевиховання застосовувалися переважно до асоціально налаштованих осіб із метою усунення в їхніх діях, вчинках, способі життя негативних тенденцій (відповідні профілактичні дії відбувалися в межах спеціальних навчально-перевиховних установ, комісій у справах неповнолітніх, дитячих приймальників, будинків-інтернатів тощо). Зрештою, спеціальні заходи, спрямовані на виправлення неповнолітніх правопорушників (в окремих випадках такі заходи передбачали позбавлення волі), застосовувалися по відношенню до осіб, які вчинили злочини. Міри покарання в таких ситуаціях визначалися Кримінальним Кодексом та іншими законодавчими актами держави. Засоби запобігання рецидивів девіантної поведінки, зміст і форми профілактики регламентувалися нормативними положеннями виховно-трудова колоній для неповнолітніх та інших режимних установ.

Тимчасом пов'язувати запобігання соціально небезпечних відхилень у поведінці неповнолітніх осіб лише з діяльністю спеціалізованих навчально-виховних закладів, інтернатів чи виховно-трудова установ (як це зчаста робилося) убачається помилковим. Із другої половини ХХ століття в структурі кримінально-правових заходів дедалі більшу роль починають відігравати педагогічно-виховні дії органів освіти, комісій та інспекцій у справах неповнолітніх, громадських вихователів, покликані замінити кримінальне покарання, і при цьому не пов'язані безпосередньо з реальним позбавленням волі. Завважимо, що при проведенні профілактичних заходів делінквентної (протиправної) поведінки та покарань, не пов'язаних із позбавленням волі (умовне засудження, відстрочка виконання вироку і под.), основна відповідальність покладалася на певні державні органи й громадські організації. Такими, зокрема, виступали: 1) шкільні педагогічні й трудові колективи на виробництві, під нагляд яких передавалися неповнолітні правопорушники; 2) громадські вихователі, що здійснювали комплекс

виправно-виховних заходів, відстежували умови життя підлітка в родині, вплив батьків та найближчого оточення, брали участь у контролі поведінки неповнолітніх. Окремо слід зазначити діяльність комісій та інспекцій у справах неповнолітніх за місцем проживання, які, крім обліку й контролю поведінки, впровадження засобів педагогічного впливу, здійснювали також контроль посадових осіб, органів і колективів, яким було доручено виховання й перевиховання підлітків.

Слід також відзначити, що згідно із загальноприйнятою в радянську добу політикою боротьби з підлітковою злочинністю школи, профтехучилища, інші органи освіти кваліфікувалися як неспеціалізовані заклади профілактики правопорушень. Подібна класифікація заґрунтована на функціональному призначенні цих закладів – запроваджувати в практику методи запобігання й усунення причин правопорушень у межах більш широких (основних) соціальних завдань (загальноосвітніх, професійноосвітніх тощо). Навчальні заклади в процесі комплексної навчально-виховної роботи спроможні виявити в учнів зародки відхилень у розумовому й психічному розвитку, деформації морально-етичної й емоційно-вольової сфери особистості, синдром соціальної дезадаптації тощо. Саме з діяльністю загальноосвітніх шкіл і професійно-технічних училищ пов'язувалася так звана рання профілактика правопорушень неповнолітніх.

У структурі комплексної роботи з профілактики правопорушень серед неповнолітніх зазвичай виокремлюють декілька елементів цілеспрямованої діяльності батьків, педагогів, вихователів спеціалізованих закладів, комісій у справах неповнолітніх тощо. Заакцентуємо основні етапи виховно-профілактичних дій:

- 1) превентивні заходи, спрямовані на усунення несприятливих умов життя й виховання неповнолітніх осіб (власне, йдеться про так звану ранню профілактику);

- 2) комплекс заходів, зосереджених на “оздоровленні” середовища, умов життя й виховання молоді, спосіб життя або поведінка яких засвідчує з'яву

негативних тенденцій соціальної дезадаптації. Як приклад можемо назвати широко практиковані з кінця 1970-х років антиалкогольні й антинікотинові програми в середовищі батьків, учнівських колективів, неформальних молодіжних об'єднань. Характерно, що профілактичний вплив здійснювався спільними зусиллями педагогічного колективу школи, батьківського активу, психологів, психіатрів, наркологів, соціологів, правоохоронців. За твердженням Г.Міньковського, ці заходи становлять перший етап безпосередньої профілактики [98, с. 29];

3) аналогічна робота, проваджувана стосовно осіб, які вже скоїли правопорушення. Це другий етап безпосередньої профілактики, що здійснюється вже за активної участі судів, комісій та інспекцій у справах неповнолітніх, дільничних інспекторів міліції та ін.;

4) третій етап профілактичних дій передбачає такі ж дії, але застосовуються вони вже до підлітків, які систематично порушують чинні правові норми, тобто поведінка яких може кваліфікуватися як злочинна;

5) застосування певних заходів із ліквідації негативних впливів навколишнього середовища (зокрема, відхилень у сімейному та шкільному вихованні) на неповнолітніх осіб, які вже скоїли злочин, але покарання за це не передбачає їхньої ізоляції від колективу, позбавлення волі. Словом, відбувається профілактика рецидивних проявів девіантної (делінквентної) поведінки;

6) комплекс дій перевиховного та виправного характеру, що застосовується у виховно-трудовах колоніях для неповнолітніх та інших режимних установах.

Отже, можемо констатувати, що в другій половині минулого віку рання профілактика правопорушень потлумачувалася переважно як діяльність державних органів і громадських організацій, спрямована на усунення специфічних обставин, що сприяють формуванню соціальних девіацій та злочинної поведінки неповнолітніх осіб. При цьому характерно, що цілеспрямовані заходи ранньої профілактики охоплюють не лише категорію

підлітків із асоціальною чи злочинною спрямованістю дій, але й осіб із нестійкою позитивною мотивацією поведінки (словом, тих, що потенційно спроможні на асоціальні прояви за певних обставин, ситуацій). Принагідно зауважимо, що в ранньопрофілактичній діяльності важлива роль покладалася на партійні органи, які повинні були координувати зусилля Міністерства внутрішніх справ, місцевих прокуратур і судів, виконкомів різних рівнів, закладів народної освіти, комсомольських і піонерських осередків. Про необхідність комплексного підходу до створення програми запобігання злочинності серед неповнолітніх свідчить і ряд законодавчих актів того періоду. Зокрема, слід зазначити постанови ЦК КПРС “Про покращення роботи з охорони правопорядку й посилення боротьби з правопорушеннями” (1979), “Про подальше зміцнення соціалістичної законності й правопорядку, посилення охорони прав і законних інтересів громадян” (1986). В останній, власне, акцентувалася увага на потребі вдосконалення заходів із профілактики правопорушень серед неповнолітніх у навчальних закладах, трудових колективах і за місцем проживання (в родинях). А одним із основних і найбільш дієвих засобів такої роботи визнавалася система правового й трудового виховання в загальноосвітніх школах, профтехучилищах, технікумах та ВНЗ [118, с. 1].

Аксіоматично, що найсуттєвішими причинами злочинної поведінки молоді стають недоліки у вихованні. Аналіз поведінки неповнолітніх злочинців виявляє насамперед значно знижену здатність їх до адаптації в соціальному середовищі. Як відомо, в процесі пристосування підліток засвоює необхідні для життєдіяльності стереотипи поведінки в соціумі. І навпаки, порушення механізму адаптації (наслідок індивідуально-психічних і фізіологічних відхилень у розвиткові індивіда, неадекватного виховання, несприятливого впливу середовища тощо) цілком закономірно призводить до соціально-психологічної ізоляції, деформації стосунків із оточуючими, послаблення контрольних механізмів поведінки. Соціально ізольований підліток виявляється позбавленим можливості задовольнити базову потребу

в спілкуванні й самоствердженні, відтак намагається утвердити свою позицію різноманітними (зчаста асоціальними) способами. Отже, основне завдання ранньої профілактики правопорушень серед неповнолітніх полягає у вивченні причин виникнення й закономірностей соціальної дезадаптації особистості, а також у розробці методів її усунення.

У контексті осмислення питання ранньої профілактики девіантної поведінки завважимо, що при з'ясуванні причин формування асоціальних проявів необхідно поєднувати зусилля педагогів, соціологів, юристів, психологів, лікарів-психіатрів. Власне, такий підхід декламувався й вітчизняної педагогічною практикою. Однак у зв'язку з особливостями функціонування партійно-бюрократичної системи Радянського Союзу реальна виховно-профілактична робота зводилася до показових заходів із написанням “оптимістичних” звітів (так звана “процентоманія” – гонитва за найвищими показниками успішності). Цілком слушними вбачаємо і зауваження, висловлені Г.Міньковським та А.Тузовим про відсутність своєчасної психоневрологічної диспансеризації, її формальний характер, недостатню увагу педагогів і психологів до асоціально налаштованої молоді і под. [99, с. 89].

Серед основних суб'єктів, на які спрямовувалися профілактичні заходи вітчизняної педагогічної практики означеного періоду, слід виокремити родину та школу. Питання усунення потенційних негативних впливів на підростаюче покоління з боку батьків, інших членів родини, покращення сімейного виховання посідали центральне місце в ранньопрофілактичній роботі, позаяк саме в родині закладаються моральні підвалини особистості, формуються її потреби і зацікавлення, базові моделі подальшої поведінки. Головні завдання родинного виховання формулювалися надзвичайно широко: соціалізація дитини, залучення її до суспільного життя держави, сприяння усвідомленню правових норм і законів, надання відповідної освіти тощо. Так, зокрема, в “Основних напрямках реформи загальноосвітньої і професійної школи” (1984) відзначається, що “батьки зобов'язані виховувати

дітей у душі любові до праці, готувати їх до суспільно корисної діяльності, привчати до порядку, дисципліни, дотримання моральних і правових норм життя... створювати необхідні умови для своєчасного одержання ними загальної середньої і професійної освіти..." [104, с. 55 – 56]. Як бачимо, документ фактично надає родинному вихованню роль базисного первня у формуванні моральних, етичних і соціальних характеристик індивіда.

Тимчасом на виховний потенціал родини суттєвий вплив мають чинники, пов'язані з її структурою (повна чи неповна), рівнем освіченості й педагогічної грамотності батьків, морально-психологічним мікрокліматом, матеріальним достатком і под. Виховання в неблагополучних сім'ях (їх характерними рисами, як уже зазначалося, виступають: алкоголізм батьків, жебракування й злочинна діяльність окремих членів родини, низький освітній і культурний рівень, постійні конфлікти, сварки і т.п.) прищеплює неповнолітнім асоціальні й антисоціальні стереотипи поведінки. Не слід забувати й так звані родинні різновиди групових девіацій, коли підліток навіть із позитивною спрямованістю характеру починає виявляти схильність до злочинних дій (детальніше про це йдеться у підрозділі 2.1.). Дані соціологічних досліджень констатують, що майже половина неповнолітніх правопорушників виховувалися в неблагополучних сім'ях.

Ураховуючи специфіку психологічних, інтелектуальних, морально-етичних та соціальних деформацій у неблагополучній сім'ї, педагогічний вплив (профілактика правопорушень) може бути скерований як на усунення негативних тенденцій поведінки й життєвої позиції підлітка, так і на його батьків, інших дорослих членів родини. Робота з батьками, власне, передбачала практичну допомогу в реалізації їх можливостей у сфері морального виховання дітей, формування стійких механізмів опору негативним впливам соціального оточення, а також усунення виявлених недоліків сімейного виховання, спроможних дезорганізувати особистість неповнолітнього. Характерно, що ліквідація безпосередніх негативних факторів сімейного впливу зчаста поєднувала в собі просвітницьку роботу з

батьками (різноманітні педагогічні семінари, лекції, батьківські збори) із засобами суспільного і навіть медичного впливу (наприклад, лікування алкогольної чи наркотичної залежності батьків, консультації психоневрологів тощо).

Девіантна поведінка неповнолітніх у більшості випадків заґрунтована на негативних моделях поведінки їхніх батьків. Аксиоматично, що асоціальна позиція батька і матері свідомо чи несвідомо стає об'єктом для наслідування підлітком, позаяк вони – найближчі й найдорожчі йому люди. На прикладі батьків, дорослих братів і сестер дитина отримує наочні зразки ставлення до оточуючих, школи, роботи, колективу тощо. Тісний взаємозв'язок між ціннісними орієнтирами, життєвою позицією дорослих і майбутньою поведінкою їхніх дітей обґрунтував свого часу А.Макаренко. Працюючи з особами, схильними до асоціальних проявів, він зауважив, що підлітки підсвідомо (не розмежовуючи позитивне й негативне) копіюють стиль поведінки членів родини. “Ваша (йдеться, зосібна, про батька. – С.Б.) поведінка – вирішальна річ, – писав видатний педагог. – ...Як ви одягаєтесь, як ви розмовляєте з іншими людьми і як ви говорите про інших людей, як радієте або сумуєте, як ви поводитесь із друзями, з ворогами, як ви смієтесь, читаєте газету – все це має величезне значення для дитини... А якщо вдома ви поводитесь брутально... або ви пиячите, а ще гірше, якщо ви ображаєте матір, ви вже завдаєте величезну шкоду вашим дітям, ви вже виховуєте їх погано і ваша негідна поведінка буде мати печальні наслідки” [89, с. 243].

Згубні наслідки негативної поведінки батьків засвідчують подальші вчинки дітей: втечі з дому, жебракування, алкоголізм, злочинні дії і под. Проілюструємо це конкретним прикладом із вітчизняної судової практики. Неповнолітній В. був засуджений за злісне хуліганство. У процесі попереднього розслідування було встановлено, що підліток виховувався у неблагополучній родині. Його батько страждав на алкоголізм, що ставало предметом постійних сварок і бійок із дружиною. Несприятливі умови життя в родині, негативний вплив батька призвели до того, що з 14-річного віку В.

почав вживати алкогольні напої, грати в азартні ігри, потрапив у молодіжну групу з асоціальною спрямованістю. Зрештою, в стані сильного алкогольного сп'яніння він учинив злісне хуліганство.

Вищесказане дозволяє зробити певні висновки щодо засобів і прийомів організації заходів профілактики відхилень у поведінці неповнолітніх. Насамперед слід сказати, що успіх профілактичної роботи залежить від своєчасного виявлення неблагополучних родин. Вітчизняне законодавство поклало це завдання на співробітників інспекцій у справах неповнолітніх. Саме вони (за активного сприяння шкільної адміністрації) мусили ідентифікувати батьків, які не виконують своїх обов'язків по вихованню дітей або своєю поведінкою прищеплюють їм асоціальну життєву позицію, штовхають до скоєння злочинів. Окрім того, передбачалося активне залучення до діяльності інспекцій у справах неповнолітніх шкільних педагогів, батьківських активів, трудових колективів на підприємствах, житлово-комунальних служб.

До батьків, які не виконують своїх обов'язків, застосовувалися відповідні санкції: від виклику їх до школи й комісії у справах неповнолітніх (так званий моральний вплив) до адміністративної й кримінальної відповідальності. Скажімо, батьки (або особи, які їх замінюють), що не виконують прямих обов'язків по вихованню дітей, могли притягатися до адміністративної відповідальності (приміром, застосування штрафних санкцій). Скажемо також, що згідно зі статтею 70 Кодексу про шлюб і родину УРСР обидва батьки або один із них могли бути позбавленими батьківських прав. Підставами для цього слугували: жорстоке поводження з дітьми, аморальний і антисоціальний спосіб життя, алкоголізм і наркотична залежність тощо. Більш жорсткі міри покарання батьків, інших повнолітніх осіб передбачалися за безпосереднє втягування неповнолітніх у злочинну діяльність, пияцтво, проституцію, азартні ігри, жебракування (стаття 208 Кримінального Кодексу УРСР). Одначе цю міру покарання, на наш погляд,

не можна розглядати як профілактичну, позаяк у переважній більшості випадків вона застосовувалася вже “постфактум”, після скоєння злочину.

Недоліки сімейного виховання, а також негативний вплив на формування свідомості й мотиваційної сфери неповнолітніх можуть бути зумовлені також відсутністю в батьків спеціальних педагогічних знань і практичних навичок виховання. Відтак одним із завдань ранньої профілактичної діяльності шкільних педагогічних колективів і комісій у справах неповнолітніх визнавалося поширення серед батьків педагогічної освіти. У вже згаданих “Основних напрямках розвитку загальноосвітньої й професійної школи” зазначалося, зокрема, що важливу роль у покращенні сімейного виховання повинна відігравати “розгорнута система всезагального педагогічного навчання батьків”. Мета її – надати педагогічну допомогу сім’ям у вирішенні конкретних проблемних ситуацій виховання підростаючого покоління. До здійснення поставлених завдань пропонувалося залучити шкільні педагогічні ради, батьківські комітети, народні університети педагогічних знань тощо. Найефективнішими формами роботи в межах ранньої профілактики девіантної поведінки визнавалися лекції та семінари для батьків, різноманітні конференції з обміну педагогічним досвідом, батьківські збори й індивідуальні бесіди з ними, ознайомлення зі спеціальною педагогічною літературою і т. п. Основні напрямки такої діяльності, її специфіка, форми та методи регламентувалися, зокрема, постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР “Про подальше вдосконалення загальної середньої освіти молоді та покращення умов роботи загальноосвітньої школи” (12 квітня 1984 р.).

Одним із заходів профілактики правопорушень (власне, запобігання їх можливій появі в майбутньому) у середовищі неповнолітніх виступало також надання допомоги родинам, в яких батьки з різних причин (приміром, зайнятість на роботі, хронічна хвороба, тривалі службові відрядження тощо) не спроможні приділяти достатньої уваги своїм дітям. Із цією метою підлітку зазвичай призначався громадський вихователь, який контролював його

поведінку, відвідував його за місцем проживання або навчання, давав необхідні поради щодо правил поведінки в громадських місцях, звертав увагу батьків на наявні недоліки сімейного виховання. Громадський вихователь призначався також неповнолітнім, які вживають алкогольні напої, наркотичні та інші психотропні речовини, ухиляються від навчання, порушують шкільну дисципліну, систематично залишають родину, займаються жебракуванням, азартними іграми, іншими діями асоціального спрямування. Окрім того, інститут громадських вихователів покликаний був здійснювати педагогічний контроль за підлітками, засудженими умовно (покарання яких не передбачало позбавлення волі), або за неповнолітніми, що вже повернулися із виховно-трудова колоній, режимних навчально-виховних та лікувально-виховних закладів тощо. Як бачимо, широке коло завдань таких вихователів зумовлювало їхній тісний взаємозв'язок і співпрацю з батьками, школою, громадськими організаціями, комісіями у справах неповнолітніх, органами внутрішніх справ. Однак слід зауважити, що реальна ефективність практичної діяльності громадських вихователів залишалася доволі низькою. Так, обстеження неповнолітніх правопорушників (проведене у 80-х роках ХХ ст.) продемонструвало, що половина з них виявилася необізнаною з фактом призначення їм вихователя або не змогла сказати нічого конкретного про свої контакти з ним [98, с. 37]. Знову ж таки можемо констатувати, що в більшості випадків призначення громадського вихователі, як і його діяльність, залишалися суто формальними.

У процесі комплексної профілактики девіантної поведінки неповнолітніх вирішальну роль відіграють також загальноосвітні школи й заклади професійно-технічної освіти. Адже закономірно, що перевиховання та виправлення неповнолітніх правопорушників органічно пов'язане із загальною навчально-виховною роботою. Аналіз педагогічних джерел із проблем впровадження виховно-профілактичної роботи у вітчизняну освітню практику дозволяє зробити певні висновки щодо її основних завдань:

1) виявлення та усунення несприятливих умов життя й навчання підлітка, а також недоліків навчально-виховної роботи освітнього закладу, що потенційно можуть сприяти розвиткові відхилень у подальшій поведінці учнів;

2) розвиток в учнів пізнавальних потреб, підтримка інтересу до навчання;

3) забезпечення належного морально-етичного та правового виховання школярів. Йдеться, зокрема, про запровадження в шкільну програму спеціальних предметів (приміром, “Етика і психологія сімейного життя”, “Валеологія”, “Основи правових учень” і т.д.), що давали б можливість ознайомити неповнолітніх із окремими аспектами родинного життя, статевої поведінки, здорового способу життя, кримінальної й адміністративної відповідальності за скоєні протиправні дії тощо. У цьому контексті згадаємо заходи, спрямовані на профілактику азартних ігор, тютюнопаління, вживання алкоголю і наркотиків;

4) попередження безнаглядності неповнолітніх у вільний від навчання час, організація суспільно корисних форм дозвілля;

5) забезпечення диференційованого та індивідуального підходу до профілактики правопорушної поведінки, врахування індивідуально-психологічних особливостей учнів, специфіки соціального середовища та оточення, ступеня асоціальної спрямованості характеру підлітка і под.;

6) залучення до профілактичної роботи психологів, невропатологів, психіатрів, працівників медичних установ, позаяк, за даними деяких дослідників, виникнення патологічних компонентів девіантної поведінки в 30 – 40% випадків пов’язане з психічними та біологічними факторами: різноманітними маніями, неврозами, психопатією, фізичними чи психологічними травмами тощо [52, с. 39];

7) реалізація завдань реабілітації соціального статусу важковиховуваних учнів, виправлення дезорганізованої свідомості й

поведінки неповнолітніх правопорушників, повернення (адаптація) їх до нормального способу життя.

На загал же, спрямування профілактичного впливу школи полягало в розвиткові й зміцненні соціального статусу учнів, підвищенні інтересу до навчання, зацікавленості в житті колективу, формуванні нормальної структури інтересів і потреб. Значна увага в педагогічній практиці вітчизняної школи приділялася налагодженню соціально прийнятних форм взаємодії індивіда з навколишнім середовищем – учнівським колективом. При цьому впровадження механізмів соціальної адаптації відбувалося в комплексі з трансформацією окремих елементів мотивації, нейтралізацією або усуненням несприятливих умов життя і виховання підлітків. Водночас профілактична робота передбачала також застосування запобіжних заходів, спрямованих на подолання асоціальної групової поведінки школярів. Тут відстежуємо тісну взаємодію педагогічного колективу школи з комісіями у справах неповнолітніх, правоохоронними органами, піонерськими та комсомольськими організаціями.

Комплексним підходом до вирішення поставлених профілактичних задач позначена й боротьба із розповсюдженням азартних ігор у середовищі неповнолітніх. Тут помічаємо співпрацю шкільних педагогічних колективів, що провадили роз'яснювальну роботу серед учнів і батьків (зокрема, широко засуджували захоплення такого роду, пояснювали його шкідливість), із кваліфікованою діяльністю психологів та психіатрів. Допомога останніх виявлялася вкрай необхідною, коли йшлося про подолання психологічного стану залежності неповнолітніх гравців від емоцій, переживань, азарту, що, як відомо, супроводжують ігровий процес. Скажемо також, що стан гравця, позбавленого можливості грати, нагадує картину наркотичної абстиненції і характеризується фізичним і психологічним дискомфортом, роздратованістю, агресивністю. Типовою формою організації виховно-профілактичної роботи з учнями, схильними до патологічного захоплення азартними іграми, виступало активне залучення їх до інших різновидів ігрової діяльності

(спортивної, інтелектуальної, естетичної, словом, – розвиваючої). У контексті проблеми профілактики азартних ігор вважаємо доцільним згадати й діяльність органів внутрішніх справ, дільничних інспекторів, комісій у справах неповнолітніх, адже деякі форми азартних ігор переслідувалися чинним законодавством. Так, відповідно до радянського законодавства, особи, які організують азартні ігри, підлягали адміністративній та карній відповідальності, позаяк їхні дії кваліфікувалися як отримання нетрудових прибутків і шахрайство.

Серед широко спектру виховно-профілактичних заходів щодо подолання асоціальних проявів слід виокремити й антинікотинову програму, здійснювану як на базі загальноосвітніх шкіл, так і шкіл-інтернатів, спеціальних професійно-технічних училищ, виховно-трудових колоній тощо. Заакцентуємо декілька етапів і напрямків такої профілактики. Насамперед це робота з учнями 7 – 11 років, які або зовсім не палять, або палять епізодично, вкрай рідко. Основна мета профілактики на цьому етапі полягає у формуванні антитютюнової внутрішньої настанови шляхом впливу на емоційний, розумовий та поведінковий компоненти. Найбільш розповсюдженими формами роботи, що практикувалися в школах, були лекції, присвячені роз'ясненню шкідливості тютюнопаління із наочною демонстрацією тієї шкоди, яку воно завдає організмові підлітка (з цією метою до шкіл запрошували фахівців-наркологів, психологів, соціологів). Другий етап профілактики тютюнопаління передбачав роботу з учнями 12 – 14 років. Із-поміж особливостей профілактичної діяльності тут вирізняється насамперед диференційований та індивідуальний підхід до неповнолітніх (зокрема, акцент робиться на тих, хто почав палити). Характерно, що на цьому етапі пропонувалося обстеження учнівських колективів лікарями-наркологами й психологами та призначення індивідуальної чи групової психотерапії. Зрештою, третій етап боротьби з палінням передбачав безпосередній вплив на підлітків, які регулярно палять, вживають алкогольні напої, психотропні речовини. Тут можливе було застосування передовсім

методів примусового лікування під наглядом спеціалістів. Аналогічним чином відбувалася профілактика алкогольної та наркотичної залежності батьків. Ясна річ, що виховна діяльність, спрямована на боротьбу із тютюнопалінням, алкоголізмом та наркоманією у виховно-трудових колоніях та інших режимних закладах має свою специфіку. Завважимо, зокрема, особливості посиленого режиму утримання неповнолітніх: ізоляція від зовнішнього світу, цілодобовий нагляд, що перешкоджає вживанню алкоголю чи наркотиків, позбавляє (в ідеалі) навіть самої можливості отримати їх. Хоча, приміром, про профілактику тютюнопаління в колоніях для неповнолітніх серйозно говорити не доводиться.

Одним із засобів профілактики девіантної поведінки слід також вважати трудове навчання та виховання неповнолітніх. У другій половині минулого століття значна увага приділялася залученню школярів до суспільно корисної праці, покликаної формувати нормальне ставлення до роботи, повагу до неї, а отже й базові норми співжиття та взаємовідносин у суспільстві. Відомо, що в процесі трудової діяльності формується і розвивається активна життєва позиція підлітка, його світогляд, ціннісні орієнтири. Важлива роль трудового виховання у профілактиці дезадаптації учнів, подолання різного роду асоціальних проявів, правопорушень обґрунтовувалася насамперед в урядових розпорядженнях та нормативних актах. Зокрема, в “Основних напрямках реформи загальноосвітньої і професійної школи” зазначається: “Правильно зорганізоване трудове виховання, навчання і професійна орієнтація, безпосередня участь школярів у суспільно корисній, виробничій праці є визначальними факторами... громадянського становлення, морального й інтелектуального формування особистості, фізичного розвитку” [104, с. 50]. Окрім того, слід підкреслити, що активне залучення неповнолітнього до трудової сфери залишало йому менше вільного часу, а відтак вирішувало проблему неконтрольованого дозвілля (чим більше підліток перебуває в трудовому колективі, тим менше

часу залишається на спілкування в неформальних молодіжних угрупованнях, дворових компаніях).

У випадках систематичної правопорушної поведінки неповнолітніх, інших антисоціальних дій, що свідчать про рецидиви проявів індивідуальних і групових девіацій, профілактична робота школи зводилася до інформування відповідних державних органів (комісій у справах неповнолітніх, дільничних інспекторів тощо). З цього моменту власне профілактика як система заходів, спрямованих на подолання відхилень у поведінці, межує з покаранням, виправленням і перевихованням підлітків. Виправні заходи, що застосовувалися до неповнолітніх правопорушників, характеризуються різноплановістю. Це міг бути адміністративний вплив у вигляді штрафних санкцій, повідомлення батькам за місцем проживання, роботи або навіть кримінальна відповідальність. Кримінальна відповідальність, відповідно до чинного законодавства, виступає одночасно і як профілактичний захід, і як засіб боротьби зі злочинністю у середовищі неповнолітніх.

Аксіоматично, що до скоєння злочину профілактика відіграє вирішальну роль у боротьбі з підлітковою злочинністю. Тимчасом після здійснення протиправних дій на перше місце виступає забезпечення невідворотності й справедливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх. В історії вітчизняної педагогічної практики другої половини ХХ століття акцент робився на профілактичному ефекті карно-правових заходів боротьби зі злочинністю. На наш погляд, можна виокремити кілька форм реалізації профілактичної функції цих заходів:

1) демонстрація невідворотності кримінальної відповідальності за скоєний злочин. Г.Міньковський та А.Тузov, приміром, вважають, що навіть сама інформація про існування, зміст, значення відповідних норм і законів кримінального права справляють стримуючий ефект – утримують підлітків від антисоціальних дій (“загальна превенція”, за визначенням авторів) [99, с. 140];

2) застосування кримінально-правових мір покарання, пов'язаних із позбавленням волі, що, так би мовити, “фізично” утримують підлітка від скоєння нових злочинів. І навіть ті різновиди покарання, що не пов'язані безпосередньо з реальним позбавленням волі (засудження умовно, передача підлітка в навчально-виховні установи зі спеціальним режимом), зазвичай передбачають інтенсивний контроль за повсякденною поведінкою, регламентацію форм дозвілля;

3) передбачалося, що справедливе та невідворотне покарання сприятиме виправленню й перевихованню засуджених; відтак усувається можливість скоєння ними злочинів у майбутньому;

4) саме існування правових інститутів, а також законодавчі й правові норми, застосовувані на практиці, покликані формувати в суспільній свідомості моделі поведінки, детерміновані необхідністю зважувати на інтереси інших, співвідносити свої дії із загальноприйнятими правилами співжиття. Як результат, у підростаючого покоління виробляються відповідні переконання, моральні принципи, почуття громадянської відповідальності тощо;

5) не слід забувати також про дію “подвійної превенції” – встановлення кримінальної відповідальності за менш тяжкі злочини з метою попередження більш тяжких у подальшому. Наприклад, принцип подвійної превенції покладений в основу статей Кримінального кодексу, що передбачають відповідальність за виготовлення, зберігання, носіння зброї; зберігання і продаж наркотиків; погрозу вбивства і под.

Принагідно зауважимо, що кримінальна відповідальність і покарання неповнолітніх злочинців (наприклад, утримання у виховно-трудовах колоніях) базуються на загальних для всього кримінального права принципах. Такими принципами виступають: законність (спирається на загальні положення кримінального й процесуального права), невідворотність і справедливість покарання (засновані на марксистському трактуванні відповідальності кожної людини перед суспільством), диференціація й

індивідуалізація відповідальності. Останні два, зокрема, передбачають урахування вікових особливостей неповнолітніх, відсутність життєвого досвіду, несформованість моральних принципів і переконань та ін.

Стратегічною метою покарання неповнолітніх є їх виправлення і перевиховання. Досягненню поставленої мети сприяють, зокрібно, умови виконання вироку – спеціальний режим у школах-інтернатах, виховно-трудовах колоніях, що допомагає утримувати підлітків від нових антисоціальних дій поки триває процес виправлення. Водночас спостерігається виховний вплив застосовуваних заходів покарання на інших соціально нестійких підлітків, що спонукає їх утримуватися від злочинної поведінки (реалізується загальна превенція). Загалом же, програма перевиховання і виправлення (укупі із засобами профілактичного впливу) розрахована на декілька категорій підлітків: педагогічно занедбаних, важковиховуваних, неповнолітніх правопорушників і неповнолітніх злочинців. Із такою розгалуженою диференціацією категорій осіб, схильних до асоціальної поведінки, пов'язаний і комплекс індивідуалізованих профілактичних заходів (детальніше про це йдеться у підрозділі 2.3.).

Аналізуючи вітчизняний досвід боротьби з неповнолітніми злочинцями, завважимо, що процес перевиховання і виправлення асоціально налаштованої молоді, а також упровадження комплексу профілактичних заходів із запобігання рецидивів девіантної поведінки пов'язувалися з діяльністю ряду державних структур та громадських організацій. Так, зокрема, з кінця 60-х років минулого віку встановлюється ціла система (безпосередньо не пов'язана з виховно-трудовами колоніями, спеціальним навчально-виховними закладами), що здійснювала облік неповнолітніх правопорушників, контроль за їх повсякденною поведінкою, виховний вплив на свідомість молоді, профілактику й запобігання подальших антисоціальних дій тощо. Складовими елементами цієї системи виступали комісії та інспекції у справах неповнолітніх, інститут громадських вихователів, трудові колективи підприємств. Практика застосування профілактичних заходів тут

не пов'язувалася із позбавленням волі й ґрунтувалася на контролі та нагляді за поведінкою неповнолітніх, проведенні виховної роботи, роз'ясненні правових норм і законодавчих актів.

Тимчасом вважаємо за потрібне детальніше зупинитися на специфічних особливостях реалізації профілактичних заходів, спрямованих на подолання соціально небезпечних відхилень у поведінці в режимних закладах, пов'язаних із позбавленням або обмеженням волі правопорушників. До таких установ належали школи-інтернати, спеціальні професійно-технічні училища, виховно-трудова колонія. Особливості режиму перебування підлітків у таких закладах зумовлюються насамперед суворою регламентацією життєдіяльності: неможливість вільного виходу за територію установи, захист неповнолітніх від зовнішніх негативних впливів оточення, заборони на певні дії. Так, за наявності інформації про зберігання вихованцями заборонених речей (алкоголь, наркотичні речовини, зброя і т. ін.) адміністрація закладу має право перевіряти особисті речі підлітків, їхні кімнати тощо. Комплекс названих дій стосується не лише виховно-трудова колоній, але й шкіл-інтернатів, інших спеціальних навчально-виховних закладів.

У спеціальних професійно-технічних закладах освіти (підлітки тут утримувалися до досягнення 18-річного віку, але не більше трьох років) забезпечувався суворий розпорядок дня, учні залучалися до посильної праці, опановували цикл навчальних дисциплін загальноосвітньої школи. Забезпечувалася також повна зайнятість суспільно корисною діяльністю, правильно організовувалося дозвілля, а у випадках порушення режиму застосовувалися передбачені законодавством санкції. Таким чином, в училищах аналогічного типу здійснювалося загальноосвітнє та професійне навчання за звичайними програмами (навіть документ про освіту видавався загального зразка, без указівки на перебування в закладі для неповнолітніх правопорушників).

Програма перевиховання правопорушників містила в собі також роз'яснення неповнолітнім та їх батькам змісту й мети застосовуваних до них мір покарання (пояснення складу злочину, обґрунтування вироку, причини направлення в спеціальні навчально-виховні заклади), особливостей форм контролю й інтенсивності виховного впливу тощо. Заходи, спрямовані на подолання асоціальних стереотипів поведінки в спеціальних технічних училищах, передбачали посиленій педагогічний контроль за навчальною діяльністю підлітків, спортивне, моральне, естетичне та правове виховання. Останньому приділялася особлива увага, адже правове виховання неповнолітніх убачалося важливим компонентом становлення свідомої, соціально активної особистості-громадянина. Разом із тим слід відзначити, що обізнаність підростаючого покоління з існуючими правовими інститутами, нормами та законами громадянського суспільства виступає передумовою формування його правосвідомості й правової культури, відтак попереджає можливі антисоціальні вчинки.

Профілактичний вплив правового виховання ґрунтується передусім на усвідомленні особистістю правових основ державного і суспільного життя, необхідності співвідносити індивідуальну поведінку із загальноприйнятими нормами та правилами. Вищесказане виражається безпосередньо в правосвідомості, що відображається у формі знання права, оцінного ставлення до нього й до практики його застосування, ціннісних орієнтирів, які регулюють поведінку в юридично значущих ситуаціях. Рівень усвідомлення правової сфери життєдіяльності громадянського суспільства формує відповідну правову культуру. Остання відіграє величезну роль у соціальному житті індивіда (маємо на увазі його відношення до оточуючих), позаяк передбачає глибоку повагу до правової основи державного та суспільного життя, до законів і правових актів. Слід також наголосити, що правова культура детермінує й розуміння соціальної ролі права та необхідність дотримуватися норм і принципів суспільного життя, співвідносити свою поведінку з правилами і законами держави.

Друга половина ХХ століття прикметна посиленням уваги педагогів до правової освіти і виховання молоді як одного з методів профілактики підліткової злочинності. Це засвідчується й низкою нормативних актів, постанов: постанови ЦК КПРС “Про заходи, спрямовані на покращення правового виховання трудящих” (1970), “Про покращення роботи з охорони правопорядку та посилення боротьби з правопорушеннями” (1979), “Актуальні питання ідеологічної, масово-політичної роботи партії” (1983), “Про подальше зміцнення соціалістичної законності й правопорядку, посилення охорони прав і законних інтересів громадян” (1986). Домінантною ознакою вищезазначених документів є осмислення правової освіти в контексті ідейно-політичного, трудового та морального виховання молоді.

Визнаючи правове виховання важливим регулятором повсякденної поведінки, педагоги прагнули перетворити його на своєрідний “канал” засвоєння колективного досвіду суспільства. При цьому педалювалася необхідність поетапного засвоєння правових знань. Насамперед ознайомлення підлітків з існуючими правовими нормами спрямовувалося на засвоєння тези, що закон не слід сприймати як “формальну заборону” (Г.Міньковський, А.Тузов). Натомість знання законодавчої бази держави мислилося як “компас” для прийняття правильних рішень у тій чи іншій ситуації. По-друге, завдання профілактичної роботи з підлітками-правопорушниками полягало в необхідності сформуванню у їхній свідомості звичку практично співвідносити власні дії з вимогами закону, виробивши при цьому ставлення до нього як до найважливішої суспільної цінності. Інакше кажучи, правові знання не повинні бути лише корисною інформацією. Їх усвідомлення слід перетворити на міцні переконання: закони – доцільні, необхідні, справедливі, відтак їх необхідно дотримуватися. Зрештою, можемо зробити висновок, що правове виховання покликане виконувати три взаємопов’язані функції:

- 1) пізнавальну – інформує про існування правових норм, законів, що регулюють різні сторони життєдіяльності членів суспільства;

2) емоційно-вольову – формує правові переконання, почуття відповідальності, звичку співвідносити власні вчинки й поведінку з нормами чинного законодавства;

3) регулятивну – керує практичною діяльністю індивіда в повсякденному житті.

Аналіз цілеспрямованої правової освіти та виховання неповнолітніх правопорушників у режимних установах дозволяє зробити висновок про домінування суто інформативної (пізнавальної) функції. Так, сутність правового виховання здебільшого зводилася до викладання основ держави і права, а типовими формами його організації виступали лекції, роз'яснення окремих питань кримінального і цивільного законодавства, індивідуальні й групові бесіди з елементами диспуту тощо. Словом, акцент робився на ознайомленні підлітків із правовою основою суспільного життя, позаяк вважалося, що вагомою причиною протиправної (злочинної) поведінки неповнолітніх є їх необізнаність із вимогами закону. Тому стає зрозумілою логіка педагогів і вихователів: надання підліткові повної інформації про зміст норм та інститутів існуючого права ліквідує більшість випадків девіантної поведінки. Однак результати досліджень соціологів і кримінологів свідчать, що права інформованість неповнолітніх злочинців здебільшого не нижча, ніж у їхніх законослухняних однолітків [99, с. 195]. Причина, на нашу думку, полягає в свідомому ігноруванні законів та правових норм, негативістському ставленні до них. Окрім того, в молодіжному середовищі досить поширеним є поділ правопорушень на “значні” та “дрібні”, причому останні розглядаються зчаста як допустимі за певних обставин. Так, 20% опитаних учнів спеціальних професійно-технічних училищ вважали прийнятними крадіжки деталей для конструювання радіоприймачів. Значна кількість опитаних поблажливо ставилася до хуліганських дій (ототожнювалися здебільшого з дрібним бешкетуванням). Майже дві третини учнів вважали припустимим зберігання і носіння холодної зброї (відповідну заборону розцінювали як суто формальну) [98, с. 43]. Вищезавважене дає підстави для

висновку про потребу перенесення акцентів правової освіти та виховання на формування в особистості позитивного ставлення до права, глибокого розуміння його значення в житті соціуму, власне, – солідарності з правовими нормами, законами.

Поставлені завдання реалізувалися, зокрема, за допомогою методу демонстрації підліткам наочних прикладів неухильного виконання вимог закону в повсякденному житті, родини, навчального закладу і под. Поруч із прикладами свідомої правомірної поведінки важливим убачається й забезпечення дотримання норм права самими неповнолітніми злочинцями. Слід сказати, що посилений режим спеціальних освітньо-виховних закладів, виховно-трудова колонія якнайкраще привчає дотримуватися закону в повсякденному житті. Цьому сприяло, зокрема, широко практиковане у 80-х роках ХХ століття створення спеціальних навчальних ситуацій, покликаних виформувати правову свідомість підлітків, тренувати їхні звички реагувати й діяти в певних умовах, зважаючи на приписи закону.

Органічною складовою правового виховання в режимних установах був комплекс заходів, спрямованих на роз'яснення неповнолітнім правопорушникам взаємозв'язку між правовими та морально-етичними нормами. Ясна річ, що не всі моральні норми опосередковані законодавчо, проте всі правові норми так чи інакше містять морально-етичний компонент. Ураховуючи це, оцінювання поведінки, вчинків і дій людини як законних чи незаконних мусить неодмінно поєднуватися із потлумаченням їх як поганих чи добрих, справедливих або несправедливих. Тому завданням перевиховання і виправлення асоціально налаштованої молоді є формування таких моделей поведінки, які б сполучали морально-етичну ціннісну орієнтацію особистості з правовою регуляцією дій. Вивчення досвіду впровадження профілактичної роботи в школах-інтернатах та виховно-трудова колонія дозволяє зробити висновок про тісний взаємозв'язок морального та правового виховання. Лекційні форми викладу матеріалу, моделювання навчально-виховних ситуацій, аналіз різноманітних правових

актів, дебати, обговорення питань права й законодавчої бази держави спрямовувалися на усвідомлення обопільної залежності права та суспільної моралі, на показ правової захищеності найважливіших моральних норм і, відповідно, моральне підґрунтя правових інститутів, принципів.

Важливим компонентом правового виховання виступала також демонстрація принципу соціальної справедливості, покладеного в основу законодавчого регулювання суспільних відносин. Ідея соціальної справедливості реалізується, зокрема, в рівності всіх членів суспільства перед законом та максимальній індивідуалізації актів правозастосування (врахування рис характеру правопорушника, його вікових особливостей, аналіз передумов скоєння злочину, мотивації, супровідних обставин тощо). На основі ретельного аналізу тексту закону, його змісту, особливостей застосування, інших характеристик демонструвалося аксіоматичне положення, що право завжди захищає (принаймні повинне захищати) справедливість. Між тим, скажемо, що поняття соціальної справедливості неодмінно поєднувалося з комуністичною ідеологією, політизувалося, набувало абстрактного, відірваного від реального життя змісту. Заслугує на увагу й педалювання колективістської ідеології, підпорядкування особистісних інтересів індивіда вимогам колективу, групи, класу. Йдеться, властиво, про формування активної життєвої позиції, спрямованої на боротьбу з егоїзмом, себелюбством, корисливістю (зчаста цими поняттями називали будь-які особисті інтереси і прагнення до індивідуальної самореалізації). Зрештою, це значно ускладнювало усвідомлення справжньої сутності соціальної справедливості, яка так і залишилася нездійсненою, утопічною ідеєю.

На загал же, профілактична робота в режимних навчально-виховних закладах передбачає формування таких структурних елементів правової свідомості неповнолітніх:

- 1) загальне уявлення про місце і значення права в суспільному житті, загальних принципів його призначення, функціонування та застосування;

2) знання законодавчих актів і норм різних галузей правознавчої науки (кримінальний та цивільний кодекс, норми адміністративного права і под.), необхідних для регулювання побутової, навчальної, трудової та суспільної сфер життєдіяльності;

3) практичні навички застосування основних положень права в конкретних ситуаціях, формування моделей поведінки з огляду не лише морально-етичну сферу (погано – добре, правильно – неправильно), але й на юридичну (законно – незаконно);

4) глибоке переконання в тому, що право виступає носієм ідей соціальної справедливості й відповідне ставлення до нього як до найвищої соціальної цінності;

5) позитивне ставлення до практики застосування права (ідея невідворотності й необхідності покарання за скоєний злочин, непотурання незаконним вчинкам);

6) внутрішня готовність дотримуватися принципів і норм права, правомірна поведінка в майбутньому;

7) усвідомлення справедливості вироку й покарання.

На об'єктивну оцінку заслуговує також комплекс перевиховних заходів, застосовуваних у межах відстрочки виконання вироку. Остання не пов'язана безпосередньо з реальним позбавленням волі, проте передбачає інтенсивний педагогічний контроль за поведінкою неповнолітніх та виконання вироку у випадках рецидивних асоціальних проявів. Заходи з попередження потенційних правопорушень обумовлюються передовсім особливостями цього типу покарання. Перш за все, йдеться про чіткі обов'язки засуджених: виконання судового припису повернутися до навчання, повідомляти органи внутрішніх справ (зосібна, комісії у справах неповнолітніх) про зміну місця навчання, проживання, заборону відвідувати певні місця з підвищеним рівнем потенційного негативного впливу оточуючого середовища (дискотеки, зібрання неформальних молодіжних об'єднань тощо). По-друге, контроль за навчанням і поведінкою засуджених

здійснюється комісіями та інспекціями у справах неповнолітніх (вони уповноважені, зокрема, вимагати за певних умов скасування відстрочки виконання вироку та направлення неповнолітнього до навчально-виховних закладів посиленого режиму, виховно-трудова колоній) і спеціально призначеними громадськими вихователями.

Названі інстанції, як уже зазначалося, покликані контролювати навчальний процес засуджених неповнолітніх, відстежувати їхню поведінку вдома, в школі, у громадських місцях, залучати їх до суспільно корисної праці (на базі школи або закріпленого за цією школою підприємства), зорганізувати корисні форми дозвілля (попереджувати бездоглядність, спілкування з членами неформальних молодіжних угруповань асоціального спрямування). Неодмінною умовою перевиховання підлітків, засуджених із відстрочкою виконання вироку, виступала також профілактика паління, вживання алкогольних напоїв, наркотичних речовин. Із цією метою передбачалася тісна взаємодія комісій у справах неповнолітніх, інституту громадських вихователів, піонерських та комсомольських організацій.

Аналіз виховних, профілактичних заходів, практикованих у другій половині ХХ століття і пов'язаних із відстрочкою виконання вироку (в тому числі й умовним терміном засудження), дозволяє зробити певні висновки щодо недоліків у цій роботі. Насамперед упадає в око несвоєчасність початку реалізації заходів, спрямованих на виправлення девіантної поведінки підлітків. Йдеться, зокрема, про несвоєчасне діагностування й виявлення негативних впливів навчально-трудова та сімейно-побутова середовища, а також їх усунення. Досить серйозну проблему, на наш погляд, становила відсутність чітких і злагоджених дій між судами, комісіями й інспекціями у справах неповнолітніх та громадськими вихователями. Г.Міньковський та А.Тузов із цього приводу завважують: “На жаль, в кожному другому-третьому випадку з числа вивчених, суди передавали в інспекції (маються на увазі інспекції у справах неповнолітніх. – С.Б.) копії вироків через 10 і більше днів після набуття вироком чинності, та ще 10 – 20 днів витрачав

інспектор на організацію індивідуальної роботи із засудженими” [99, с. 171]. Ясна річ, що таке бюрократичне зволікання значно сприяло рецидивним проявам – повторним злочинам. Заакцентуємо увагу також і на здебільшого формальному ставленні громадських вихователів до своїх обов’язків, ігнорування індивідуального та диференційованого підходу до засуджених, їх неспроможність контролювати поведінку підопічних і правильно застосовувати засоби інтенсивного виховного впливу. За таких умов увесь комплекс виховно-профілактичної роботи перетворювався на проведення формальних заходів (зчаста бесід) та своєчасне звітування.

Специфічними рисами позначена виховно-профілактична робота, пов’язана із позбавленням неповнолітніх волі та утриманням їх у виховно-трудових колоніях. Особливості педагогічного впливу зумовлені перш за все посиленням режимом утримання – ізоляцією підлітків від дорослих, що максимально послаблює можливість негативних впливів оточення у період виконання вироку й створює сприятливі умови для перевиховання та виправлення. Мета діяльності виховно-трудових колоній (відповідно до статті 20 Основ кримінального законодавства, статті 1 Основ виправно-трудового законодавства) полягала у виправленні й перевихованні неповнолітніх засуджених у дусі чесного ставленні до праці, поваги й дотримання законів, правил соціалістичного співжиття, попередження нових злочинів, боротьби зі злочинністю. Реалізувати поставлену мету були покликані специфічні засоби виправлення та перевиховання, практиковані у виховно-трудових колоніях. Серед найхарактерніших слід назвати: режим утримання (обмеження вільного пересування, розпорядок дня, лімітування контактів із “зовнішнім” світом і под.), обов’язкова суспільно корисна праця (як основний чинник виховання), політико-ідеологічне (роз’яснення норм соціалістичного життя, пануючої ідеології і т.п.) та правове виховання, загальна та професійно-технічна освіта (обов’язковий компонент перевиховувальної практики). Акцент виховно-профілактичної роботи колоній для неповнолітніх робився на загальноосвітньому та професійно-

технічному навчанні, а також на участі засуджених у суспільно корисній праці. Ця обставина не випадкова. Адже відомо, що освіта й праця визнавалися найголовнішими чинниками формування системи позитивних потреб та інтересів особистості, її конструктивної орієнтації, трудової й громадської активності тощо.

У контексті нашого дослідження вважаємо доцільним характеризувати основні засоби й прийоми профілактичної роботи у виховно-трудовах колоніях. Спеціальний режим утримання в таких закладах забезпечує певну ізоляцію засуджених, їх охорону, проте передбачає можливість вільного пересування на території колонії, листування, отримання посилок, певну кількість побачень із батьками тощо. Водночас заборона залишати територію виховно-трудової колонії, чіткий розпорядок дня, обмеженість контактів дозволяє поєднувати “добровільні” методи перевиховання (маємо на увазі добровільне, свідоме прагнення засудженого виправитися) із засобами примусового педагогічного впливу, загальні цілі виховання й спеціальні. Так, неповнолітні вихованці, які не мали загальної середньої освіти (таких нараховувалася більшість) обов’язково повинні були навчатися в загальноосвітніх школах (застосовувалися навчальні програми вечірніх шкіл). Разом із тим, здійснювався посилений контроль за навчальною дисципліною, підготовкою до занять, виконанням домашніх завдань. У цілому, навчально-виховна робота спрямовувалася на формування і розвиток пізнавальних прагнень особистості, інтересу до навчання. Цьому сприяли, зокрема, різноманітні “позакласні” заходи, гуртки самодіяльності тощо. Словом, у такий спосіб відновлювався призупинений раніше цілком природний процес соціалізації (входження в нормальний колектив, об’єднаний суспільно прийнятною метою) й самореалізації індивіда (розкриття внутрішніх творчих потенцій та устремлінь).

Органічним компонентом виховно-профілактичної роботи в колоніях для неповнолітніх було здобуття кожним засудженим професійної технічної освіти. Власне, основою процесу перевиховання і виправлення

проголошувалася виробнича праця. З цією метою на території виховно-трудового закладу розташовувалися професійно-технічні училища (поєднували теоретичні заняття із практикою в майстернях), викладання в яких велося за загальними для закладів такої категорії навчальними програмами. Причому робочий і вільний час, оплата праці та інші пов'язані з трудовою сферою питання регулювалися нормами трудового законодавства. Завважимо також, що навчально-виховна робота в них була зорієнтована насамперед на вироблення правильного ставлення неповнолітнього до трудового життя, формування глибокого переконання у необхідності чесної праці в майбутньому і под.

Реалізації поставлених завдань перевиховання й виправлення сприяла широко практикована в другій половині минулого століття методика заохочення та покарання (власне, ця практика в дещо видозміненому вигляді використовується й донині). Зокрема, відомі різноманітні форми заохочення: усна чи письмова подяка, занесення до Дошки передовиків, преміювання, дострокове зняття догани, дозвіл на отримання додаткової посилки або побачення, санкціонування додаткових витрат грошей і т.п. Покарання відбувалося у формі попередження, догани, додаткового чергування, одноразової заборони відвідання або участі в спортивних та інших розважальних заходах, позбавлення чергового побачення та права на отримання посилки, утримання в спеціальному дисциплінарному ізоляторі (на строк не більше десяти діб). Цікаво, що особливо ефективною виявилася система покарання, принципи якої сформулював свого часу А.Макаренко (так званий “принцип природних наслідків”). Приміром, додаткове чергування призначалося у випадках порушення санітарно-гігієнічних правил; позбавлення права на відвідання чергового спортивного або розважального заходу – у випадках недисциплінованої поведінки на попередньому тощо.

На загал же, підсумовуючи вищесказане, можна зробити висновок, що виховно-трудова колонія, як зрештою й спеціальні професійно-технічні

училища, школи-інтернати та інші навчально-виховні заклади з посиленням педагогічним контролем, виконували важливе соціальне завдання. Вони забезпечували не лише профілактику правопорушень (запобігали подальшим можливим проявам девіантної поведінки), але й здійснювали “повернення” до суспільства й адаптацію в ньому неповнолітніх осіб, схильних до антисоціальних проявів. Різноманітні форми й методи виховно-профілактичної роботи спрямовувалися на єдину мету – виправлення неповнолітніх злочинців, перетворення їх на свідомих громадян, спроможних дотримуватися правил громадського співжиття, правових норм і принципів організації держави. Між тим, об’єктивний аналіз специфіки навчально-виховної роботи режимних установ, а також інших дотичних структур дозволяє зробити висновки про наявність ряду негативних тенденцій. Йдеться, власне, про суттєві недоліки в роботі комісій у справах неповнолітніх, громадських вихователів, пов’язані з формальним підходом до виконання своїх обов’язків, гонитвою за кращими показниками. Сумнозвісна “процентоманія” позначилася й на виховно-профілактичній діяльності виховно-трудова колоній та інших режимних закладів. Не слід також забувати й про реальне існування негативного впливу середовища всередині шкіл-інтернатів, колоній. Маємо на увазі, зокрема, поширення паління, захоплення азартними іграми, жорстоке поводження, знущання й побиття окремих засуджених тощо.

2.3. Функції і зміст індивідуального підходу в роботі з девіантними особами

Методика проведення профілактики девіантної поведінки (як, власне, і вся педагогічна практика) другої половини ХХ століття прикметна прагненням максимально диференціювати й індивідуалізувати педагогічний вплив. Це, зокрема, відстежуємо в теорії перевиховання. Йдеться про розробку детальної класифікації “об’єктів”, на які спрямовувалися зусилля

педагогів (диференціація педагогічно занедбаних дітей і підлітків, важковиховуваної молоді й неповнолітніх правопорушників та злочинців тощо), та методики організації процесу перевиховання й виправлення – впровадження індивідуального підходу до кожного неповнолітнього, включаючи вивчення психологічних і фізіологічних особливостей розвитку, складу сім'ї, найближчого соціального оточення.

Характерно, що вітчизняна виховно-профілактична робота з асоціально налаштованою молоддю формувалася у силовому полі психологічних досліджень В.Бехтерева, О.Лазурського, П.Блонського, М.Рубінштейна, а також педагогічних теорій А.Макаренка, В.Сухомлинського, В.Кащенка, Д.Фельдштейна тощо. Їхні психолого-педагогічні концепції ґрунтувалися на розумінні принципів відмінностей у розумовому, фізичному й моральному розвитку особистості, неможливості (й недоцільності) застосування єдиних виховних і перевиховних методів до всіх категорій підлітків, необхідності провадження індивідуальної роботи з кожним окремо взятим підопічним. Так, А.Макаренко акцентував потребу вироблення індивідуальної навчально-виховної програми роботи з важковиховуваними підлітками, побудованої з урахуванням ступеня деформації морально-етичної сфери індивіда, його попереднього (позитивного й негативного) життєвого досвіду, теперішніх прагнень, устремлінь тощо. Вирішального значення при цьому набувало введення неповнолітнього в “здоровий” колектив, що сповідував суспільно прийнятні цінності: необхідність навчання, значущість праці, почуття взаємодопомоги, відповідальності перед родиною, суспільством і державою, повага до законів і норм соціуму. Зрештою, сам дитячий колектив видатний педагог-практик розглядав як невід’ємну частину суспільства. Звідси маємо й розуміння процесу становлення та функціонування учнівського колективу як самостійного соціального організму в загальній системі суспільства. Відтак, “...виховуючи окрему особистість, ми мусимо думати про виховання всього колективу. На практиці ці два завдання будуть вирішуватися лише сукупно й лише в одному загальному прийомі. У кожний момент нашого впливу на

особистість ці дії обов'язково повинні спрямовуватися й на колектив” [93, с. 354].

Окрім того, А.Макаренко сформулював ряд принципів виховно-корекційної роботи з асоціальною молоддю, заґрунтованих насамперед на індивідуалізації й диференціації педагогічного впливу. Головні з них такі:

- організація різновікового дитячого колективу, в якому учні різного віку виконують неоднакові завдання, відповідно до їхніх вікових особливостей (так звана вікова диференціація);

- диференціація цілей трудової й навчальної діяльності, що передбачала органічне (а головне – пропорційне) поєднання суспільно значимих та особистісних мотивів;

- забезпечення (незважаючи на вікову різницю) рівноправності всіх членів колективу та можливості вільного вияву позиції й ініціативи кожним вихованцем (від планування й організації спільних заходів до оцінки їх результатів);

- поступове ускладнення навчальних, виховних та трудових завдань, зважаючи при цьому на принцип посиленості поставлених цілей;

- спрямування діяльності важковиховуваних підлітків на користь іншим людям (суспільно корисний компонент трудового виховання). Останнє, властиво, покликане формувати у вихованців навички врахування інтересів, бажань, позиції іншої людини й відповідно до цього – вибудовувати власну лінію поведінки (йдеться про подолання егоцентризму, почуття “вседозволеності” тощо).

Важливою складовою виховної роботи з особами, поведінка яких має виразні ознаки девіантної й делінквентної (за А.Макаренко), є формування в характері підопічних відчуття колективізму. Колективізм виражається у згуртованості підлітків навколо спільності інтересів і цілей діяльності, в почутті товаришкості, відповідальності, свідомої солідарності молодій людини з суспільством. Характерно також, що А.Макаренко прагнув поєднати колективне й індивідуальне, інтереси та цілі всієї спільноти

вихованців і глибоку повагу до особистості кожного учня. У такий спосіб реалізувалося головне завдання педагога – пошук індивідуальних підходів до дитини через колектив.

Відомий учений-педагог В.Кащенко ще в 30-х роках минулого віку розробив досить повну для свого часу класифікацію методів педагогічного впливу і корекції девіантної поведінки (завважимо, що запропонована ним класифікація методів корекції, а також принципи їх застосування отримали широке розповсюдження в роботі з неповнолітніми злочинцями). Зокрема, вчений пропонував розрізняти педагогічні й психотерапевтичні методи. До педагогічних (за В.Кащенко) відносимо: 1) метод суспільного впливу (корекція емоційно-вольової сфери, подолання страхів, метод ігнорування і культурного сміху, попередження жебракування, самоконтроль і самовиховання); 2) спеціальні методи (коригування відхилень у поведінці підлітків, вплив на їх характери); 3) метод трудового перевиховання; 4) корекція через раціональну організацію підліткового колективу. Натомість психотерапевтичні методи передбачали спеціалізоване медичне втручання – навіювання й самонавіювання, гіпноз, психоаналіз, переконання тощо.

Скажемо також і про індивідуальний підхід у роботі з особами, схильними до асоціальних проявів, обстоюваний у роботах Д.Фельдштейна (йдеться, зосібна, про його праці “Психологія виховання підлітків” [149] та “Формування особистості дитини в підлітковому віці” [151]). З метою максимальної диференціації засобів педагогічного впливу вчений пропонував розподіляти підлітків-правопорушників на п’ять груп. Схарактеризуємо коротко кожен з них. Так, представникам *першої групи* притаманні ряд примітивних, аморальних потреб та антисоціальних поглядів. Як правило, такі підлітки егоїстичні, агресивно налаштовані до оточуючих, не зацікавлені в навчанні й праці, а правопорушення скоюють цілком свідомо. Для перевиховання підлітків *першої групи*, на думку Д.Фельдштейна, необхідно залучати їх до суспільно корисної трудової діяльності, використовуючи при цьому притаманні їм завзяття й наполегливість. *Друга група* об’єднує

неповнолітніх із деформованими потребами, які наслідують поведінку представників першої групи. Типовими рисами характеру цих підлітків виступають граничний індивідуалізм і егоцентризм, сварливість, неспроможність знаходити взаємопорозуміння з іншими членами колективу, стійке бажання утискати слабших тощо. Впроваджуючи виховну роботу з підлітками другої групи, необхідно насамперед демонструвати свою довіру до них, уважно ставитися до їхніх досягнень, схвалюючи й стимулюючи до подальших успіхів. До *третьої групи* Д.Фельдштейн відносив молодь, що поєднує в собі як деформовані, так і позитивні потреби й зацікавлення. Однак притаманний їй егоїзм і слабкохарактерність спричиняються до формування асоціальних моделей поведінки. Найбільш ефективними методами роботи з ними дослідник вважав залучення до трудової діяльності, створення таких умов, які б давали можливість найповніше реалізувати себе, самоствердитися. *Четверта група* правопорушників представлена невпевненими в собі підлітками, які легко піддаються навіюванню, засвоюючи стереотипи поведінки своїх авторитетних товаришів (визначальним для них є вплив соціальної групи). Типологічно схожими на них убачаються й представники *п'ятої групи* – випадкові правопорушники – слабковольні, схильні до засвоєння будь-якого (у тому числі й негативного) впливу оточення. Найважливішими компонентами перевиховання підлітків останніх двох груп вважається (за Д.Фельдштейном) відновлення інтересу до нормального життя, демонстрація перспектив особистісного зросту, залучення їх до відповідальної, суспільно значимої роботи [149, с. 28 – 35].

На загал же, методика проведення профілактики правопорушень у середовищі неповнолітніх (в тому числі у режимних установах) передбачала чітке розрізнення чотирьох категорій підлітків: педагогічно занедбані діти, важковиховувані підлітки, неповнолітні правопорушники та неповнолітні злочинці. Ця класифікація заґрунтована передовсім на врахуванні ступеня деформації морально-етичної сфери неповнолітнього, загальної емоційно-вольової спрямованості особистості, сформованості й стійкості негативних

стереотипів поведінки. Отже, *педагогічно занедбаніми* вважалися неповнолітні, позбавлені належного нагляду й виховання в сім'ї. Як правило, такі підлітки відстають у навчанні, ігнорують життя шкільного колективу, неадекватно ставляться до проявів соціальної активності, систематично порушують шкільну дисципліну тощо. Ураховуючи індивідуальну специфіку цієї категорії підлітків, доцільним убачалося застосування запобіжних заходів правопорушної поведінки (цілком можливої в майбутньому). Такими заходами виступали: посилений педагогічний контроль із боку шкільної адміністрації та вчителів, а в окремих випадках – комісій у справах неповнолітніх. Навчання і виховання педагогічно занедбаних підлітків здійснювалося у звичайній загальноосвітній школі або в школі-інтернаті (у випадках позбавлення родини батьківських прав, інших несприятливих сімейних умов).

Категорію *важковиховуваних дітей і підлітків* репрезентують зазвичай особи віком від 11 до 15 років, які вже не піддаються звичайному впливу педагогів і батьків, негативно ставляться до навчання, трудової діяльності, зчаста пропускають школу, проводячи вільний час у неформальних молодіжних об'єднаннях, дворових компаніях. Аксиоматично, що їхня повсякденна поведінка має виразні ознаки асоціальної. Проте ця категорія молоді, як правило, ще не порушувала закон, хоча психологічно та морально вже готова до цього. Навчаються важковиховувані підлітки в загальноосвітній школі, однак в залежності від скоєних порушень можуть бути переведені в спеціальні заклади з посиленим режимом утримання (школи-інтернати, дитячі будинки, спеціальні професійно-технічні училища). Серед профілактичних заходів, застосовуваних до них, слід відзначити посилений контроль поведінки через уведення ряду обмежень і заборон (зокрема, ізоляція від асоціально налаштованих однолітків, заборона відвідувати зібрання “неформалів” та ін.), активне залучення до трудової діяльності, поєднання морального виховання з правовим тощо. Останньому надавалося неабияке значення, адже основні його функції – розтлумачити

суспільно-правові поняття “соціальної норми”, “правил поведінки”, “закону”, “кримінальної відповідальності” та сприяти усвідомленню необхідності їх дотримання в повсякденному житті.

Неповнолітніми правопорушниками цілком логічно називали дітей і підлітків, які вже ступили на шлях порушення закону (вчинили дії, що караються Адміністративним кодексом). Перевиховання, як правило, здійснювалося заходами спеціальних шкіл-інтернатів, професійно-технічних училищ, що забезпечували особливий режим утримання й контроль за подальшою поведінкою з метою попередження рецидивів. Обов’язковим був суворий облік неповнолітніх правопорушників у комісіях та інспекціях у справах неповнолітніх та призначення громадських вихователів, які відстежували подальшу лінію поведінки підопічних.

Зрештою, до категорії *неповнолітніх злочинців* належали підлітки, які вчинили злочин, що карається Кримінальним кодексом, і дістали відповідний вирок суду. Виправлення й перевиховання здійснюється у виховно-трудових колоніях для неповнолітніх, що забезпечують сувору регламентацію життєдіяльності підлітка, ізоляцію його від асоціального оточення, примусове залучення до трудової діяльності (основний чинник перевиховання), морально-етичне, естетичне й правове виховання. Нагадаємо також, що для неповнолітніх злочинців, що піддаються перевихованню (за рішенням суду), вирок міг бути відстроченим або умовним (детальніше про це йшлося у попередньому підрозділі роботи).

Отже, можемо зробити висновок, що розподіл неповнолітніх, схильних до девіантної поведінки, на окремі групи, а відтак диференціація методів виховно-профілактичної роботи з ними відбувалися за такими ознаками:

- 1) розумовими, що передбачало виявлення індивідуальної схильності особистості до вивчення тих чи інших предметів гуманітарного, фізико-технічного, математичного, природничого циклів наук. На основі цього формувалася подальша програма профорієнтації та коригування життєвих планів підлітка;

2) морально-етичними, суть яких полягала в урахуванні ступеня деформації свідомості підлітка, його схильності до антисоціальних дій, загальної спрямованості характеру. Украй важливим було також з'ясування умов скоєння правопорушення або злочину (чи було це ситуативним, викликаним збігом певних обставин, чи ж спланованим заздалегідь, усвідомленим), мотивації дій тощо;

3) трудовими, що покликані виявляти здібності неповнолітнього до певних видів праці (ремесла) та, відповідно, формувати його подальшу орієнтацію на певну виробничу кваліфікацію. Така диференціація була якнайповніше представлена в програмах трудового виховання й освіти спеціальних професійно-технічних училищ, виховно-трудовах колоніях для неповнолітніх, де утримувані не лише привчалися до трудової діяльності, але й отримували відповідну технічну спеціальність;

4) естетичними, що вказують на необхідність розвитку естетичних здібностей і смаків особистості, можливу орієнтацію на професію митця. Скажемо, що в межах режимних установ розвиток естетичних уподобань відбувався через участь вихованців у гуртках художньої самодіяльності, заняттях музикою, живописом, акторською справою і т.п.;

5) спортивними, що передбачають схильність індивіда до занять фізкультурою, спортом. У спеціальних навчально-виховних закладах, виховно-трудовах колоніях педагогування розвитку спортивних уподобань вихованців зумовлювалося перш за все пропагандою здорового способу життя, відмовою від тютюнопаління, вживання алкоголю, психотропних речовин;

6) сімейними. Йдеться про вивчення складу родини неповнолітнього девіантна (повна чи неповна, благополучна чи неблагополучна), її матеріального достатку й зайнятості батьків, рівня їхньої педагогічної грамотності, з'ясування соціальних уподобань і життєвих устремлінь. Загалом, про важливість діагностування умов родинного виховання підлітка вже неодноразово говорилося. Скажемо лише, що своєчасне виявлення

соціальних девіацій у межах родини (алкоголізм, схильність до бродяжництва, злочинного способу життя або надмірна зайнятість батьків на роботі, часті відрядження і, як наслідок, неможливість контролювати дозвілля й поведінку дитини) дозволяє скоригувати методику проведення виховно-профілактичної роботи й усунути рецидиви асоціальних проявів (приміром, скоєння більш тяжких злочинів). Ясна річ, що вивчення умов життя підлітка в родині мало сенс лише в межах ранньопрофілактичної діяльності (власне, до скоєння злочину неповнолітнім) й покладалося в основному на шкільну адміністрацію, вчителів і класних керівників.

Вітчизняна педагогічна практика означеного періоду свідчить, що принцип індивідуалізації роботи з асоціально налаштованою молоддю передбачав комплексний підхід і складався щонайменше з трьох елементів. Насамперед це всебічне вивчення особистості підлітка, що передбачало з'ясування морально-психологічного клімату в його сім'ї (зокрема, контроль батьків за навчально-пізнавальною діяльністю й поведінкою дитини, тенденції сімейного виховання і под.), аналіз динаміки змін у шкільній успішності (як правило, про формування соціальних девіацій свідчить зниження інтересу до навчання, прогули уроків) та процесу формування і розвитку моральних рис і якостей характеру (ціннісні орієнтації, ставлення до колективу, вміння знаходити спільну мову з однолітками або навпаки ізольованість учня). Окремо слід сказати про оцінювання характеру спілкування підлітка у вільний (позашкільний) час, приміром, у компанії однолітків, неформальному молодіжному об'єднанні тощо. Важливо при цьому не лише зафіксувати участь неповнолітнього у відповідному неформальному угрупованні, але й з'ясувати, які потреби він задовольняє, обираючи таку форму дозвілля (прагнення до самоствердження, почуття соціальної захищеності, потреба в спілкуванні, вживання алкоголю, наркотиків, бажання задовольнити статеві потяги).

Найпоширенішими формами роботи тут виступали тактовні спроби педагогів дізнатися про друзів неповнолітнього, їх уподобання й смаки,

спосіб проведення часу, а також відстежити вплив, який компанія справляє на підлітка. Для проведення адекватної індивідуалізованої та диференційованої профілактики цінну інформацію дає з'ясування суб'єктивного ставлення особи до себе, своєї поведінки, найближчого соціального оточення. В цілому означений період розвитку вітчизняної педагогічної науки прикметний запеклою боротьбою із частковою або повною заміною позитивної діяльності неповнолітніх (маємо на увазі, зосібна, навчання, участь у різного роду гуртках, спортивних секціях, роботу, виконання суспільно корисних громадських доручень) безцільним гаянням часу в дворових компаніях, що, як уже неодноразово підкреслювалося, зчаста мають соціально негативне спрямування. Наприклад, спостерігаємо широко впроваджену пропагандистську кампанію, спрямовану проти захоплення молоддю західноєвропейськими та американськими музичними напрямками, відповідною манерою одягатися, спілкуватися, поводитися тощо.

Важливе значення мала також участь неповнолітнього в громадському житті (його активна чи пасивна позиція), ставлення до суспільно корисної праці та членство в піонерській чи комсомольській організації. Останні виступали чи не найголовнішими факторами морально-етичного виховання та соціального становлення особистості (соціалізації особи). Вивчення особистості підлітка та складання його детальної характеристики було головним завданням класних керівників, а в окремих випадках (приміром, після скоєння правопорушення або злочину) і представників комісій та інспекцій у справах неповнолітніх, громадських вихователів.

Наступним елементом індивідуальної виховно-профілактичної роботи вважалося прогнозування процесу виховання (або перевиховання й виправлення, якщо мова йде про заклади посиленого режиму утримання) неповнолітнього. Прогнозування результатів педагогічного впливу ("проекування особи", за термінологією А.Макаренка) заґрунтоване передусім на з'ясуванні недоліків у характері й поведінці особистості та наполегливому їх усуненні. Сутність педагогічного прогнозування

якнайкраще схарактеризували сучасні дослідники В.Галузинський та М.Євтух, завваживши: “Робити... прогноз – це виявляти, що саме потрібно зробити для дальшого виховання: розвинути позитивні якості (які саме?), усунути недоліки (які саме?), якими методами діяти” [33, с. 114]. Відзначимо також, що на сучасному етапі прогноз виховання безпосередньо залежить від диференційовано-групової чи індивідуальної програм виховання. Так, диференційовано-групова програма виховання (відповідно – прогнозування результатів її спрямування й реалізації) складається для неповнолітніх, об’єднаних за певними критеріями в мікрогрупи. Для кожної з них найбільш ефективними виявляються однакові або схожі методи впливу, адже об’єднує їх єдина, спільна для всіх вихованців мета. Тимчасом індивідуальна програма педагогічної діяльності складається з урахуванням персональних особливостей конкретного підлітка і передбачає осібну мету виховання та відповідні їй методи.

Стрижневою віссю педагогічної роботи з особами, схильними до соціальних девіацій, виступала безпосередня реалізація групових та індивідуальних програм перевиховання. Можна окреслити дві основні сфери такої роботи: суб’єктом педагогічного впливу був увесь колектив загалом та кожний конкретний неповнолітній зокрема. У першому випадку йдеться, властиво, про формування ініціативного й відповідального активу групи та залучення його до безпосереднього впровадження виховних завдань. Мета шкільного педагога або вихователя в режимних закладах на цьому етапі передбачала перетворення лідерів із формальних (номінальних, визначених чи призначених вихователем) на неформальних (реальних ватажків), які, використовуючи свій авторитет, будуть впливати на решту колективу. Одночасно з цим напрямком впроваджувалася й індивідуальна робота з кожним вихованцем, що дозволяло диференціювати завдання та методи виховання, формулювати оптимальний комплекс вимог, визначати засоби покарання, заохочення та ін. Зрештою, поєднання групових та індивідуальних перевиховних програм спрямовувалося на формування в

свідомості асоціально налаштованих неповнолітніх понять колективу, громадської думки, соціальних норм і етичних рушіїв поведінки, необхідності вчитися, чесно працювати, дотримуватися встановлених правових норм, власне, всіх тих понять, що характеризують процес соціальної адаптації особистості.

Специфікою індивідуального підходу до перевиховання утриманців режимних закладів слід також вважати вивчення мотиваційної сфери кожного неповнолітнього правопорушника, виявлення помилкових суджень у розумінні життєвих проблем і ситуацій, переорієнтація особистості на суспільні цінності й прийнятні правила поведінки. Профілактично-перевихована діяльність спрямовується, головним чином, на руйнування негативних настанов, уявлень, цінностей, мотивів і стереотипів поведінки антисоціального характеру та формування чітко усвідомлюваних позитивних ціннісних орієнтирів, прагнень. Останні покликані сприяти реабілітації після закінчення спеціальних професійно-технічних училищ, звільнення особи з виховно-трудова колоній, її подальшій самореалізації в суспільстві.

Ясна річ, що подолання негативних моделей поведінки – процес тривалий і неоднозначний. Він передбачає, зокрема, розв'язання цілого ряду конфліктів: “особистість – суспільство”, “особистість – соціальне середовище”, “особистість – група”, “особистість – особистість”. Ураховуючи вищезазначене, можна виокремити наступні елементи соціально-педагогічної корекції девіантної поведінки:

- 1) діагностування порушень соціальних норм і законів шляхом аналізу їх складу й мотивів, виявлення стійких, рецидивних антисоціальних настроїв;
- 2) дослідження особистісного ставлення неповнолітнього до соціальних норм і вимог, а також до власної поведінки. Цікаво, що відношення підлітка до загальноприйнятих у суспільстві правил поведінки може бути різним: особистість може сприймати власну поведінку як нормальну, адекватну; особистість повністю схвалює свою поведінку, вважає її правильною; зрештою, особа може оцінювати моделі власного поведінки

як негативні, негідні, проте неспроможна подолати тиск оточення (наприклад, у компанії однолітків або в середовищі інших вихованців режимних установ);

3) застосування відповідних стимулів і санкцій, спрямованих на переосмислення й переоцінку морально-етичних цінностей підлітка, зміну його життєвих устремлінь у напрямку до соціально прийнятних. Система стимулювання й покарання досить активно застосовувалася, зокрема, у виховно-трудовах колоніях, спеціальних професійно-технічних училищах.

Для більш детального осмислення етапів профілактично-корекційної роботи з асоціально налаштованою молоддю пропонуємо таку схему:

Слід сказати, що перераховані етапи корекції девіантної поведінки однаково прийнятні як для ранньопрофілактичної діяльності школи, сім'ї, так і для роботи з неповнолітніми правопорушниками в навчально-виховних закладах посиленого режиму утримання. В останньому випадку корекція антисоціальних стереотипів поводження, як уже зазначалося, має інтенсивний характер, а санкції – примусову форму (приміром, обмеження свободи пересування й спілкування з метою ізолювати неповнолітнього від негативного впливу соціального середовища та ін.).

Ураховуючи тему нашого дослідження, актуальним убачається всебічне осмислення проблеми диференціації кримінальної відповідальності неповнолітніх та умов їх утримання в режимних закладах. Як уже зазначалося, кримінальна відповідальність і покарання неповнолітніх регулюються й реалізуються насамперед із урахуванням їхніх вікових особливостей. Зокрема, береться до уваги відсутність необхідного життєвого досвіду, неспроможність адекватного реагування в складних життєвих ситуаціях, несформованість механізмів захисту від негативних впливів оточення, а також обставини, що вплинули на скоєння правопорушення (злочину). Таким чином, диференційований підхід до застосування кримінально-правових заходів має свої особливості. Перш за все, це вікові межі притягнення неповнолітнього до кримінальної відповідальності, призначення та виконання вироку. Завважимо, що кримінальна відповідальність (згідно з положеннями Кримінального кодексу УРСР) встановлювалася за трьома віковими категоріями: за ряд найбільш тяжких і розповсюджених злочинів кримінальне покарання поширювалася на осіб, яким виповнилося 14 років; досягнення 16-річного віку давало можливість притягнення до суду за будь-який злочин; існували випадки, коли притягнення до кримінальної відповідальності було можливим лише по досягненні 18 років (приміром, за втягнення інших неповнолітніх у злочинну діяльність). По-друге, диференціація видів кримінальної відповідальності й покарання обов'язково передбачає врахування ступеня небезпечності

скоєного злочину для суспільства. Відповідно до цього визначалася специфіка призначення й виконання окремих видів кримінального покарання (або заходів, що його замінюють), особливість відбування вироку та подальший нагляд і контроль за неповнолітнім. Разом із тим, диференціацію кримінального покарання не слід розглядати як пом'якшення відповідальності за скоєне правопорушення.

З необхідністю урахування вікових особливостей розвитку неповнолітніх пов'язана й проблема притягнення до кримінальної відповідальності осіб, психічний та інтелектуальний розвиток яких не відповідає фактичному (паспортному) віку. Адже тут має значення не сам факт досягнення підлітком певного віку, а рівень його розвитку, запас знань і уявлень про відповідальність за свої вчинки, зрілість емоційно-вольової сфери, що відповідають певному віковому порозу. Відставання у віковому розвитку (інтелектуальному й вольовому) може бути спричинене психічними хворобами (тут набуває чинності положення про неосудність) або уповільненням загального нормального розвитку внаслідок несприятливих родинно-побутових умов, тривалої фізичної хвороби тощо. У таких випадках можемо говорити не про злочин, а про суспільно небезпечні дії (власне, таким чином ця проблема потлумачувалася статтею 3 кримінального кодексу УРСР). Характерно, що Пленум Верховного Суду СРСР із цього приводу ухвалив відповідну постанову, що визначала міру покарання: “За наявності даних, що свідчать про розумову відсталість неповнолітнього, суди, відповідно до вимоги статті 15 Основ кримінального судочинства, зобов'язані з'ясувати ступінь розумового відставання неповнолітнього... і згідно зі статтею 10 Основ кримінального законодавства може обмежитися застосуванням примусових заходів виховного характеру” [99, с. 145].

Диференціація кримінальної відповідальності, застосування покарання передбачають також ретельне вивчення обставин, що супроводжували скоєння злочину, його передумов і мотивів. Сказане, зокрема, стосується

неспроможності підлітків адекватно оцінювати й відповідно діяти в екстремальних ситуаціях, під впливом фізичного або психологічного тиску оточення. Проілюструємо сутність диференційованого підходу прикладом із судової практики. 16-річний Олександр П. разом із товаришем слухав музику в сараї. До них зайшли їхні знайомі, неповнолітні Ж. та О., й попросили магнітофон. Олександр П. відмовив їм. Образившись, Ж. та О. пішли, однак за кілька хвилин повернулись разом із фізично розвиненішим Петром Ч., який, заявивши, що “покарає жадюг”, зняв із Олександра П. годинник. Потім (як встановило слідство) мали місце інші агресивні дії з боку Петра Ч. Він, зокрема, запалив бенгальський вогонь біля обличчя Олександра П. Коли останній зробив зауваження Петру Ч., той почав бити його. Захищаючись, Олександр П. взяв із верстата чоботарський ніж і завдав удар Петру Ч., пошкодивши життєво важливі органи. Народний обласний суд, а потім і Верховний суд республіки визнали, що Олександр П. винен у завданні тяжких тілесних ушкоджень, скоєних під час бійки. Однак Верховний Суд СРСР кваліфікував це як дію, що перевищує межі необхідного самозахисту, проте скоєну в стані сильного душевного хвилювання, викликаного незаконними діями потерпілого [99, с. 146]. Як бачимо, позиція Верховного Суду СРСР враховує вікові особливості неповнолітніх, що унеможлиблюють (внаслідок, хоча б, відсутності необхідного життєвого досвіду або несформованості емоційно-вольової сфери) всебічний аналіз екстремальної ситуації та адекватну відповідь на агресивні дії оточуючих. Подібні ситуації зчаста трапляються у випадках хуліганських дій, вуличних бійок, крадіжок і т.п., скоєних неповнолітніми під тиском компанії однолітків. Отже, врахування обставин скоєння злочину підлітками дозволяє адекватно оцінити ступінь соціальної загрози відповідних вчинків та максимально диференціювати засоби перевиховання й виправлення.

Питання диференціації кримінальної відповідальності неповнолітніх передбачає також розрізнення поняття злочину та вчинків або дій, що не становлять загрози суспільству й можуть кваліфікуватися як “дитяче

бешкетування”. Аналіз законодавчих актів (зосібна, Постанови Пленуму Верховного Суду СРСР від 3 грудня 1976 р.) дозволяє виокремити певні критерії для розрізнення злочину та дитячого бешкетування. Отже, про звичайне дитяче бешкетування можемо говорити у випадках коли: а) дії підлітка не являють собою загрози для суспільства (наприклад, крадіжка велосипеда з метою покататися, крадіжка грошей у батьків та інших членів родини, бійка без будь-яких серйозних наслідків і под.); б) мотивація вчинку суттєво знижує соціальну небезпеку (приміром, ситуативна крадіжка в магазині, кіоску і т.п. предмета, що сподобався тощо). Вищезавважені причини не звільняють неповнолітнього від відповідальності, проте дозволяють замінити кримінальне покарання (зокрема, позбавлення волі) іншими видами перевиховного впливу. Так, у другій половині ХХ ст. практикувалися передача подібних справ на розгляд комісій у справах неповнолітніх, обговорення на засіданні товариського суду, взяття неповнолітнього правопорушника на поруки навчальним або трудовим колективом, застосування заходів адміністративного впливу.

Тимчасом, попри відносну “м’якість” (порівняно з покараннями, пов’язаними з реальним позбавленням волі) названих заходів покарання, вони передбачали моральні й правові наслідки для засудженого. Моральні наслідки забезпечувалися передовсім гранично негативною суспільною думкою та різким осудом правопорушних дій підлітків, кваліфікованих як “дитяче бешкетування”. Акцент переносився головним чином в етичну сферу й ґрунтувався на показові аморальності подібних вчинків, їх неприйнятності для кожного свідомого громадянина. Правові ж наслідки реалізувалися головним чином через взяття засудженого на облік в інспекції або комісії у справах неповнолітніх, призначення громадських вихователів, застосування штрафних санкцій. Значний вплив тут мали правообмеження, пов’язані з утриманням у спеціальних навчально-виховних закладах посиленого режиму. Загалом, передбачалося, що застосування подібних індивідуалізованих заходів (тобто призначених із урахуванням конкретних обставин і умов

скоєння злочину) сприятиме усвідомленню підлітком своєї провини, викликатиме готовність нести відповідальність перед суспільством, пробуджуватиме прагнення виправитися.

Принципи індивідуального та диференційованого підходів у роботі з неповнолітніми правопорушниками застосовувалися також у процесі виховно-профілактичної діяльності режимних установ. Так, вікова специфіка засуджених (пластичність, відкритість до зовнішніх впливів, інтенсивність психічного й фізичного розвитку тощо) обов'язково враховувалася в роботі виховно-трудова колоній. Завважені особливості неповнолітніх детермінували насамперед комплекс заходів цілеспрямованого виховного впливу, нормативи житлово-побутових умов утримання вихованців, характер і зміст трудового виховання. Індивідуалізація виховного (радше, перевиховного або виправного) впливу колоній для неповнолітніх передбачала також поєднання справедливого, гуманного ставлення до засуджених із високою вимогливістю. Інакше кажучи, створення сприятливих умов для праці, загальноосвітнього та професійного навчання, естетичного і морального розвитку органічно сполучалося з вимогами ізоляції й режиму утримання, з обмеженнями свободи й чіткою регламентацією поведінки.

Диференційований підхід до процесу виправлення й перевиховання неповнолітніх правопорушників зумовив, на нашу думку, і поділ виховно-трудова закладів на колонії загального і посиленого режиму. Така класифікація зберігається донині. У колоніях загального режиму перебувають неповнолітні, які були вперше засуджені до позбавлення волі (наказ Президії Верховного Суду СРСР від 2 квітня 1985). Відповідно, засуджені повторно відбувають покарання в колоніях посиленого режиму. Слід зазначити, що режими у виховно-трудова колоніях для неповнолітніх відрізняються насамперед умовами утримання засуджених. Так, посилений режим передбачає більш інтенсивний нагляд за вихованцями, суворішу регламентацію поведінки, можливість отримувати меншу кількість посилок,

скорочення числа побачень тощо. У колоніях посиленого режиму відбувають покарання не лише підлітки з рецидивними проявами девіантної поведінки, але й ті, що намагаються лише імітувати зразкову поведінку й демонструвати повне виправлення. За свідченнями кримінологів і юристів, у виховно-трудовах колоніях завжди знаходяться неповнолітні засуджені, які усією своєю поведінкою намагаються показати, що піддаються виховному впливу: приймають усі вимоги колективу, беруть активну участь у роботі, переживають своє злочинне минуле та ін. Тимчасом насправді це глибоке пристосуванство, мета якого – отримати деякі полегшення в режимі утримання. Не досягнувши своїх цілей, такі особи різко змінюють лінію своєї поведінки: починають погано вчитися й працювати, порушують дисципліну, стають пасивними в житті колективу. Подібне пристосуванство характерне не лише окремим індивідам, а й цілим групам.

Принцип індивідуалізації виховно-профілактичної роботи з молоддю, схильною до правопорушень, позначився й на програмах правової освіти. Аксиоматично, що для досягнення найбільшої ефективності правового виховання слід урахувувати вікові соціально-психологічні особливості неповнолітніх, в силу яких їм надзвичайно важко оцінювати складні життєві ситуації, вибирати оптимальний варіант дій. Тому засвоєння основних вимог права (концентрує в собі попередній досвід розвитку суспільних відносин) суттєво полегшує процес регулювання власної поведінки.

Невід’ємним елементом правового виховання виступав “тренаж” повсякденного дотримання норм права. Суть цієї методики полягала в формуванні у підлітків глибоко усвідомленого переконання, що дотримуватися законів необхідно повсякчас і навіть у побутових дрібницях. Наприклад, важливе значення мало роз’яснення, що зловживання алкогольними напоями, непристойна поведінка в громадських місцях, вимагання грошей у молодших, побиття слабших, псування таксофонів і т.п. – це не звичайне “дитяче бешкетування”, а правопорушення, що завдає шкоди суспільству й потребує належної правової оцінки. Правовиховний

вплив ґрунтувався на поясненні аморальності, сорому протиправної діяльності, її цілковитої несумісності зі справжніми соціальними нормами та моральними цінностями. Ураховуючи вікові й розумові особливості неповнолітніх громадян, рекомендувалося також проводити спеціальні заняття, присвячені вивченню змін у законодавстві, правильній інтерпретації законів, тлумаченню правових норм та принципів їх застосування. Адже, як свідчать кримінологи, уявлення про закон і розуміння його суті часто не співпадають. Підліток може бути обізнаним із змістом відповідного закону, проте не розуміти його положень, особливостей застосування і под. Метою ж правової освіти було формування правової свідомості, що, на думку юристів і педагогів, "...виступає регулятором людської поведінки. Вона може орієнтувати людину на соціально корисну, правомірну... діяльність" [119, с. 3].

Водночас одним із основних прийомів профілактики девіантної поведінки вважалася й демонстрація позитивних поведінкових зразків. Аналіз виховної роботи в загальноосвітніх школах, школах-інтернатах, режимних закладах перевиховання й виправлення дозволяє зробити висновок про широке застосування таких форм демонстрації, як особистий приклад вихователя, ілюстрації моделей поведінки, запозичених із творів художньої літератури, використання окремих сторінок біографії видатних людей. Слід сказати, що прийом демонстрації обов'язково передбачав роз'яснення лінії поведінки особи (особистості вихователя, літературного героя чи відомого громадського, культурного діяча і под.) в тій чи іншій ситуації, окреслення обставин, що супроводжували відповідні вчинки та їх оцінку з погляду пануючих у суспільстві моралі, етики й права. Подібна методика зчаста застосовувалася у руслі правового виховання.

Кінець ХХ століття у вітчизняній педагогічній практиці прикметний переосмисленням загальних принципів корекційно-профілактичної роботи з асоціальною молоддю. Найголовнішими з них виступають, зокрема, єдність діагностики, корекції й профілактики відхилень у поведінці; врахування

загальних законів психічно-фізіологічного розвитку особистості; гуманістична спрямованість педагогічної й психологічної допомоги; пріоритетність профілактичних заходів, зорієнтованих на попередження девіацій; своєчасність психолого-педагогічної допомоги; співчутливе ставлення до підлітка, розуміння його потреб і зацікавленість; задоволення потреб особи в продуктивному, соціально активному спілкуванні; спрямування на всебічний розвиток особистості молодшої людини; професіоналізм спеціалістів – психологів, педагогів, вихователів тощо. Непересічну роль у попередженні девіантної (в тому числі делінквентної) поведінки починає відігравати національно-патріотичне виховання, заґрунтоване на традиціях етнопедагогіки, народної моралі й етики.

Сучасний етап розвитку педагогічної науки засвідчує й деталізацію цілей психолого-педагогічної роботи з особами, схильними до асоціальних проявів. Так, стратегічною метою діяльності вчителів, вихователів, представників комісій у справах неповнолітніх виступає насамперед соціальна адаптація правопорушників і неповнолітніх злочинців. Цілком очевидно, що поставлена мета покликана розвинути нормальну соціальну активність підлітків, пробудити інтерес до навчання, праці, спілкування з навколишнім соціумом, навчити адекватному сприйняттю дій оточуючих та здійсненню правильного вибору моделей власної поведінки. Важливою складовою навчально-виховної роботи загальноосвітніх шкіл, шкіл-інтернатів, виховно-трудова колоній слід також вважати прагнення прищепити асоціально налаштованому підліткові почуття поваги до членів колективу, бажання отримати в ньому відповідну соціальну роль і статус. Загалом же, діяльність перерахованих освітньо-виховних закладів зорієнтована на своєчасне нівелювання досвіду девіантної поведінки й актуалізацію позитивних (соціально прийнятних) моделей і стереотипів поведінки.

Осмислюючи процес становлення у вітчизняній педагогічній практиці диференційованого та індивідуального підходів у роботі з неповнолітніми

правопорушниками, слід заакцентувати ряд ключових моментів. Насамперед це прийняття дефініції “важковиховувані діти і підлітки” (у 20-х роках минулого віку застосовувався термін “морально дефективні особи”) та пов’язана з цим класифікація об’єктів перевиховання й виправлення. По-друге, значним досягненням педагогічної теорії і практики була диференціація самого процесу виховання. Іншими словами, відбувався поділ неповнолітніх правопорушників на мікрогрупи за певними ознаками: розумовими, трудовими, економічними, естетичними, комунікативними, спортивними, ступенем деформації емоційно-вольової сфери, мотивацією злочинної поведінки тощо. Зрештою, завважимо й індивідуалізацію застосовуваних методів виховно-профілактичної та виправної роботи. Використання останніх ґрунтувалося на всебічному вивченні особистості учня, сімейно-побутових умов його життя, впливу шкільного та позашкільного оточення і под.

2.4. Християнська етика – пропедевтичний чинник девіантної поведінки

Людина як соціальна істота перебуває в постійному контакті з оточуючим суспільством, його інституціями й утвореннями. “...Люди, виступаючи членами соціальної системи й підтримуючи величезну кількість суспільних і особистісних зв’язків між собою, мусять бути певним чином зорганізовані й у певній мірі повинні погоджувати свою діяльність з іншими членами суспільства, дотримуватися певних норм, правил і вимог. Тому в кожному суспільстві виробляється велика кількість різноманітних засобів, основною функцією яких виступає регуляція поведінки особи в усіх сферах її життєдіяльності – в праці й побуті, в родині й у стосунках з іншими, в політиці й науці, в громадських проявах, іграх і под.” [158, с. 368]. Подібну регулюючу функцію виконують, з одного боку, правові норми (покликані впорядковувати стосунки між громадянами – сімейні, виробничі, –

відношення між особою й державою тощо), а з іншого – морально-етичні норми та правила. Дотримання останніх не має обов'язкового характеру (на відміну від правових) і залежить більшою мірою від волі самої особистості.

Усвідомлення загальноприйнятих у даному суспільстві морально-етичних норм, правил поведінки, свідоме їх прийняття й застосування становлять основне завдання морального виховання особистості. Традиційно моральне виховання розуміють як виховну діяльність сім'ї й школи, спрямовану на формування в підлітків моральної свідомості, розвитку морального почуття, відповідальності, навичок і умінь адекватної поведінки до суспільної думки поведінки [28, с. 110]. Основу складного й тривалого процесу морального виховання підростаючого покоління складає етика – філософська дисципліна, предметом вивчення якої є мораль, природа її походження, структура, особливості функціонування. Водночас підґрунтям виховання, його основними категоріями виступають загальнолюдські та національні цінності – гуманізм і демократизм, співчуття й повага до оточуючих, толерантне ставлення до протилежних поглядів, політичних і релігійних уподобань тощо.

Характерною особливістю вітчизняного виховного ідеалу є домінування в ньому рис християнської етики. Під християнською етикою традиційно розуміється моральне вчення християнства, що детермінує моральні орієнтири особистісної поведінки, заґрунтовані на християнському уявленні про природу людини, сенс її буття, стосунки із Богом та суспільством. Своє безпосереднє вираження християнська етика отримує у відповідному стилі життя й поведінки, притаманному як окремим індивідам, так і великим соціальним групам, що сповідують християнське віровчення. Слід сказати, що основним джерелом християнської етики виступають тексти Святого Письма, описи життя християнських святих, а також інтерпретації основ віровчення видатними релігійними діячами, богословами й педагогами (детальніше про це йтиметься далі). З'ясуємо й основні риси християнського етичного вчення: 1) практична спрямованість на формування в людини

відповідного світогляду, способу життя й поведінки; 2) усі моральні вимоги, скеровані на досягнення “спасіння душі” й примирення людини з оточуючим соціумом; 3) прояви моральної поведінки здебільшого виступають невід’ємними від релігії й віри в Бога; 4) абсолютизація деяких моральних понять і категорій; 5) наслідування життєвого прикладу Ісуса Христа як втілення найвищих моральних чеснот.

Християнська етика наклала посутній відбиток на формування морального ідеалу людини, вироблення моральних норм і кодексу її поведінки. Йдеться, зокрема, про “радикальну послухність” перед Богом (мислиться як своєрідний “борг” перед Творцем), почуття безмежної любові до ближнього, повагу до старших за віком і готовність захищати молодших, шляхетне ставлення до оточуючих, почуття справедливості, чесності, скромності й милосердя та ін. Моральним ідеалом справжнього віруючого, прикладом для наслідування виступав життєвий приклад Ісуса Христа. Розглядаючи людину як істоту гріховну (первородний гріх; гріховність як універсальна характеристика людини), християнство вчить спасінню, окреслюючи при цьому основні шляхи його досягнення. Лише Бог здатен допомогти людині знайти спасіння й отримати “життя в Царстві вічному”. Приймаючи вигляд Христа, Всевишній тим самим подає урок смирення, безмежної любові до всіх людей, взірець морально досконалого життя. Таким чином, образ Ісуса (боголюдини) стає зразком моральної величі й досконалості, сили духу, що веде за собою не примусом (обіцянкою покарання), а прикладом справжньої любові й самовідданості.

Християнство (власне, православ’я як панівна релігійна течія та інститут церкви) заклало підвалини для усвідомлення й базових етичних категорій – добра та зла. Відповідно, дотримання моральних норм і правил поведінки в суспільстві (в тому числі й релігійної поведінки) асоціюється зазвичай із добром, благом для самої людини і держави загалом. Порушення ж моральних вимог кваліфікується як зло. Ясна річ, що розуміння цього покликане спонукати індивіда поводитися відповідно до моральних вимог

Закону Божого, а також законів суспільства, більшість із яких спирається на християнське етичне вчення. Йдеться, зокрема, про те, що переважна більшість правових норм юридично закріплюють моральні цінності, поняття й категорії.

Уже в перші сторіччя існування християнства спостерігається прагнення богословів до систематизації основних етичних правил, що їх мусить дотримуватися кожна віруюча людина. Так, візантійський релігійний діяч Іоан Лествичник (до 579 – бл. 649) у своєму трактаті “Лествица, що сходить до небес” формулює своєрідну шкалу християнських чеснот: від цілковитого зречення суєтного світу й до останньої, що являє собою поєднання головних чеснот (віри, надії та любові). Ці моральні категорії, розташовані богословом у вигляді драбини, покликані допомогти праведній людині у “сходженні до небес”. Відповідно до цього мусить організовуватися й процес виховання підростаючого покоління, що мислився як поступове прищеплення морально-етичних якостей, долучення до праведного життя. Схожу ієрархію моральних цінностей розробляє один із батьків церкви Афанасій Великий. Релігійний діяч виділяє сім основних чеснот, покладених в основу християнського етичного вчення: віра, стриманість, смирення, невинність, скромність, знання і любов. Згадаємо також і структуру християнських чеснот, сформульовану папою Григорієм I (540 – 604): мудрість, розум, порада, пізнання, сила, милосердя, страх перед гріхом. Аналогічним чином атрибутовувалися й людські вади, найголовнішими серед яких виступали пихатість (“основний гріх”), марнославство, заздрість, гнів, лінощі, жадібність, ненажерливість, розпуста. Таким чином, у повсякденному житті віруюча людина мусить співвідносити свою поведінку із запропонованою шкалою моральних цінностей і вад та виховувати власних дітей відповідно до перерахованих християнських чеснот.

Унаслідок відомих суспільно-політичних, ідеологічних причин вітчизняна педагогічна практика роботи з девіантними особами в другій половині XX віку була позбавлена відчутних впливів християнської етики.

Натомість моральне виховання неповнолітніх в означений період було прикметне прагненням прищепити класово-ідеологічні цінності замість загальнолюдських, сформувати відчуття колективізму (власне, псевдоколективізму), що унеможлиблювало формування повноцінної, всебічно розвиненої, вільномислячої й ініціативної особистості. Однак, незважаючи на розрив із національним та духовним елементом у вихованні, регламентацію й стандартизацію системи освіти радянської доби, провідні педагогічні концепції І.Огієнка, Г.Ващенко, В.Сухомлинського, М.Стельмаховича, інших видатних учителів засвідчують виразний вплив ідей народної педагогіки як носія базових етичних норм християнства. У контексті нашого дослідження вважаємо за потрібне зупинитися на проблемі генези елементів християнської етики як основного складника морального виховання підростаючого покоління загалом та засобу попередження девіантної, асоціальної поведінки неповнолітніх зокрема.

Формування ідеї про освіту й виховання молоді в душі християнської моралі відбувається ще в часи Київської Русі. Твори релігійних і державних діячів цієї епохи (Ярослава Мудрого, Володимира Мономаха, Іларіона Київського, Феодосія Печерського тощо) позначені виразною етизацією духовного життя особи, прагненням урегулювати й унормувати взаємовідношення “особистість – особистість”, “особистість – держава”, “особистість – Бог”. За цілком слушним зауваженням авторів “Української педагогіки в персоналіях”, “Педагогічні ідеї, які вони (батьки церкви, видатні книжники, державні діячі. – С.Б.) висловлювали у своїх творах, – це утвердження християнства у формі візантійського православ’я як основи духовного життя держави і особи, проповідь етичних норм християнської моралі: любові до ближнього, поваги до старшого, покори Богові, страху Божого, віри та надії, відповідальності, значення праці в житті людини” [144, с. 9]. Вихованню молоді на засадах християнської етики сприяла й численна перекладна церковна література: Старий і Новий Заповіти, Євангелія, Книги приповістей Соломонових. Остання, зокрема, містила ряд повчань і порад

практичного характеру, що регулювали поведінку особи в повсякденному житті (про навчання і виховання, про ставлення до батьків і старших, необхідність чесної праці, шляхетного поводження в колі друзів та ін.). Потлумачувалися також базові етичні поняття і категорії: милосердя, добродійність, любов, праведність, справедливість, гідність, поміркованість тощо.

Остаточне утвердження християнської релігії й інституту православної церкви в Україні-Руси припадає на період правління Ярослава Мудрого (978 – 1054). Державницька діяльність князя прикметна, зокрема, відкриттям православних церков і храмів, що стали справжніми осередками освіти, заґрунтованої на засадах християнської релігії, моралі, етики. У цей же час законодавчо оформлюються й перші суспільні-правові норми поведінки, відомі під назвою “Руська правда” (перша редакція цього збірника пов’язується безпосередньо з Ярославом Мудрим). Її характерною особливістю, на нашу думку, слід вважати органічне поєднання візантійського, скандинавського, польського права із суто народною етикою й мораллю, що утверджували цілу систему гуманістичних (у тому числі й суто християнських) цінностей: заборона смертної кари, тяжких тілесних покарань, захист прав дитини, жінки, шанобливе ставлення до старших, батьків тощо. Таким чином, “Руська правда” відіграла величезну роль у процесі виховання підростаючого покоління, прищеплюючи йому найвищі духовні й суспільні цінності, почуття патріотизму, обов’язку, відповідальності.

Однодумцем Ярослава Мудрого у справі поширення християнства, освіти й книжності був перший український митрополит Іларіон Київський (р.нар.невід. – не раніше 1054). Написане ним “Слово про закон і благодать” відгравало роль практичного посібника, в якому викладено авторське тлумачення вітчизняної історії, обґрунтовано право на політичну й культурну незалежність держави, накреслено основні шляхи формування цивілізованого суспільства, заснованого на принципах християнської релігії, моралі й етики.

Цей “філософсько-політичний трактат просвітнього спрямування”, за словами В.Тригубенка, сприймається як “...один із тих великих творів, що формували духовний світ наших предків, виховували естетичні смаки й уподобання, любов до красного письменства, розвивали почуття власної гідності. В цьому полягає його надзвичайне педагогічне значення...” [144, с. 19]. Цікаво, що методика виховання молоді, на думку митрополита Іларіона, повинна базуватися на ретельному вивченні Святого письма, дотриманні християнських заповідей, а основними засобами виховання виступав особистий приклад Ісуса та інших святих, видатних церковних та державних діячів, зокрібно, Володимира Великого, Святослава, Ігоря. Загалом, виховання підростаючого покоління мислилося як загальнодержавна справа, кінцевою метою якої повинно стати виховання молоді з високорозвиненим почуттям патріотизму – захисників Батьківщини, держави, віри.

Серед відомих творів, що проповідували християнську мораль, вчили любові, терпінню та смиренню слід також згадати “Слово... про віру християнську і про латинську” Феодосія Печерського. Його проповіді й повчання пропагували загальнолюдські ідеали гуманізму, доброти, справедливості й любові. Видатний церковний письменник-просвітитель категорично виступав проти пияцтва, порівнюючи п’яниць із біснуватими: “Біснуватий страждає не своєю волею і здобуде життя вічне, а п’яний – своєю волею страждає і здобуде вічні муки” [144, с. 25]. Різкому засудженню піддавав він і інші асоціальні прояви людської поведінки, як-от: неробство, лінощі, розпуста, крадіжки і под. На загал же, Феодосій Печерський закликав молодь наслідувати життєвий приклад святих та робити добрі, корисні справи на благо інших.

Осмислюючи проблему застосування християнської етики як вагомого складника виховання молоді й профілактики різноманітних відхилень у поведінці, вважаємо за потрібне зупинитися й на “Повчанні” Володимира Мономаха (1053 – 1125). Звернений до дітей і молоді, цей твір мав величезне етико-педагогічне значення, позаяк акумулював провідні домінанти

морального, розумового, патріотичного, трудового, сімейного та фізичного виховання. Зокрема, князь закликав вірити в Бога (“бо це є початком усякого добра”), не наслідувати лиходіїв, не творити беззаконня, не заздрити, чесно працювати, бути поступливим і поміркованим, поважати батьків, старших, уважно ставитися до молодших, піклуватися про дітей. На увагу заслуговує і низка правил, що регламентували поведінку підлітків через заборону лінуватися, пиячити, вести розпусний спосіб життя, завдавати шкоду іншим, неухважно ставитися до батьків і старших та ін. Основними засобами виховання проголошувалися праця, приклад старших (особливо батьків), фізичні вправи для юнаків як майбутніх захисників держави. Отже, в “Повчанні” містяться основні етичні засади християнської релігії – любов до ближнього, покора, смирення, всепрощення, покаяння, милосердя тощо. Водночас процес виховання, згідно з поглядами Володимира Мономаха, повинен спиратися й на загальнолюдські гуманістичні цінності. Так, молодь повинна засвоїти поняття добра, правди, справедливості, любові, людської гідності. “Повчання” Володимира Мономаха є визначною й найдавнішою пам’яткою вітчизняної педагогічної думки. Прогресивне значення ідей твору полягає в тому, що князь уперше серед мислителів Європи обґрунтував необхідність переходу від релігійно-аскетичного виховання до практичних завдань, пов’язаних із повсякденним життям (у тому числі й регламентація поведінки особи в суспільстві. – С.Б.). У “Повчанні”... відкривається шлях до формування гармонійної особистості...” [144, с. 31].

У XVI – на початку XVII століття вітчизняна етико-педагогічна думка характеризується намаганням відродити первісні християнські традиції через організацію громад, освітньо-виховних закладів (братств), побудованих на засадах рівності, братерства, любові й поваги до ближнього. У цей же час (як відгомін ідей європейського Відродження) відбувається піднесення індивідуально-духовних начал у людині. Особливості виховного процесу, його засоби, методи, ідеали зумовлені прагненням активно протистояти поширенню католицької віри, зберегти ознаки національної приналежності,

державності, православ'я. Християнське етичне вчення в цей період ототожнюється із суто національним, етнічним, власнеукраїнським (на противагу чужоземному, католицькому, польському).

Павло Русин, Юрій Котермак (Дрогобич), Станіслав Оріховський, Герасим Смотрицьким, Іван Вишенський, Кирило Ставровецький, Єпіфаній Славинецький, Петро Могила, інші українські педагоги-просвітителі обстоювали гуманістичний погляд на освіту й виховання, утверджували необхідність набуття знань як доміанти в процесі розвитку особистості й формування високої духовності. На відміну від польсько-єзуїтської системи виховання, педагогічна думка на теренах України прикметна ранньохристиянською ідеєю загальної рівності людей, гуманістичним принципом рівності кожного й однакових прав на розвиток власних природних здібностей, урахуванням в освітньо-виховному процесі національного, патріотичного складника.

Водночас етичні засади християнської релігії розглядалися як єдиний засіб морального виховання й удосконалення молоді, регулювання поведінки особи в суспільстві. Так, поет і педагог-гуманіст Павло Русин, розмірковуючи над проблемами морального виховання підростаючого покоління, стверджував необхідність дотримання основних християнських чеснот: бути скромним, простим, добродішним і поміркованим. Основним засобом виховання він визнавав наслідування прикладу видатних вітчизняних і зарубіжних державних та релігійних діячів. Характерне при цьому звернення педагога до найкращих зразків античної філософії й літератури, заперечення релігійно-аскетичного виховного ідеалу й утвердження вільномислячої особистості, зорієнтованої на добрі й корисні суспільні справи (вірші “Похвала Валерію Максиму”, “На бенкет пана Станіслава Турзо” тощо). Етичні концепції Павла Русина багато в чому збігаються із педагогічними поглядами європейського гуманіста Еразма Роттердамського, який із-поміж іншого багато уваги приділяв практичній підготовці молоді до життя в суспільстві, плеканню норм і правил соціально

прийнятної поведінки. На загал же, ідеалом людини для Павла Русина була високоосвічена особистість із розвиненим почуттям релігійної добродійності, патріотизму, рівності й братерства.

Постійно збагачувати свої знання, морально вдосконалюватися, дбати про процвітання рідної держави й православної віри – такі положення виступають домінуючими в педагогічних поглядах Герасима Смотрицького (перша половина XVI ст. – 1594). Приміром, у своїй праці “Ключ царства небесного” (1587) відомий письменник і педагог виступав проти єзуїтської освітньо-виховної системи як такої, що позбавляє молодь “батьківської віри”, прищеплює антигуманне ставлення до оточуючих, формує шкалу нехристиянських цінностей і моделей поведінки. Натомість автор закликає підростаюче покоління наполегливо вчитися, збагачувати свій духовний світ, дбати про громадські справи, утверджувати національні цінності й інтереси, бути відданим рідній вірі, успадкованій від батьків.

Справі виховання молоді сприяла також полемічна література, спрямована проти церковної унії. У своїх полемічних творах Г.Смотрицький переконливо обґрунтовував право православного віровчення на самостійний розвиток, а також сформулював ряд виховних завдань тогочасного суспільства: розширення мережі шкіл і поширення освіти серед народу, прищеплення молодому поколінню почуття патріотизму, національної гідності тощо (“Ключ царства небесного”, “Календар римський новий”).

Виразним етичним струменем (у дусі первісного християнства) позначена й просвітницька діяльність письменника-полеміста Івана Вишенського. У своїх творах “Писання до всіх взагалі в Лядській землі живучих”, “Сповідання коротке про латинські спокуси”, “Послання до князя Василя Острозького”, “Послання до стариці Домнікії” письменник критикує політичні й церковні інституції Речі Посполитої (до складу якої входила й Україна), систему освіти в колегіумах і братських школах, заґрунтовану на вивченні “Вільних наук” і латинської мови. В останній мислитель убачав основний чинник окатоличення православної молоді. Натомість полеміст

пропонував вивчати Часослов, Псалтир, Євангелія, які, на його думку, вчать справжній моралі й ведуть до спасіння душі. Не виступаючи проти вивчення наук (зокрема, граматики й філософії, як то стверджують деякі дослідники), І.Вишенський акцентував передусім релігійний компонент у справі навчання й виховання підростаючого покоління, апелюючи при цьому до таких понять і категорій, як совість, праведність, “смиреніє”, аскетизм, покора, послух і под.

Чи не найдієвішим засобом виховання молоді письменник-полеміст визнавав також наслідування Ісуса Христа. Життя Великого Вчителя і Його смерть, на думку І.Вишенського, повинні виступати як моделі для буквального наслідування (приміром, скромність, самозречення й жертвовність Ісуса, його мучеництво, подвижництво). Відтак християнська етика постає етикою учня, який наслідує приклад свого вчителя. В цілому, етико-педагогічні погляди І.Вишенського досить точно схарактеризував І.Франко, завваживши: “Основна чеснота християнська по поняттях нашого автора є не любов, як се твердять нинішні християни під впливом широкого розвитку етики гуманістичної, але смиреніє і простота. Не любити повинен праведник світ і людей, але ненавидіти в них все, що не відноситься до спасіння вічного, ненавидіти природу, багатство, красоту, штуку (мистецтво. – С.Б.), приємності життя, власне тіло, бо все це є ніщо інше, як тільки спокуси, як форми, під котрими криються дуhi лукаві... уловлюючи праведника в свої сіті...” [155, с. 281 – 282].

Глибоким усвідомленням практичного значення морального виховання в справі становлення національно свідомої, соціально активної молоді позначені педагогічні концепції Іова Борецького (р. нар. невід. – 1631). Церковний діяч і просвітитель процес морального виховання осмислював у контексті складної суспільно-політичної ситуації в Україні, що характеризувалася жорсткою ідеологічною боротьбою між православним і католицьким віровченнями. Тому освіта підростаючого покоління – майбутніх захисників православної віри й державності – має включати в себе

(за Борецьким) основи християнської етики й моралі, поєднаної з національномовним, патріотичним складником. Власне, питання норм і правил поведінки розглядалися переважно у зв'язку з необхідністю досягнення духовно повноцінного життя, присвяченого служінню інтересам рідного народу. При цьому перевагу просвітителів віддавав світській освіті, заґрунтованій на вивченні класичних дисциплін, латинської та грецької мов. Основна ж мета виховання полягала в підготовці підростаючого покоління до суспільно активної діяльності на землі.

Значення християнської етики як регулюючого фактора в міжособистісних стосунках обґрунтовував церковний діяч і педагог Кирило Транквіліон-Ставровецький (р. нар. невід. – 1646). Зокрема, вирішального значення в процесі виховання просвітитель надавав засвоєнню дитиною заповідей Божих, що вчать християнської любові до ближнього. Остання, на його думку, детермінує гуманне ставлення до іншого, привчає співчувати чужому горю й допомагати людям, породжує почуття милосердя, справедливості тощо. Цікаво також, що педагог акцентував необхідність органічного поєднання освіти й виховання, а знання (“книжна мудрість”) розглядав як важливий чинник, що спонукає людину замислюватися над сенсом власного життя, моральною стороною її вчинків і поведінки. Аналогічні підходи до вирішення питань морального виховання молоді зустрічаємо й у педагогічних концепціях Захарія Копистенського (р. нар. невід. – 1627), Касіяна Саковича (1578 – 1647), які відстоювали необхідність дотримання принципів християнської етики в повсякденному житті людини.

Величезне значення на формування теорії і практики виховання мали педагогічні ідеї засновника Києво-Могилянського колегіуму Петра Могили. Укладений ним статут визначав поведінку дітей не лише під час навчання, але й на вулиці, вдома, давав практичні поради вчителям і батькам щодо виховання підростаючого покоління. По неділях у колегіумі проводилися спеціальні заняття, мета яких – роз'яснити учням найважливіші норми і правила поведінки, привчити дотримуватися християнських заповідей. Перу

видатного церковного й освітнього діяча належить також ряд творів, що містять прогресивні для того часу ідеї щодо організації навчально-виховного процесу, індивідуалізації педагогічного впливу й диференціації способів і методів навчання (“Анфологіон...”, “Євхологіон”). Особливістю педагогічних поглядів П.Могили, на нашу думку, слід вважати прагнення поєднати християнське етичне вчення (детерміноване низкою релігійних догматів) із загальнолюдськими (в основі своїй гуманістичними) поглядами на норми і правила поведінки людини в суспільстві. “Він закликав, – завважує сучасний дослідник В.Тригубенко, – виховувати в молоді чистоту думок і тіла, бажання робити добрі справи, повагу до батьків, слухняність, цнотливість, милосердя, стриманість. Підкреслював вирішальну роль розуму (а не емоцій) у виборі форми поведінки, досягненні поставленої мети” [144, с. 107].

Детальним рекомендаціям щодо поведінки дитини в різних життєвих ситуаціях (під час зустрічі та вітання зі старшими, однолітками, мовний етикет, поведження вдома, в школі, на вулиці і под.) присвячена праця Єпіфанія Славинецького (р. нар. невід. – 1675) “Громадянство звичаїв дитячих”, побудована у вигляді запитань і відповідей. Помічаємо, що основні моральні чесноти, утверджені вченим і педагогом, сформовані під виразним впливом православного віровчення. Йдеться насамперед про доброту, любов, слухняність, вдячність, скромність, ввічливість, терплячість, пошану до старших за віком, батьків, учителів тощо. Досить слухними, на нашу думку, є поради Є.Славинецького, покликані регулювати стосунки дитини з однолітками (власне, у колі неформального молодіжного об’єднання). Так, на запитання “Що ж найбільше зміцнює дружбу і привчає зберігати приємність?” педагог відповідає: “Навчання доброті, спільної речі бажати або не бажати, спільна прихильність, нориви всіх людей зносити і терпіти, самолюбства не мати, не підноситися вище за інших, вірі і знаку старовинної дружби не шкодити, благодіяння завжди пам’ятати, приятелєві ретельно служити і догоджати” [54, с. 93]. Окрім того, аналізуючи різні

форми дозвілля, автор засуджує крадіжки, пристрасть молоді до вживання алкогольних напоїв, азартних ігор, застосування грубих і лайливих слів та інші асоціальні прояви.

Зважаючи на предмет нашого дослідження, вважаємо за потрібне розглянути й етико-педагогічні ідеї видатного вітчизняного вченого-гуманіста, просвітителя, педагога та письменника Феофана Прокоповича (1681 – 1736). У своєму трактаті “Етика” він зупиняється, зокрема, на тлумаченні понять “людська діяльність”, “поведінка”, “вчинки”, “мотив”, “сене буття” та ін. Засуджуючи релігійний фанатизм і аскетизм (як аномальний прояв віри й релігійності людини), Ф.Прокоповича утверджує ідею вільного виявлення людських почуттів, задоволення “земних радощів”, можливості досягнення особистістю щастя як кінцевої мети “доброї поведінки”. У цьому він убачав головне завдання етики як науки, покликаної “навчити правилам доброї поведінки”.

Посутнє значення в процесі становлення вітчизняної теорії та практики виховання XVIII століття мав укладений Ф.Прокоповичем буквар “Первое учение отрокам” (1723). Книга відразу стала практичним посібником, за яким навчалися діти в Україні та Росії. Особливістю підручника вважається його спрямованість на практичне роз’яснення християнських заповідей і норм поведінки. Найбільшими “гріхами” автор називав ледарство, корисливість та неуцтво. Тимчасом справжніми чеснотами, на думку педагога, слід вважати потяг дитини до знань, кмітливість, працьовитість, сміливість і дотепність. Саме ці якості характеру молоді людини слід плекати й розвивати, адже вони становлять основу суспільно корисної діяльності свідомого громадянина.

Осмисленням етичних засад поведінки та шляхів її формування позначена педагогічна діяльність уже згаданого в попередньому розділові Мануїла Козачинського. Учений-гуманіст і культурно-освітній діяч прагнув пояснити походження етичних правил, наголошував на можливості прищеплення молодій людині суспільно прийнятних моделей поведінки за

допомогою правильно зорганізованого виховання. Учений виділяв чотири основні чесноти, які, на його думку, утворюють “добру структуру” людської натури: розсудливість, справедливість, поміркованість та хоробрість. Розсудливість (інакше кажучи – розум) набувається під час усвідомлення понять добра, блага, зла, лиха. Почуття справедливості виховується в процесі досягнення особистого блага без завдання при цьому шкоди оточуючим людям. Словом, справедливість асоціюється із дотриманням суспільно значущих норм і правил співжиття. Здатність особи бути поміркованою, за М.Козачинським, полягає в розумінні міри в усьому, позаяк “...є міра в предметах і є, нарешті, певні межі, по той бік яких... не може існувати правильне”. Отже, коли діяльність особи переходить певні межі (моральні норми, закони суспільства) добро перетворюється на зло. Зрештою, хоробрість виховується в процесі внутрішньої боротьби людини зі своїми вадами, шкідливими звичками тощо. Хоробрість тут виступає виявом волі особи до подолання негативного в своєму характері.

Характерно також, що чітко виділяючи чотири людські чесноти (розсудливість, справедливість, поміркованість, хоробрість), М.Козачинський прагнув водночас пояснити їх сутність та проаналізувати властивості. Так, розсудливість охоплює такі якості індивіда, як пам'ять, інтелект, обачність, обережність та ін. Формування цих якостей залежить від правильно зорганізованого навчально-виховного процесу та копіткої праці учня (самовиховання, самовдосконалення). У випадку неправильного виховання починає домінувати нерозсудливість – схильність особи до необдуманих дій (у тому числі й асоціальних), недбайливість, хитрощі, підступність, обман і т.п. Цікаво, що до складових елементів справедливості педагог відносив моральні цінності, певною мірою тотожні з етичним ученням християнства, – любов до батьків, до батьківщини, вдячність, чесність, прагнення захищати скривджених, доброзичливість, щедрість та релігійність. Поміркованість, на думку М.Козачинського, виражається в стриманості, скромності, почутті міри в їжі, напоях, інших чуттєвих насолодах. І навпаки, непоміркованість

підлітків веде до пияцтва, обжерливості, розпусти, чванливості, надмірної пихатості тощо. Надзвичайно цінним із педагогічної точки зору вважаємо також обґрунтування вченим необхідності поєднання розумового й морального виховання, заґрунтованого на усвідомленні особистістю категорій добра, блага, любові (в християнському розумінні цього слова), справедливості, суспільних норм і правил поведінки.

XIX століття в історії вітчизняного шкільництва прикметне формуванням нової парадигми педагогічного мислення, характерними ознаками якої слід вважати утвердження ідеї підкорення владі (абсолютизації монархічної форми правління), народність (виразник традиційного патріархального способу життя) та церковне православ'я як домінанта духовного буття людини. “Самодержавіє, народність та православ'я” – ось три кити, від яких відштовхувалася офіційна педагогічна думка того часу: ідеали церковного православ'я стали ідеалами моральності, освіта асоціювалася з абсолютистським управлінням та ідеєю підкорення авторитетам, народність була адекватна патріархальності з ідеалізацією простого життя” [144, с. 256]. Елементи християнської етики (здебільшого в модифікованому вигляді) відстежуються в просвітницькій діяльності О.Духновича, М.Пирогова, П.Куліша, Т.Шевченка, Христини Алчевської, М.Тулова, П.Юркевича, М.Корфа, С.Миропольського, І.Огієнка тощо.

Засади християнського етичного вчення як основи морального виховання підлітків відстежуємо в “Народной педагогії в пользу училищъ и учителей сельскихъ” Олександра Духновича (1803 – 1865). Вітчизняний педагог і організатор народного шкільництва обґрунтовував, зокрема, необхідність поєднання родинного, морального, трудового, естетичного та фізичного виховання з національно-патріотичним вишколом. Вихованість О.Духнович розумів як здатність людини жити в злагоді із суспільством, дотримуючись норм і правил співжиття. Кінцевою метою виховання педагог вважав формування особистості, яка живе, керуючись “законами совісті” (чиста совість – найбільше багатство людини, позаяк “нечиста совість

вбиває... не тільки тіло, а й душу”), прагне до людяності, добра, гармонійно поєднує особисті й суспільні інтереси. У поняттях і категоріях християнської моралі О.Духнович убачав основу духовності особи й закликав учителів виховувати в підопічних чесність, порядність, доброзичливість, правдивість, щирість, любов, милосердя, “страх перед Богом”, почуття власної гідності, працьовитість, дисциплінованість і под. Отже, як бачимо, вирішальну роль у моральному вихованні молоді (за О.Духновичем) повинен відігравати релігійний компонент.

Значний вплив християнської релігії (зосібна, моралі й етики) помічаємо в педагогічних концепціях основоположника хірургії, відомого вченого і педагога Миколи Пирогова (1810 – 1881). Так, розроблена ним шкільна система з-поміж інших предметів передбачала викладання Закону Божого. Учні повинні вивчати молитви, основні положення православного віровчення, стисло історію релігії, життя святих. У статті “Мысли и замечания о проекте устава училищ, состоящих в ведомстве Министерства народного просвещения” (1860) учений переконливо обґрунтовував важливість вивчення основ православ'я не лише як компонента морально-етичного виховання молоді, але і як основного принципу регулювання поведінки особи в суспільстві. Виховним ідеалом для М.Пирогова була людина, яка поєднала в собі наукові знання (розум, інтелект), високі почуття громадянського обов'язку з релігійно-християнською мораллю.

Із-поміж спадку видатних учених, письменників, громадських і культурних діячів ХІХ сторіччя вирізняється і педагогічний доробок Тараса Шевченка (1814 – 1861). Основою його просвітницьких поглядів слід вважати поєднання україномовного національно-патріотичного виховання з моральним, заґрунтованим на вивчення Святого Письма. На практиці це реалізувалося в складеному Т.Шевченком “Букваре южнорусском” (1861). З-поміж вправ на розвиток навичок читання (перекладені українською мовою “Псалми Давидові”, тексти з національного фольклору), арифметичних вправ (зокрема, таблиця множення) виокремлюються й тексти псалмів, молитов,

уривків зі Старого й Нового Заповітів, що мали виразно морально-етичне й соціальне навантаження. Йдеться насамперед про їхнє інвективне спрямування проти суспільного зла й несправедливості (викриття антинародного державного устрою), користоловства й неправди. Натомість утверджувалися ідеї всезагальної рівності багатих і бідних перед Богом (словом, соціальної справедливості), необхідності жити, дотримуючись заповідей Божих, діяти за велінням совісті, любити й поважати інших.

Великого дидактичного значення Святому Письму надавав інший видатний український письменник, учений, педагог і громадський діяч Пантелеймон Куліш (1819 – 1897). Укладаючи перший у вітчизняній історії україномовний підручник для народної школи (“ГраMATка”, 1857 р.), П.Куліш сформулював і основну вимогу до організації навчально-виховного процесу: навчання мусить здійснюватися рідною мовою. Цікаво, що матеріал для читання письменник і педагог добирав із урахуванням його пізнавального змісту (коротка історія України) й виховного навантаження (псалми, уривки з Біблії про життя Христа, оповіді про діяльність святих тощо).

XX століття в історії української педагогічної теорії та практики по праву вважається складним і неоднозначним періодом. Після потужного сплеску педагогічної думки в 1917 – 1920 роках, коли сформувалися основи національної шкільної системи, окреслилися контури національної освіти й виховання, відбувається стрімкий спад. Розвиток ідей національної педагогіки, етнопедагогіки в силу відомих причин унеможлиблюється. Натомість маємо стандартизацію освітньо-виховної системи з яскраво вираженим проросійським культурно-мовним спрямуванням та партійно-класовим, ідеологічним навантаженням. Фактична заборона більшовиками релігії як небезпечної для тоталітарної держави форми духовної діяльності особистості призвела до вилучення з освітньо-виховної сфери будь-яких компонентів, пов’язаних із християнським віровченням. Отже, говорити про “вільне” застосування базових положень християнської етики під час виховання молоді, профілактики асоціальних проявів і правопорушень ми не

маємо підстав. Проте, як уже зазначалося, можемо констатувати наявність окремих елементів морально-етичної системи християнської релігії в освітянських концепціях провідних педагогів цього періоду.

Насамперед вважаємо необхідним зупинитися на осмисленні педагогічних ідей видатного вченого-філолога, богослова і педагога, державного та громадського діяча Івана Огієнка (1882 – 1972). У 20-х роках минулого віку, працюючи в уряді Директорії, І.Огієнко створює мережу притулків для дітей-сиріт, друкує низку посібників для полегшення вивчення рідної мови, пізніше перекладає українською Святе Письмо. Водночас учений оприлюднює власні погляди на діяльність школи, основним призначенням якої мусить стати не лише навчання, але й виховання високоморальної, національно свідомої, соціально активної молоді.

Особливістю освітніх концепцій І.Огієнка слід вважати апелювання до релігійного (духовного) компонента у вихованні й житті особистості, заґрунтованого на розумінні консолідуючої, націєтворчої ролі православної церкви. У його працях (“Рідне писання (Український правопис і основи української мови)”, “Наука про рідномовні обов’язки”, “На Голготі”, “Книга нашого буття на чужині. Бережімо все своє рідне: Ідеологічно-історичні нариси”, “Навчаймо дітей своїх української мови!”, “Бог і світ: Читанка для молоді недільних і українських шкіл та родин” та ін.) порушуються актуальні проблеми морального виховання підростаючого покоління, пропагуються найвищі християнські та загальнолюдські цінності: любов, милосердя, повага до батьків і старших за віком, патріотизм, працелюбність, товариськість тощо.

Поєднанням релігійного морально-етичного виховання із національним відзначаються педагогічні погляди (про них частково йшлося в першому розділі) вітчизняного психолога й педагога Григорія Ващенка. Зокрема, вчений формулює поняття виховного ідеалу як національно-соціального явища, що поєднує в собі національні традиції (етнокультурні особливості, специфіку характеру, менталітету) та глибоку релігійність. Зважаючи на це,

педагогічне кредо Г.Ващенко цілком слушно можна сформулювати як “Служба Богові й Батьківщині” [26, с. 174]. У своїх працях “Виховання волі і характеру” (1952; 1957), “Роля релігії в житті людства і релігійне виховання молоді” (1954), “Виховний ідеал” (1955) педагог висловлює думку, що базисом духовної сфери особи мусить виступати мораль, виховання якої можливе лише завдяки релігії. Водночас морально-етичне виховання не милиться ним поза межами національно-патріотичного: “Перша абсолютна вартість для молоді є Бог, друга – Батьківщина... Що означає служба Богові разом зі службою Батьківщині? Це означає, що добробут Батьківщини має бути заснований на засадах християнства. Так розуміли життя кращі люди Київської Русі, що мужньо боролись з кочівниками. Так розуміли їх запорожці, що своїми грудьми захищали “люд християнський”...” [26, с. 174 – 180]. Скажемо також, що в своїй педагогічній діяльності Г.Ващенко сповідував ідеали рівності, братерства, соціальної справедливості, любові до ближнього, національної єдності й соборності держави.

Помітний вплив ідей християнської етики відстежуємо й у педагогічній теорії та практиці Василя Сухомлинського (1918 – 1970). Ряд його творів (“Потреба людини в людині” (1981), “Книга про любов” (1983), “Як виховати справжню людину” (1989), “Хрестоматія з етики” (1990) містить нетипові з огляду на заідеологізованість і заполітизованість тогочасної шкільної системи концепції формування високої духовності як основної властивості гармонійно розвиненої особистості, організації належного морально-етичного виховання молоді. Так, у своїй праці “Як виховати справжню людину” видатний педагог викладає цілу систему етичних правил поведінки дитини в суспільстві. Етична концепція В.Сухомлинського заґрунтована на “Десяти Не можна”, покликаних чітко окреслювати моделі поводження дитини з батьками, старшими, вчителями, один із одним. Наведемо декілька прикладів: “*Не можна* (тут і далі курсив автора. – С.Б.) ледарювати, коли всі працюють...”

Не можна сміятися над старістю і старими людьми – це велике блюзнірство ...у світі є три речі, з яких ніколи не можна сміятися, – патріотизм, справжня любов до жінки і старість.

Не можна заходити в суперечку з шанованими і дорослими людьми, особливо із стариками; не гідно людської мудрості й розсудливості поспішно висловлювати сумнів щодо істинності того, що радять старші...

Не можна допускати, щоб мати давала тобі те, чого вона не бере собі, кращий шматок на столі, смачнішу цукерку, кращий одяг...

Не можна робити того, що осуджують старші, – ні на очах у них, ні десь на стороні...

Не можна залишати старшу людину самотньою, особливо матір, якщо в неї немає нікого, крім тебе..." [137 с. 202 – 204].

Неважко помітити, що підґрунтям наведених правил поведінки молоді є основні норми християнської етики (повага до батьків, шанобливе ставлення до старших тощо), що виступала наріжним каменем вітчизняних освітньо-виховних концепцій упродовж багатьох століть (В. Мономах, Ф. Печерський, З.Копистенський, П.Могила, Є.Славинецький, Ф.Прокопович, М.Козачинський, І.Огієнко та інші). Окрім того, значну увагу в своїй діяльності В.Сухомлинський приділяє вихованню в учнів таких чеснот, як любов, справедливість, добро, милосердя, співчуття, взаємодопомога тощо. У загальнофілософському річищі педагог розмірковує про сенс життя людини, гармонію в людських стосунках, соціальну справедливість (переконаність ученого в можливості побудови ідеального комуністичного суспільства як спільноти гармонійно розвинених, щасливих громадян), громадянський обов'язок кожного перед Батьківщиною, про причини й вияви зла та шляхи його викорінення тощо. На загал же, розроблена педагогом система етичних норм була практично застосована в навчально-виховному процесі середньої школи містечка Павлиші Кіровоградської області.

Якісно новий етап застосування християнської етики як пропедевтичного чинника девіантної поведінки розпочинається зі здобуттям

Україною незалежності. Концепція національної системи освіти передбачає активне поєднання процесу навчання (розумового розвитку дитини) з вихованням усебічно розвиненої особистості на засадах гуманізму, демократизму, патріотизму, толерантності, високих морально-етичних ідеалів. “На всіх етапах освіти, – йдеться в “Концепції національної освіти”, – навчання має бути частиною системи виховання, формувати світосприйняття, світорозуміння, характери, ідеали, волю, смаки, мораль і етику, працелюбність, принципи досягнення мети” [54, с. 722]. Не зважаючи на чітке розмежування релігії, церкви й освітньої сфери (навчання має в основному світський характер), виховним орієнтиром сучасності виступає поєднання загальнолюдських моральних цінностей (рівність, свобода, демократія, недоторканність особистої честі й гідності кожної людини) із християнським етичним ученням. Останнє, втілюючись у магістральні ідеї та принципи народної педагогіки, покликане прищеплювати підростаючому поколінню почуття любові до оточуючих, поваги до батьків і старших, привчати до слухняності й терпимості до вад інших, формувати вміння прощати, не завдавати зла оточуючим.

Вихованню перерахованих якостей характеру покликані сприяти насамперед запроваджені в шкільну програму дисципліни, що передбачають ознайомлення з основами православного віровчення та християнської етики. Не можна недооцінювати значення цих предметів у справі прищеплення основних норм і категорій етики, моралі, духовних ідеалів, формування етичного ставлення до сім’ї, роду, суспільства, держави. Чи не найважливішим функціональним завданням процесу ознайомлення із християнською етикою слід вважати запобігання відхиленням у процесі соціалізації дитини, попередження формування асоціальних стереотипів поведінки, заґрунтованих на неприйнятті міжособистісних і суспільних норм співжиття.

Іншим напрямом застосування християнської етики як виховно-профілактичного засобу слід вважати відкриття церков у виховно-трудо

колоніях для неповнолітніх. Мета такої діяльності – не стільки долучити засуджених підлітків до віри, скільки допомогти засвоєнню ними норм християнської моралі, усвідомленню своїх життєвих помилок та необхідності їх виправлення заради власного майбутнього. При цьому порушення законів суспільства розглядається не лише як “земне”, соціальне явище, але й осмислюється в площині духовній (поняття “гріха”). Основними формами виступає участь неповнолітніх правопорушників у богослужіннях, вивчення заповідей (при цьому акцент робиться не на формальному дотриманні людиною цих правил, а на добровільному й щирому їх усвідомленні та сприйнятті), молитов, читання Святого Письма, описів життя святих, інших релігійних текстів, особисті бесіди священника з підлітками тощо.

Завважимо також, що одне з чільних місць у процесі перевиховання неповнолітніх правопорушників посідає звернення до емоційно забарвлених прикладів із життя святих. Наприклад, Ісус Христос являє собою взірць моральної величі й досконалості. Його життєвий шлях, моральні якості, поведінка стають наочним прикладом у роз’ясненні сенсу категорій любові, добра, справедливості, гуманності, відданості й жертвності. Особливе значення має пропагування ідеї любові як основи всіх цінностей і вимог людської моралі. При цьому вимога “усім серцем, усією душею і розумом полюбити Бога” потлумачується не як втілення віри (певною мірою абстрактна любов до Всевишнього), а як конкретна реалізація реальної любові до свого ближнього – без огляду на расові, національні та інші відмінності між людьми. На цьому ґрунтуються морально-етичні категорії милосердя, співчуття, прощення. У процесі викладання християнської етики засуджуються егоїзм, користоловство, жадібність, розпуста; натомість пропагуються самозречення, смирення, духовне самовдосконалення, прагнення до соціальної гармонії. Характерно також, що християнське етичне вчення підкреслює ідею рівності й однаковості всіх перед Богом, а в моральних можливостях – кожна людина незалежно від її походження, соціального статусу, матеріальних статків має можливість досягнути

духовної досконалості, вищої гармонії. Йдеться, властиво, про утвердження цінності кожної особистості незалежно від її попереднього життєвого досвіду. Останнє має неабияке значення при подоланні психологічної упередженості, налаштованості девіантних підлітків проти решти суспільства (почуття самотності, знедоленості й занедбаності). Адже бути людиною (згідно з положеннями християнської етики) – значить усвідомлювати себе у взаємозв’язку з соціальним оточенням. Власне, це передбачає взаємовідповідальність, яка має не лише соціальний і психологічний, але й духовний характер (“кожний християнин існує для іншого, і обидва вони – для Бога”).

Окрім того, вивчення християнської етики у виховно-трудовах колоніях покликане розтлумачити неповнолітнім правопорушникам такі взаємопов’язані поняття, як моральна поведінка, моральний вибір та моральна свобода. Розуміючи моральну поведінку як вибір, свободу вибору, слід пам’ятати, що істинна моральна свобода полягає не у *виборі між добром і злом*. Етика (в тому числі й християнська) безапеляційно стверджує, моральну свободу людини, детермінуючи лише любов, добро, правду, справедливість. А вибір полягає в усвідомленні особою найбільш оптимальних способів утвердження добра в конкретній життєвій ситуації, в повсякденній поведінці [67, с. 91 – 92].

Підсумовуючи вищесказане, зауважимо, що християнська етика й мораль виступають різновидами духовного зв’язку між людьми, що полегшує реабілітацію неповнолітніх правопорушників, призвичаює їх до нормального життя в суспільстві. У цьому й виявляється дотичність етичного вчення християнства до правового, трудового та естетичного вихованням молоді.

ВИСНОВКИ до розділу 2

Отже, активізація процесів, спрямованих на формування національної системи освіти України свідчить про актуальну потребу виділення якісно нових підходів як до навчання, так і до виховання підростаючого покоління,

які б ґрунтувалися на принципах демократичності, толерантності, патріотизму, гуманістичної спрямованості виховання і т. ін. Виконання цих педагогічних завдань передбачає формування всебічно розвиненої особистості, здатної активно реалізовувати свій творчий потенціал у соціумі, залишаючись при цьому у межах моральних, етичних, правових та інших норм суспільного співіснування. Комплексне впровадження навчально-виховних заходів (особливо це стосується перевиховання й профілактики різноманітних девіацій) повинне враховувати різні (статеві-вікові та індивідуально-психологічні) особливості становлення особистості.

Дії особи, що кваліфікуються як девіантні, є, зазвичай, засобом реалізації якоїсь мети чи психологічної розрядки, вони можуть бути самоціллю або одним зі способів самореалізації. Девіантна поведінка виступає повторюваним і стійким видом поведінки, носій якої порушує або основні права інших людей, або адекватні цьому віку суспільні правила. Проблеми поведінки часто пов'язуються з дисфункцією особистості. Система спеціальних педагогічних заходів, спрямованих на подолання чи ослаблення недоліків розвитку, властивих аномальним дітям – корекційно-педагогічна робота – мусить сприяти не лише виправленню окремих порушень, а й формуванню особистості загалом. Здійснення корекційної діяльності передбачає оволодіння навичками діагностування спрямованості розвитку особистості школяра (правильний розвиток; розвиток особистості по спадній лінії; випрямлення особистості). Через це така педагогічна діяльність включає два основні види дії – аналіз і корекцію, які у практичному вияві постійно переплітаються: аналіз взаєностосунків дитини з довкіллям доповнюється аналізом її вчинків. Корекційно-педагогічна діяльність мусить бути спрямована перш за все на виправлення неповнолітнього, чия поведінка ще не стала злочинною, але в якій уже намітилися відхилення від морально-правових норм.

Закономірно, що серед причин злочинної поведінки молоді найсуттєвішою є недоліки у вихованні. Тому основним завданням ранньої

профілактики правопорушень серед неповнолітніх є вивчення причин виникнення й закономірностей соціальної дезадаптації особистості, а також розробка методів її усунення. Для виявлення причин формування асоціальних проявів поведінки треба поєднувати зусилля педагогів, соціологів, юристів, психологів, лікарів-психіатрів. Що ж до виховного потенціалу родини, то тут значний вплив здійснюють такі фактори: особливості структури (повна чи неповна), рівень освіченості та педагогічної грамотності батьків, морально-психологічний мікроклімат, матеріальний достаток тощо.

Серед засобів профілактики девіантної поведінки – трудове навчання та виховання неповнолітніх. Тому загальноосвітнім школам і закладам професійно-технічної освіти у процесі перевиховання та виправлення неповнолітніх правопорушників належить одна з основних ролей.

Якщо до скоєння злочину вирішальну роль у боротьбі з підлітковою злочинністю відіграє профілактика, то після здійснення протиправних дій на перше місце виступає забезпечення невідворотності й справедливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх. Уявлення нового покоління про наявність у громадянському суспільстві правових інститутів, норм і законів є передумовою формування його правосвідомості й правової культури, запобігає можливим антисоціальним вчинкам.

Робота з девіантними особами позначена індивідуальним підходом, який полягає у вивченні мотиваційної сфери кожного неповнолітнього правопорушника, з'ясуванні неправильних уявлень про життєві проблеми і ситуації, переорієнтації особистості на суспільні цінності та узвичаєні правила поведінки. Спрямована профілактично-перевихована діяльність в основному на руйнування негативних настанов, уявлень, цінностей, мотивів і стереотипів поведінки антисоціального характеру та формування чітко усвідомлюваних позитивних ціннісних орієнтирів, прагнень.

При індивідуальному підході враховуються вікові особливості розвитку неповнолітніх. Так, з ними пов'язана проблема притягнення до

кримінальної відповідальності осіб, психічний та інтелектуальний розвиток яких не відповідає фактичному (паспортному) віку. Усебічний аналіз обставин скоєння злочину неповнолітніми дає змогу якомога точно з'ясувати ступінь соціальної загрози таких вчинків та максимально правильно визначити засоби перевиховання й виправлення.

Надзвичайно важливий прийом профілактики девіантної поведінки – демонстрація позитивних поведінкових зразків (зокрема це – особистий приклад вихователя, ілюстрації моделей поведінки, запозичених із творів художньої літератури, використання деяких сторінок біографії видатних людей тощо).

Вітчизняна педагогічна практика наприкінці ХХ століття переосмислює загальні принципи корекційно-профілактичної роботи з асоціальною молоддю, наголошуючи на єдності діагностики, корекції й профілактики відхилень у поведінці; врахуванні загальних законів психічно-фізіологічного розвитку особистості; гуманістичній спрямованості педагогічної й психологічної допомоги; пріоритетності профілактичних заходів, зорієнтованих на запобігання девіаціям тощо.

На нинішньому етапі розвитку педагогічної науки відбувається деталізація завдань психолого-педагогічної роботи з асоціальними особами, стратегічно важливою виступає насамперед соціальна адаптація правопорушників і неповнолітніх злочинців.

Однією з найголовніших характеристик вітчизняного виховного ідеалу є переважання в ньому рис християнської етики – системи моральних поглядів християнського віровчення, яка визначає моральні орієнтири особистісної поведінки, що ґрунтуються на християнському уявленні про природу людини, сенс її буття, стосунки з Богом та іншими людьми. Серед основних джерел християнської етики – тексти Біблії, описи життя святих, інтерпретації основ віровчення видатними релігійними діячами, богословами й педагогами.

РОЗДІЛ III.

ОСНОВНІ ШЛЯХИ ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ РЕЖИМНИХ УСТАНОВ ДЛЯ НЕПОВНОЛІТНІХ

3.1. Напрями педагогічних досліджень, спрямованих на виявлення результативності процесу ресоціалізації осіб з девіантною поведінкою

Неповнолітні віком 14-18 років відбувають покарання у вигляді позбавлення волі у виховно-трудовах колоніях – спеціальних режимних виправно-трудовах закладах. Схема функціонування цих закладів включає в себе:

- ділянку для розміщення неповнолітніх на час проведення дізнання й попереднього слідства (слідчий ізолятор для неповнолітніх);
- власне виховну колонію з регламентованим порядком змін умов утримання засуджених залежно від поведінки та результатів виправлення;
- ділянку ресоціалізації та адаптації до умов життя на волі, що передбачає напіввільний режим;
- навчально-виробничий комплекс, що забезпечує загальноосвітнє навчання (**пенітенціарна школа**), професійно-технічну підготовку та трудове виховання;
- психологічну службу, що включає трудові кабінети соціально-педагогічної діагностики, професійної орієнтації, психологічного розвантаження.

Створення таких виховних колоній повинне сприяти більш повному запровадженню в практику основних принципів, закріплених на міжнародному рівні в мінімальних стандартних правилах поводження з осудженими, покликаних забезпечити необхідні умови для їх виправлення.

Розглянемо у зв'язку з цим основні положення Закону України “Про органи і служби у справах неповнолітніх та спеціальні заклади для неповнолітніх” (1995, зі змінами й доповненнями від 1998, 1999, 2003, 2004 рр.) [49]. Спираючись на Конституцію України та Конвенцію ООН про права дитини, цей закон покладає відповідальність за соціальний захист і профілактику правопорушень серед неповнолітніх на:

- повноважний центральний орган виконавчої влади у справах сім'ї, служби у справах неповнолітніх обласних, районних державних адміністрацій, виконавчі органи міських і районних у містах рад;
- школи та професійні училища соціальної реабілітації органів освіти;
- центри соціально-психологічної реабілітації служб у справах неповнолітніх;
- центри медико-соціальної реабілітації неповнолітніх закладів охорони здоров'я;
- притулки для неповнолітніх служб у справах неповнолітніх;
- приймальники-розподільники для неповнолітніх органів внутрішніх справ;
- кримінальну міліцію в справах неповнолітніх;
- суди;
- виховно-трудові колонії Державного департаменту України з питань виконання покарань.

У Законі зазначено: “Під профілактикою правопорушень серед неповнолітніх слід розуміти діяльність органів і служб у справах неповнолітніх, спеціальних закладів для неповнолітніх, спрямовану на виявлення й усунення причин і умов, що сприяють учиненню неповнолітніми правопорушень, а також позитивний вплив на поведінку окремих неповнолітніх на території України, в її окремому регіоні, в сім'ї, на

підприємстві, в установі чи організації незалежно від форм власності, за місцем проживання” [49, с. 91].

Цей же документ передбачає основні функціональні обов’язки органів і служб у справах неповнолітніх:

Повноважний центральний орган виконавчої влади у справах сім’ї та молоді:

- розробляє й здійснює заходи по забезпеченню прав, свобод і законних інтересів неповнолітніх, попередженню вчинення ними правопорушень;
- контролює дотримання законодавства про працю неповнолітніх на підприємствах і в установах;
- контролює умови утримання та виховання неповнолітніх у спеціальних закладах для них;
- перевіряє стан виховної роботи з неповнолітніми в навчальних закладах, за місцем проживання, в установах та організаціях;
- відвідує неповнолітніх, які опинилися в складних життєвих умовах, перебувають на обліку в службі у справах неповнолітніх за місцем проживання, навчання, роботи, проводить відповідну профілактичну роботу.

Школи та професійні училища соціальної реабілітації:

- дбають про створення належних умов життя, навчання й виховання учнів, підвищення їхнього загальноосвітнього, професійного й культурного рівня, розвиток індивідуальних нахилів, здібностей;
- забезпечують постійний педагогічний режим, соціальний захист і правове виховання неповнолітніх;
- забезпечують потрібну медичну допомогу учням.

Центри медико-соціальної реабілітації створюють умови для забезпечення лікування неповнолітніх від наркоманії, токсикоманії,

алкоголізму, займаються питаннями психосоціальної реабілітації та корекції підлітків.

Притулки для неповнолітніх:

- забезпечують створення відповідних житлово-побутових умов і психологічного клімату для неповнолітніх, тимчасово відчужених від сім'ї;
- надають їм можливості для навчання, праці й змістовного дозвілля;
- порушують клопотання про застосування мір громадського впливу, притягнення до кримінальної, адміністративної чи майнової відповідальності батьків, які нехтують правами, інтересами неповнолітніх, провокують їх асоціальну поведінку, самовільне залишення сім'ї, навчально-виховних закладів, створюють загрозу їхньому здоров'ю та інтелектуальному розвитку.

Посадові особи приймальників-розподільників для неповнолітніх мають право:

- вимагати від підприємств, закладів та організацій відомості, необхідні для влаштування неповнолітніх, встановлення їх особи, з'ясування причин бездоглядності й скоєння правопорушень;
- працювати з батьками (опікунами), освітянами тощо в разі самовільного залишення неповнолітнім сім'ї, загальноосвітньої школи чи професійного училища соціальної реабілітації для повернення неповнолітніх у сім'ю або вказані заклади.

Кримінальна міліція у справах неповнолітніх зобов'язана:

- проводити роботу з попередження правопорушень неповнолітніх, брати участь у їх правовому вихованні;
- розшукувати неповнолітніх, які залишили сім'ї, навчально-виховні й спеціальні заклади;
- виявляти дорослих, що втягують підлітків у злочинну діяльність;

- вести облік неповнолітніх правопорушників, у тому числі звільнених із виховно-трудовак колоній, з метою проведення профілактичних заходів.

Суди розглядають справи щодо неповнолітніх, які вчинили адміністративні правопорушення, злочини; про адміністративну відповідальність батьків (опікунів) неповнолітніх за невиконання ними своїх обов'язків по вихованню дітей; про поміщення неповнолітніх правопорушників у приймальники-розподільники; про позбавлення батьківських прав та ін. Організація та діяльність виховно-трудовак колоній регламентується виправно-трудовак законодавством України.

Згідно із кримінально-виконавчим законодавством України, соціально-виховна робота в колоніях – це “...цілеспрямована діяльність персоналу органів і закладів виконання покарань та інших соціальних закладів для досягнення мети виправлення і ресоціалізації засуджених.

Соціально-виховна робота спрямована на формування та закріплення в засуджених прагнення до занять суспільно корисною діяльністю, добросовісного ставлення до праці, дотримання вимог законів та інших прийнятих у суспільстві правил поведінки, підвищення їх загальноосвітнього й культурного рівнів” [142, с. 62]. У колоніях передбачається правове, трудове, моральне та естетичне виховання, покликане сприяти становленню засуджених на життєву позицію, що відповідає б правовим нормам і вимогам суспільно корисної діяльності.

Відповідно до Законів України “Про освіту”, “Про загальну середню освіту”, “Про професійно-технічну освіту”, Державної національної програми “Освіта” (“Україна ХХІ століття”), Національної доктрини розвитку освіти, у виховно-трудовак колоніях забезпечується доступність і безкоштовність отримання засудженими повної загальної середньої освіти. Їм надається можливість навчання у загальноосвітніх школах трьох ступенів; підручниками, зошитами і письмовим приладдям вихованці забезпечуються безкоштовно. Загальноосвітнє та професійно-технічне навчання осуджених

заохочується й ураховується при визначенні ступеня їх виправлення. Педагогічні працівники навчальних закладів надають допомогу адміністрації колонії в соціально-виховній роботі із засудженими.

Як свідчать спостереження, в другій половині минулого століття на державному рівні не раз удавалися до спроб комплексного розв'язання проблем, пов'язаних із виявами неповнолітніми девіантної поведінки, профілактикою правопорушень і злочинів серед них. У 1960-80-х роках з-поміж об'єктивних причин, що впливали на зростання відхилень у поведінці (як і правопорушень) підлітків називалися такі: зростання міського й дитячого населення; недостатній матеріально-побутовий рівень життя, насамперед у самотніх і малозабезпечених багатодітних матерів; слабкі темпи зростання матеріального добробуту населення; черезмірна зайнятість жінок-матерів на виробництві; недостатня кількість організацій побутового обслуговування, закладів дошкільного та позашкільного виховання. До причин девіантних відхилень у поведінці неповнолітніх також зараховувалися: незадовільні умови виховання в багатьох школах, сім'ях, різних дитячих і позашкільних закладах; слабка допомога батькам у педагогічному вихованні дітей і підлітків; недостатня робота комісій у справах неповнолітніх; недоліки в роботі правоохоронних органів; формалізм у діяльності багатьох громадських організацій, покликаних сприяти сім'ї, школі, дитячим, культурним та іншим закладам, міліції, суду й прокуратурі у справі попередження правопорушень неповнолітніх і под.

Упоратися з названими причинами ні в ті роки, ні зараз не вдалося. Це переважно пов'язане з тим, що чимало законодавчих актів, інструктивно-методичних документів, рішень так і залишилося на папері. Виконання їх належним чином не контролювалося, передбачені профілактичні заходи не забезпечувалися необхідними кадрами, матеріальними й іншими ресурсами. Так, координація профілактики бездоглядності і правопорушень неповнолітніх упродовж тривалого часу покладалася на комісії у справах неповнолітніх. Ці комісії, окрім того, повинні були захищати права

неповнолітніх і забезпечувати в організаційно-управлінському плані взаємодію на регіональному рівні різних ланок функціонуючої профілактичної системи. На практиці ж комісії ледве справлялися з обов'язками по розгляду конкретних матеріалів щодо відхилень у поведінці дітей і підлітків, та й робили це вкрай некваліфіковано.

Такий стан речей має й об'єктивні причини. Обсяг діяльності комісій по розгляду матеріалів у декілька разів перевищує навантаження судових органів. Підготовче і виконавське виробництво щодо цих матеріалів, включаючи канцелярсько-технічне забезпечення роботи, здійснює один, часто не звільнений від інших обов'язків, відповідальний секретар даної комісії. Ясна річ, що за таких умов створити, очолити й функціонально забезпечити комплексну систему охорони прав та інтересів неповнолітніх, профілактику девіантної поведінки, правопорушень дітей і підлітків, систему надання соціальної допомоги сім'ї вони не могли. Усе це спричинилося до того, що в процесі виховної, профілактичної та правоохоронної діяльності міри одного рівня зчаста використовувалися для розв'язання завдань іншого рівня, на одну й ту ж організацію покладалися задачі, які належали до різних рівнів їх вирішення, до неоднакових напрямів роботи з сім'ями та підлітками, а також комплексні завдання, що потребували узгоджених зусиль кількох органів.

В організаційно-управлінському аспекті належність до виховної й профілактичної роботи з сім'єю та неповнолітніми організацій різної відомчої підпорядкованості призводить до того, що кожне рішення комплексного характеру потребує безкінечних узгоджень, візувань, затверджень у багатьох відомствах одночасно. У результаті будь-які заходи, за всієї їх очевидності, значущості, виходячи за межі інтересів хоча б одного з відомчих закладів, не включалися у відповідні нормативні документи без настійливого втручання вищих органів державної влади чи управління. У підсумку ж, навіть включені, вони зазвичай не реалізуються.

Таким чином, попри загальне розуміння важливості запобіжних заходів щодо “важких” підлітків, всі ланки виховної та профілактичної систем практикою організації, оцінки результатів їх діяльності (матеріально-технічне забезпечення, штати, показники роботи і под.) об’єктивно поставлені в ситуацію, що змушує їх передавати свій педагогічний брак іншому відомству, шукати й знаходити можливість позбавитися від дітей і підлітків, які потребують особливої уваги, великих витрат сил і коштів. Тому замість наступності роботи з “важкими” неповнолітніми, підвищення її рівня постійно відбувається всезагальний пошук того звалища, куди можна безборонно зібрати їх, не відповідаючи за їхню подальшу долю. Усе це призводить до відсіву таких підлітків із навчальних закладів, підприємств, до їх надмірної концентрації в установах, де відсутні умови для виховання й виправлення даного контингенту, до зростання числа фактично бездоглядних дітей, неповнолітніх правопорушників.

Склалася парадоксальна ситуація, коли основний тягар профілактичної та виховної роботи, відповідальність за неї несуть органи МВС, прокуратури, суду, за природою своєю наділені повноваженнями карального характеру, розрахованими насамперед на доросле населення, яке веде протиправний спосіб життя. Упродовж багатьох років спостерігаємо процес відходу від профілактичної роботи в сфері сім’ї й дитинства органів освіти, охорони здоров’я, соціального забезпечення, втрату ними домінуючої ролі в цій діяльності.

Нинішнє суспільство перебуває в обставинах, коли старі нормативні приписи явно застаріли, а нові, які урахували б характер соціальних та економічних перетворень, що відбуваються в країні, до кінця ще не вироблені. Законодавство колишнього СРСР уже не діє чи не застосовується, а нове, українське, з багатьох напрямів (у тому числі й щодо профілактичної роботи з “важкими” підлітками) здійснюється стихійно, безсистемно. Кожне зацікавлене відомство поспішає “себе показати”, пропонуючи законопроекти сирі, що переслідують галузеві інтереси, й багато в чому відображають

суб'єктивне сприйняття процесів громадського життя їх укладачами, далеке від реалій повсякденної соціальної практики, психології мас і окремих особистостей. Саме тому працівники органів освіти, охорони здоров'я, культури позбавлені необхідної нормативної бази для проведення ефективної виховної та профілактичної роботи з неповнолітніми.

З метою виправлення становища, що склалося, Президент України 24 січня 1995 року видає вищезгадуваний Закон №20/95-ВС “Про органи і служби у справах неповнолітніх та спеціальні заклади для неповнолітніх”. Ряд заходів, спрямованих на вдосконалення системи профілактичної роботи з дітьми й підлітками, які потребують особливої уваги, передбачено й Законами України “Про освіту” (№100/96-ВР від 23 березня 1996 р.) та “Про загальну середню освіту” (№651-XVI від 13 травня 1999 р.). А в Державній національній програмі “Освіта” (“Україна ХХІ століття”) з-поміж пріоритетних напрямів реформування виховання названо й такі:

“...утвердження принципів загальнолюдської моралі: правди, справедливості, патріотизму, доброти, працелюбності, інших добродійностей...

виховання поваги до Конституції, законодавства України...

формування глибокого усвідомлення взаємозв'язку між ідеями свободи, правами людини та її громадянською відповідальністю...” [43, с. 646].

Отже, проблема девіантної поведінки неповнолітніх залишається традиційною і надзвичайно важливою.

Аналіз психолого-педагогічної, соціологічної, медичної літератури з проблем девіантної поведінки людини свідчить про те, що більшість дослідників потлумачують її в силовому полі дезадаптації, дисгармонії у взаємодії особистості й соціуму, внаслідок чого виникають поведінкові відхилення. Поведінка, що відхиляється від норми, потрактовується як така, що викликає невідповідність дій і вчинків дитини, підлітка суспільним вимогам, морально-етичним приписам. Представники різних наукових

галузей схилиються до думки про те, що девіантна поведінка співвідносна з протиправною, позаяк порушення людиною моральних обов'язків, етичних норм призводить до порушення закону. Характерно, що зазначена поведінка розглядається вченими не крізь виміри окремих вчинків, а в руслі більш або менш сталого, сформованого стереотипу поведінки, органічно пов'язаного зі стійкими особистісними властивостями людини. У зв'язку з цим ми усвідомлюємо девіантну поведінку під кутом зору її наслідків для особистості неповнолітнього громадянина.

Сучасні психолого-педагогічні розробки в галузі виховної роботи з неповнолітніми девіантами зорієнтовані на відмову від застосування каральних та заідеологізованих форм і методів роботи. Натомість активно впроваджується особистісно-гуманний підхід до виховної роботи в умовах виховних колоній, зорієнтований на “олюднення” взаємовідносин між співробітниками і засудженими, визнання особистісної цінності кожного неповнолітнього, який відбуває покарання у вигляді позбавлення волі, його прав на соціальний захист як людини, на виявлення і розвиток здібностей, індивідуальності. Фактично це означає, що програма виховної роботи в режимних закладах передбачає не стільки викорінення негативних рис характеру, якостей особистості неповнолітнього засудженого, скільки проектування, пошуки та формування позитивного, соціально значущого. Принцип опори на позитивні якості особи девіанта в процесі її корекції відображає найважливішу психолого-педагогічну закономірність формування й переформування особистості, що ґрунтується на врахуванні потреби людини в самовиявленні та самоствердженні. Успішність процесу ресоціалізації осіб із девіантною та делінквентною поведінкою багато в чому залежить від спроможності співробітників режимних закладів виявити позитивні моменти в соціальних зв'язках засудженого: збереження (поновлення) благополучних стосунків у родині, колективі, де він учився до засудження, в неформальних групах, членом яких був (спілкування з друзями, творчі, самодіяльні, спортивні та інші об'єднання, гуртки, секції).

Як засвідчує практика, для розвитку в неповнолітніх засуджених бажаних для їх ресоціалізації рис особистості особливо ефективним є залучення до соціально корисної діяльності передовсім гуманістичного спрямування. Діапазон форм такої діяльності, навіть із урахуванням специфіки установ виконання покарань (маємо на увазі спеціальний режим перебування, сувору регламентацію поведінки, інші обмеження), може бути достатньо різноманітним. Наприклад, засуджені разом із персоналом можуть надавати шефську допомогу старим, немічним людям у веденні присадибного господарства, заготівлі дров тощо (Кременчуцька виховна колонія). Однією з форм соціально корисної колективної творчої діяльності може бути спеціально організоване шефство окремих відділень над дитячими будинками для сиріт і дітей, що втратили батьківську опіку (Маріупольська колонія для неповнолітніх). Однак, аналіз упровадження таких форм роботи в багатьох установах дає підстави твердити, що вона носить несистематичний характер і, на жаль, часто обмежується перерахуванням власних коштів засуджених до різних благодійних фондів.

Перспективним напрямом соціально корисної діяльності неповнолітніх вихованців режимних установ може бути організація гуртків національного ремесла (різьблення по дереву, карбування, вишивки, гончарного виробництва), а також флористики, випалювання та ін. Характерно, що це не лише сприяє організації педагогічно доцільного дозвілля неповнолітніх девіантів, їх ознайомленню з національними ремеслами, але й зорієнтовує на те, що після звільнення з виховної колонії набуті вміння та навички можуть бути використані ними у відповідних сферах професійної діяльності. Педагогічно виправданим убачається також створення й функціонування цехів народних ремесел, продукція яких реалізується через спеціальні магазини. Подібна практика отримала широке розповсюдження в Бережанській, Ковельській, Дубенській виховних колоніях.

Окремим напрямом педагогічних досліджень у сфері виправлення асоціальних моделей поведінки й профілактики різноманітних девіацій

вважається естетичне виховання засуджених неповнолітніх. В.Синьов та В.Кривуша, осмислюючи специфіку естетичного виховання в комплексі інших видів педагогічної діяльності, підкреслюють: “Спеціально проведені дослідження та досвід практичної діяльності установ виконання покарань, спрямованої на ресоціалізацію осіб, засуджених за кримінальні злочини до позбавлення волі, свідчать про значний виховний потенціал залучення колишніх злочинців до естетичної культури у різних її видах (мистецтво, художня література, естетика праці, побуту тощо)” [126, с. 100]. Впроваджуючи в педагогічну практику режимних закладів для неповнолітніх елементи естетичного виховання, дослідники спираються на ряд передумов, що визначають доцільність такого виду діяльності та забезпечують її ефективність. Найголовніші з них такі:

- створення в режимних установах культурно-виховуючого оточення, включаючи культуру взаємостосунків між пенітенціарним персоналом і засудженими, естетизацію побуту, праці, тощо (наголосимо, що наріжним каменем цього положення виступають ідеї засновника вітчизняної пенітенціарної педагогіки А.Макаренка);

- естетична освіта вихованців, цілеспрямоване формування в них знань із різних галузей культури, стійкого інтересу до інформації такого роду;

- послідовне, систематичне, наполегливе, категоричне і разом із тим тактовне розвінчання хибних уявлень і переконань неповнолітніх девіантів про естетичний ідеал;

- розвиток потреб, здібностей до різноманітних видів самостійної художньої творчості, залучення засуджених до колективної творчої діяльності, зміст і результати якої акумулюють соціальну та індивідуально-особистісну значущість;

- формування усвідомлених естетичних цінностей і прагнень як компонента світоглядного комплексу осіб із девіантною поведінкою;

- налагодження зв'язків із творчими організаціями, діями культури та мистецтва.

Естетичне виховання, отже, мислиться як невід'ємний компонент педагогічної роботи в режимних закладах і скеровується головним чином на формування соціально прийнятних естетичних категорій.

Аксіоматично, що ефективність роботи пенітенціарних установ залежить насамперед від активного запровадження методів психолого-педагогічного впливу на особистість неповнолітнього девіанта. Відтак великого значення набуває педагогічно грамотне використання індивідуального та диференційованого підходів до засудженого, що є основою виховної роботи в сучасних режимних установах. Детальніше про індивідуальний виховний підхід йшлося вище; тут лише завважимо основні шляхи практичної реалізації положень цього принципу. Як свідчать спостереження, до основних напрямків індивідуальної роботи співробітників (вихователів, учителів, психологів, адміністрації) виховних колоній для неповнолітніх належать такі: вивчення особистості за допомогою різноманітних методик; визначення методів і прийомів психолого-педагогічного впливу та їх реалізація; аналіз результатів коригування й прогнозування подальшої поведінки девіантних осіб.

Слід сказати, що індивідуальна робота з різними категоріями неповнолітніх правопорушників починається, як правило, з вивчення документації, що їх характеризує. Педагогічну цінність становить, приміром, перша частина особової справи, що складається з постанови про обрання запобіжного заходу, копії вироку суду, анкети заарештованого, повідомлення про особистісні риси його характеру, довідки про наявність чи відсутність минулих судимостей, правопорушень, характеристики зі слідчого ізолятора тощо. Практика показує, що педагоги й психологи виховних закладів спеціального режиму часто застосовують прийом диференціації відомостей про засудженого. У зв'язку з цим досить поширеною є методика складання схеми відповідних відомостей про неповнолітнього. Наведемо орієнтовний зразок такої схеми:

Відомості про засудженого			
Позитивні		Негативні	
Достовірні, представлені у вигляді фактів	Ті, що потребують уточнення (додаткових питань, анкетування, тестування)	Достовірні, представлені у вигляді фактів	Ті, що потребують уточнення (додаткових питань, анкетування, тестування)

Спираючись на результати вивчення практичних шляхів упровадження цього методу, В.Кривуша характеризує механізм його застосування: “Наприклад, з особової справи достовірно відомо, що засуджений має батьків, – це факти. Але необхідно з’ясувати, які взаємовідносини існують в сім’ї, як ставиться засуджений до своїх близьких, чи хотів би отримати побачення з ними, чи планує їм надавати матеріальну допомогу, адже нерідко буває й так, що стосунки в сім’ї були погані, за час перебування засудженого в слідчому ізоляторі батько скоїв злочин, в цій ситуації доцільно шукати інші збережені соціальні зв’язки: з близькими і далекими родичами, друзями, тобто з тими людьми, які можуть позитивно впливати на виправлення особистості засудженого. До негативних відомостей можна віднести, наприклад, той факт, що засуджений раніше вже відбував покарання у вигляді позбавлення волі. Необхідно з’ясувати, чи був він звільнений умовно-достроково, чи по закінченні строку, як поведив себе в колонії, якою оволодів виробничою спеціальністю, чи обирався в громадські формування засуджених, чи є в загоні або колонії знайомі по першій судимості, які в них стосунки тощо” [74, с. 113].

На наступному етапі – після глибокого вивчення документації, аналізу поведінки засудженого в карантині – проводиться перша ознайомча бесіда педагога-вихователя з ним. Із-поміж основних цілей такої бесіди слід заакцентувати: налагодження продуктивного психологічного контакту; отримання додаткової інформації про особистість неповнолітнього правопорушника, збережені позитивні соціальні зв’язки й стосунки;

з'ясування та конкретизація його життєвих планів на майбутнє; визначення перспектив і под. Слід підкреслити, що ознайомча бесіда не повинна перетворюватися на допит, містити неприємні для підлітка запитання чи надмірне моралізаторство з боку педагога. Адже, як свідчать психологічні спостереження, тривале перебування неповнолітнього в слідчому ізоляторі, незручності при етапуванні, незадовільні матеріально-побутові умови, руйнування звичних соціальних зв'язків, характерний дефіцит душевної теплоти, розуміння та зростаюче відчуття ізольованості спричиняють превалювання негативних психічних станів, апатії, фрустрації, відчуження тощо. Ураховуючи вищезазначене, співробітники психолого-педагогічної служби виховної колонії під час ознайомчої бесіди повинні намагатися якщо не завоювати довіру чи прихильність підлітка, то принаймні не викликати в нього зайвої роздратованості, почуття ображеності, непотрібності. Подібні емоції й переживання значно ускладнюють подальшу ресоціалізацію осіб із девіантної поведінкою.

У сучасній пенітенціарній педагогіці з метою встановлення продуктивного контакту з девіантними особами застосовується так звана методика контактної взаємодії (розроблена Л.Філоновим і адаптована до сучасних реалій В.Кривушею та В.Синьовим). Суть методики налагодження психологічного контакту полягає в організації педагогічної та психологічної роботи з неповнолітніми правопорушниками навіть тоді, коли виникають своєрідні бар'єри нерозуміння і неприйняття ним допомоги фахівців. При цьому в засуджених спостерігається, як правило, небажання йти на контакт, негативна налаштованість, настороженість, тривога, конфронтація і навіть відвертий опір. Методика контактної взаємодії складається з шести послідовних стадій встановлення взаємопорозуміння між педагогом (чи психологом) і неповнолітнім засудженим. Схарактеризуємо стисло кожен з них.

Перша стадія – “Накопичення первинної згоди” – передбачає “відкриття спілкування” (В.Кривуша), тобто зняття напруги, психологічних

бар'єрів за допомогою позитивного ставлення педагога до відповідей засудженого й навпаки. Словом, відбувається накопичення взаємоузгоджень між учасниками ознайомчої бесіди. При цьому необхідно зважати на ряд важливих моментів, що полегшують взаємодію і взаємопорозуміння. Йдеться передовсім про правильний вибір теми першої бесіди (як правило, вона має бути нейтральною), розмову про питання й проблеми, з якими неможливо не погодитися, тактику “уникнення протиріч” тощо. Слід пам'ятати, що на цій стадії не обов'язково домагатися позитивних вербальних відповідей. Достатньо, щоб засуджений сам для себе внутрішньо погодився з тим, що говорить співробітник виховної колонії.

На другій стадії відбувається пошук спільних інтересів і внаслідок цього – скорочення дистанції між співрозмовниками, створення умов для “психологічного об'єднання”. Спільними інтересами можуть виступати хобі неповнолітнього, його зацікавлення, позитивні уподобання тощо. Основними передумовами, що забезпечують успішність у виокремленні й актуалізації найбільш значущих інтересів, вважаємо забезпечення психологічної рівності ролей співрозмовників та висловлення позиції щиро зацікавленого слухача.

Сутність двох наступних стадій зводиться до виявлення корисних (позитивних) та негативних (несприятливих) якостей для спілкування. Головним завданням для співробітника режимного закладу є визначення найбільш цінних якостей і рис характеру засудженого, що домінуватимуть у подальшому процесі спілкування, перевиховання й профілактики девіантної поведінки. Так само важливим є й виявлення негативних якостей, що згодом можуть перешкоджати контактній взаємодії. Спектр застосовуваних прийомів на цих стадіях надзвичайно широкий: зворотне повідомлення про себе, періодичне підбиття підсумків, підкреслення схожості власних поглядів із думками засудженого, застосування компліментів, втягування неповнолітнього в дискусію, суперечку, співставлення протиріч, так звані діагностичні питання (пропозиція висловити думку про інших людей) тощо.

Заключні етапи встановлення продуктивного спілкування й взаємопорозуміння включають у себе прийняття спільних для обох сторін правил – регуляторів розмови. Тут головними видаються принципи, скеровані на підвищення рівня взаємної зацікавленості, довіри, бажання спілкуватися, обмінюватися поглядами, думками. Доцільним на п'ятій і шостій стадіях є використання прийомів типу “звернення за порадою”, “демонстрація власних вчинків як прикладу”, “створення проблемних ситуацій”, “спонування до пошуків спільного рівня” і под. Перераховані прийоми налагодження контакту при ознайомчій бесіді із засудженими неповнолітніми спостерігаються головним чином на етапі їх перебування в карантині. Спостереження, проведені в Маріупольській виховній колонії, засвідчили й наявність інших прийомів встановлення психологічного контакту. Йдеться, зокрема, про активне послуговування прийомом демонстрації зацікавлення розповіддю неповнолітнього за допомогою вербальних (фрази типу “Я розумію”, “Будь ласка, продовжуйте...”, “Це дуже цікаво...”, “Не могли б Ви зупинитися на цьому докладніше...” та ін.) та невербальних (доброзичливий погляд, демонстрація жестів відкритості, кивки головою) засобів. Популярними є також прийоми “повторення” (відтворення того, що сказав співрозмовник, за допомогою фраз на кшталт “Тобто, Ви вирішили...”, “Якщо я правильно розумію, Ви...”, “Іншими словами, Ви намагалися...”), “віддзеркалення емоційного стану” засудженого (демонстрація розуміння не лише слів підопічного, а й його почуттів, переживань, емоційних станів), “узагальнення” важливої інформації і т.д.

Аналіз виховної роботи в сучасних режимних закладах дозволяє зробити висновок, що проведення ознайомчої бесіди виступає складовою частиною первинного психолого-педагогічного вивчення особистості новоприбулих засуджених і відбувається на стадії перебування їх у відділенні карантину, діагностики та розподілу. Утримання неповнолітніх девіантів в умовах ізоляції (орієнтовний термін перебування в карантині становить сім діб) дозволяє вирішити цілий ряд завдань виховного,

психологічного й побутового характеру. Насамперед це первинне вивчення даних про особистість засуджених і проведення їх психологічної діагностики, ознайомлення засуджених із умовами та порядком відбування покарання, соціально-психологічна адаптація до нових умов тощо.

Первинне вивчення відомостей про неповнолітніх передбачає аналіз соціально-демографічних (родина і найближче оточення підлітка), кримінально-правових даних (специфіка злочину) та інформації про індивідуальні нахили, здібності й фізичні особливості засудженого. На підставі цього визначається подальша стратегія проведення індивідуально-виховної роботи з підопічними. Слід звернути окрему увагу на методику психодіагностики, що проводиться шляхом вивчення психологічних і фізичних властивостей підлітків-девіантів. Як показують спостереження, проведення психодіагностичних заходів має на меті:

- 1) поліпшення адаптаційних можливостей засуджених до умов відбування покарання, надання їм своєчасної психологічної допомоги;

- 2) складання психологічної характеристики на кожного засудженого та розробку рекомендацій щодо особливостей організації індивідуальної роботи з ними;

- 3) виявлення та постановку на профілактичний облік засуджених, які можуть бути віднесені до групи “ризик” (схильні до нападу на персонал установи, потенційно спроможні втекти, схильні до самогубства або членушкодження, гри під інтерес, уживання спиртних напоїв, наркотичних речовин та інші групи, пов’язані зі специфікою контингенту).

Складність методики психодіагностування особистісних якостей неповнолітніх правопорушників зумовлює різноманітність форм її проведення: діагностичні бесіди, анкетування, тестування, психологічне спостереження, психологічний експеримент та ін. На підставі психологічної діагностики та узагальнення даних про особистість засуджених працівником відповідної служби колонії розробляються психологічні характеристики,

надаються рекомендації щодо організації індивідуально-виховної роботи з ними.

Чи не основним напрямом впровадження новітніх педагогічних і психолого-педагогічних досліджень у практику виховної діяльності колоній є розробка спеціальних навчальних курсів із ресоціалізації неповнолітніх, надання їм необхідних знань, умінь і навичок для успішного повернення до повноцінного життя в суспільстві. Йдеться, зокрема, про курс інформаційно-консультативної та психокорекційної роботи із засудженими, які готуються до звільнення з режимних закладів [3]. Він передбачає насамперед проведення спеціальних занять із неповнолітніми засудженими, які переводяться до відділення соціальної адаптації за півроку до звільнення.

Курс, як правило, складається з трьох основних модулів.

1. Модуль психологічної підготовки (обсяг – 20 годин). Із-поміж його основних завдань слід виокремити:

- дослідження психологічних проблем кожного підлітка та надання допомоги у їх розв'язанні;

- зміна неадаптивних стереотипів поведінки та досягнення адекватної соціальної адаптації (у випадках, коли спостерігаються певні недоліки в попередній виховній роботі);

- набуття знань про закономірності міжособистісних і групових стосунків – підґрунтя для більш ефективного, гармонійного спілкування з людьми;

- сприяння процесу особистісного росту, реалізації людського потенціалу, досягненню оптимальної працездатності;

- подолання хворобливих симптомів, що виникають унаслідок різноманітних емоційних проблем.

2. Модуль правової підготовки (10 годин). Його загальними завданнями є:

- оволодіння основами законодавства України з питань забезпечення й захисту власних прав та інтересів, усвідомлення обов'язків;

- формування в неповнолітніх базових знань щодо завдань і функцій державних установ та громадських організацій із питань отримання допомоги у вирішенні соціально-побутових проблем;

- надання можливості оволодіння практичними навичками та вмінням вироблення програми життєдіяльності на волі.

3. Модуль здорового способу життя та безпечної поведінки (8 годин).

Основні його завдання:

- донесення до вихованців базових знань про здоров'я і здоровий спосіб життя, негативний вплив на людину наркотиків, алкоголю не лише у фізичному, а й в емоційному, соціальному, економічному аспектах життя;

- практичне ознайомлення зі шляхам збереження здоров'я, відомостями про безпечну в медичному і соціальному планах поведінку;

- формування готовності вихованців до прийняття власних рішень, вміння протистояти маніпуляції й тиску, прогнозувати майбутнє.

Слід заакцентувати й ряд моментів, пов'язаних із особливостями організації та проведення курсу інформаційно-консультативної та психокорекційної роботи із засудженими, які готуються до звільнення (на прикладі Маріупольської виховної колонії). Отже, заняття проводяться зазвичай у вільний від роботи (навчання) час з урахуванням розпорядку дня виховної колонії на базі центру соціальної реабілітації (кімнати психоемоційного розвантаження) засуджених. Кількість занять – двічі на тиждень, тривалість – 60 хвилин. До проведення занять залучаються фахівці соціально-психологічної служби виховної колонії, а також спеціалісти інших служб і організацій, що мають відповідну підготовку й досвід.

Формування груп для проведення занять у межах курсу відбувається з урахуванням кількох базових принципів. По-перше, це невелика кількість учасників (від 7 до 12 осіб). При більшій чисельності групи втрачається відповідна педагогічна та психологічна ефективність, адже деякі члени групи можуть залишитися без належної уваги. При меншій чисельності навантаження на вихованців зростає, діапазон думок, завдань,

ігор буде меншим, що також знижує ефективність роботи. По-друге, доцільне поєднання в одній групі вихованців із різними типами акцентуації. Так, робота психолога й педагога значно полегшується при включенні в групу 1-2 підлітків з істероїдною акцентуацією. При цьому не допускається введення більше двох учасників із наступними особливостями: виражені труднощі в міжособистісному спілкуванні, рухова розторможеність тощо. Слід також пам'ятати, що зміст курсу може змінюватися, доповнюватися на розсуд фахівців установи. Та він обов'язково передбачає добір відповідного фактичного матеріалу в межах запропонованих модулів. Результати роботи окремих вихованців у процесі реалізації курсу можуть ураховуватися в організації їх соціального супроводу після звільнення. Відповідна інформація надається зацікавленим установам та організаціям у встановленому законодавством порядку. Аналогічні завдання передбачає й курс "Світ Людини", що читається в Маріупольській виправно-трудовій колонії для неповнолітніх із 1997 р. Його структура зумовлена прогностичною моделлю розвитку нашої школи та функціональною специфікою пенітенціарної установи. Методологічною основою для розробки програми слугували гуманістичні ідеї класичної філософії XIX – XX ст. Викладання дисципліни небезпідставно вважається виправданим у руслі гуманістичної (феноменологічної) парадигми освіти, найбільш актуальної в сучасній Україні. При цьому актуалізується особистісний підхід до вихованців, спостерігається прагнення до віднайдення, реанімування та розвитку творчого начала в кожному з них.

Нині впровадженням у практику новітніх педагогічних розробок щодо попередження та профілактики девіантної поведінки неповнолітніх правопорушників опікуються методично-виховні ради режимних закладів. Діяльність їх законодавчо регламентується "Положенням про методично-виховну раду установи виконання покарань" [107, с. 9 – 10]. Як свідчать спостереження, методично-виховна рада в колоніях для неповнолітніх – це позаштатне постійно діюче формування (кількістю не менше семи осіб), що

створюється з метою надання методичної та практичної допомоги персоналу установи в організації соціально-психологічної та педагогічної роботи із засудженими. Основними завданнями методично-виховної ради на сучасному етапі є :

- узагальнення досвіду соціально-психологічної та виховної роботи з різними категоріями засуджених і розробка рекомендацій щодо вдосконалення діяльності відповідних служб колонії;

- оцінка динаміки виправлення окремих девіантів (за дорученням керівника установи) та надання адміністрації установи відповідних рекомендацій щодо зміни умов утримання засуджених, застосування до них передбачених законодавством пільг або заходів дисциплінарної чи кримінально-правової відповідальності;

- аналіз результатів роботи начальників відділень соціально-психологічної та педагогічної служби щодо реалізації індивідуальних програм виховної роботи із засудженими;

- надання методичної та практичної допомоги начальникам відділень соціально-психологічної служби у випадках погіршення обстановки в середовищі засуджених, а також співробітникам відповідних служб, які не мають достатнього досвіду роботи;

- залучення співробітників різних служб установи та громадських організацій до проведення у відділеннях соціально-психологічної служби правороз'яснювальної роботи, інформаційних годин, лекцій тощо;

- закріплення членів ради та інших досвідчених співробітників установи (за їх згодою) за неповнолітніми девіантами (які потребують підвищеного контролю за поведінкою) для здійснення індивідуального шефства;

- допомога соціально-психологічній службі в підготовці та проведенні культурно-масових виховних заходів для засуджених.

Таким чином, осмислення питань впровадження в практику режимних закладів найновіших досягнень пенітенціарної педагогіки дозволяє зробити

висновок про багатоаспектність обраної проблеми, розмаїття методів і прийомів перевиховання неповнолітніх правопорушників та складність їх ресоціалізації. Досвід діяльності сучасних режимних установ для неповнолітніх переконливо свідчить про те, що проблема підвищення ефективності виховної діяльності постає на перехресті багатьох наук – пенітенціарної педагогіки, психології, соціології, правознавства тощо. Аналіз діяльності вітчизняних виховних колоній дає можливість виокремити передумови підвищення ефективності навчально-виховного процесу в них. Схарактеризуємо головні з них:

1. Проведення педагогічної діяльності відповідними службами режимної установи відповідно до базових принципів організації навчально-виховного процесу: гуманності в ставленні до засуджених; спрямованості на ресоціалізацію засуджених, реінтеграцію їх у суспільство; забезпечення тісного зв'язку процесу ресоціалізації із реальним життям; використання науково обґрунтованих виховних програм і технологій, створення необхідних умов для їх реалізації; формування в середовищі неповнолітніх позитивних міжособистісних стосунків; дотримання законності (у тому числі міжнародних договорів і Конвенцій ООН із прав людини); запровадження індивідуального й диференційованого підходу.

2. Злагоджена діяльність усіх служб і підрозділів режимної виховної установи, що забезпечує об'єднання зусиль педагогів, вихователів, психологів, представників адміністрації закладу. У такий спосіб зреалізовується комплексний підхід до розв'язання поставлених завдань – подолання девіантних моделей поведінки неповнолітніх правопорушників та формування соціально прийнятних схем поведіння, ресоціалізація підлітків, інтеграція їх у суспільство після звільнення.

3. Спрямованість діяльності виховних колоній на освітню роботу, морально-етичне, естетичне й трудове виховання підлітків-девіантів. Освіта виступає центральним елементом концепції виховання й перевиховання позбавлених волі неповнолітніх. Назвемо основні принципи, що регулюють

освітньо-виховну діяльність режимних установ: реалізація конституційного права кожного громадянина на можливість отримати відповідну освіту; забезпечення необхідних умов для цього (наявність спеціалізованих приміщень, кваліфікованого персоналу, бібліотек тощо); зорієнтованість освіти на всебічний розвиток особистості, враховуючи її соціальне, економічне та культурне становище; обов'язковість освіти для відповідних вікових категорій ув'язнених; залучення до освітньо-культурної діяльності представників громадських організацій, благодійних фондів і под.

Завданнями трудового виховання слід вважати вироблення в неповнолітніх засуджених навичок трудової діяльності, підготовку їх до нормального життя після звільнення (робота повинна розвивати навички, котрі допоможуть чесно заробляти на життя після відбування покарання). Враховуючи це, всі осуджені неповнолітні, які мають відповідні медичні кондиції, мусять долучатися до роботи. З іншого боку, адміністрація пенітенціарного закладу повинна гарантувати дотримання чинного законодавства щодо охорони здоров'я на виробництві та безпечних умов праці, здійснювати професійне навчання ув'язнених, належним чином оплачувати працю вихованців, надавати право й можливість витратити частину грошей у виховній колонії, а решту – накопичувати.

4. Забезпечення відповідного спілкування вихованця режимної установи із зовнішнім світом. Слід пам'ятати, що підлітки, які потрапили до виховної колонії, втрачають можливість вільного переміщення, проте за ними залишається право на контакти із сім'єю, зовнішнім світом. Ув'язнення не повинне руйнувати сімейні стосунки й суспільні зв'язки. Психологічні спостереження переконливо доводять, що можливість підтримувати контакти із сім'ями, рідними, друзями істотно знижує шкідливий ефект від позбавлення волі й збільшує шанс успішної ресоціалізації підлітків, їх цілковите повернення до суспільства. Регулярні контакти із зовнішнім світом (візити, листи, телефонні розмови тощо), на нашу думку, сприятимуть відповідальному ставленню неповнолітніх до власної поведінки, а також

зростанню бажання швидше повернутися з місць позбавлення волі. Крім того, сімейні контакти особливо цінні для неповнолітніх ув'язнених, адже вони є складовою частиною права на справедливе й гуманне поводження, а також основою підготовки підлітків до повернення в суспільство. Важливим засобом підтримування зв'язків вихованців режимних установ повинні стати книги, газети та електронні засоби масової інформації. Тому адміністрація пенітенціарного закладу зобов'язана забезпечити вільний доступ їх до радіо, телебачення, бібліотеки.

5. Ефективність педагогічної роботи безпосередньо залежить від дотримання вихованцями спеціального режиму, дисципліни та застосування дисциплінарних покарань у випадках її порушення. Загальновідомо, що за своєю природою виховні колонії для неповнолітніх є закритими, режимними закладами, де в умовах позбавлення волі утримуються великі групи підлітків. Спостереження свідчать, що зчаста засуджені намагаються порушувати правила та норми поведінки в установі. Це може бути фізичний напад на іншого, присвоєння чужого майна, порушення розпорядку дня, невиконання законного наказу, спроба контрабандного пронесення до закладу заборонених предметів та ін. Коли подібні інциденти трапляються, слід із дотриманням дисциплінарної процедури встановити винного та призначити відповідне покарання. Однак, ефективність застосування покарання залежить від дотримання норм і принципів законності та правосуддя. Найголовніші з них такі: всі дисциплінарні порушення й покарання мають визначатися законодавчими актами, інструкціями, правилами; жоден засуджений не повинен бути покараний, якщо він попередньо не проінформований про конкретне порушення чи йому не надали можливості захистити себе; всі негуманні, тілесні та принизливі покарання мають бути заборонені; не допускається (як покарання) обмеження неповнолітнього девіанта в їжі; підлітки, що зазнали дисциплінарного покарання, мають право оскаржити це рішення перед вищою інстанцією.

Отже, основними завданнями режимних установ є забезпечення медико-психолого-соціальної реабілітації, виховання, освіти та професійної підготовки, соціальної адаптації й підтримки, спрямованої на оздоровлення, корекцію і розвиток особистості неповнолітніх із суспільно небезпечною поведінкою.

3.2. Аналіз стану організації навчально-виховного процесу в колоніях для неповнолітніх правопорушників на сучасному етапі

Удосконалення діяльності пенітенціарних установ передбачає насамперед значне поліпшення рівня професійної підготовки співробітників відповідних режимних закладів, оволодіння ними ґрунтовними знаннями педагогічних закономірностей, принципів, засобів і методів впливу на неповнолітніх девіантів, знання вікових та індивідуально-психологічних особливостей вихованців тощо. Реалізація гуманістичного, особистісно зорієнтованого підходу до виховної роботи в умовах установ виконання покарань для неповнолітніх вимагає, в першу чергу, гуманізації взаємовідносин між співробітниками та засудженими, визнання цінності людини, що відбуває покарання у вигляді позбавлення волі, як самоцінної особистості. Відтак запорукою успіху в перевихованні неповнолітніх правопорушників, їх ресоціалізації, здійсненні профілактики девіантної поведінки виступає уміння застосовувати ефективні засоби педагогічного впливу, наукове обґрунтування виховних програм і технологій, створення необхідних умов для їх впровадження.

Осмислюючи основні шляхи запровадження та підвищення ефективності педагогічних досліджень із проблем девіантної поведінки, слід звернути увагу на присутні зміни в теорії й практиці здійснення виховно-корекційного впливу на засуджених, що спостерігаються у вітчизняній педагогічній думці впродовж останніх десятиріч. Маємо на увазі, зокрібно, чітке окреслення мети й завдань пенітенціарної педагогіки, що полягають у

дослідженні закономірностей і принципів педагогічного процесу, визначенні психологічних параметрів неповнолітніх правопорушників, врахування їхніх вікових та індивідуальних особливостей та ін. Тимчасом у межах реформування кримінально-виконавчої системи України, що розпочалося 1991 року, відбулися серйозні зміни – насамперед у сфері гуманізації відбування покарань, покращення умов утримання, визнання людини, її прав і свобод головними цінностями. Завважене стосується передовсім питань забезпечення прав неповнолітніх, які опинилися у місцях позбавлення волі та (відповідно до статті 20 Конвенції ООН про права дитини) мають право на особливий захист і допомогу. Так, пріоритетними завданнями діяльності Державного департаменту України з питань виконання покарань у виховних колоніях для неповнолітніх вважаються: забезпечення належних умов для охорони здоров'я, навчання, виховання, оволодіння професією, фізичного, психічного, соціального, духовного та інтелектуального розвитку підлітків, їх соціально-психологічної адаптації.

На сьогодні в структурі Державного департаменту України з питань виконання покарань функціонує 19 виховних колоній, у тому числі одна – для утримання неповнолітніх засуджених жіночої статі. Як свідчать спостереження, організація навчально-виховного процесу в режимних установах для неповнолітніх відбувається на загальних засадах із урахуванням їх психологічних, фізіологічних якостей, вікових характеристик, рівня інтелектуального розвитку. Законодавство України, ряд міжнародних Конвенцій ООН декларують, що для забезпечення педагогічного процесу адміністрація виховних колоній повинна створити спеціальні умови, що сприятимуть:

- 1) підтриманню рівня життя дітей і підлітків, сумісних із людською гідністю та нормами, сповідуваними в суспільстві;
- 2) зміцненню здоров'я утримуваних;
- 3) відновленню й підтримці соціально корисних зв'язків неповнолітніх із їхніми сім'ями та суспільством;

- 4) підвищенню освітнього рівня засуджених;
- 5) заняттю фізкультурою та спортом;
- 6) розвитку соціально корисних умінь і навичок підлітків;
- 7) задоволенню моральних, духовних та естетичних потреб неповнолітніх девіантів.

Навчально-виховний процес у колоніях для неповнолітніх правопорушників забезпечують учителі загальноосвітніх шкіл, розташованих на території режимних установ, вихователі, психологи, працівники соціальних служб, інструктори з фізкультурно-спортивної роботи. Як уже зазначалося в попередніх розділах роботи, основними видами, формами і методами виховної роботи з неповнолітніми засудженими є трудове, правове, моральне, естетичне, фізичне виховання, що в своїй сукупності сприяють становленню в них соціально прийнятної життєвої позиції, яка відповідає правовим та іншим нормам держави. Виховна робота організовується за спеціальними програмами в індивідуальних, групових і масових формах на основі психолого-педагогічних методів. Вона спрямовується насамперед на ресоціалізацію засуджених, формування та закріплення в них прагнення до заняття суспільно корисною діяльністю, сумлінного ставлення до праці, дотримання вимог законів та прийнятих у суспільстві правил поведінки, підвищення і подальшого розвитку знань, загальноосвітнього й культурного рівня.

Відповідно до Конституції України, Законів України “Про освіту”, “Про загальну середню освіту” тощо, вихованцям пенітенціарних установ повинен забезпечуватися державний освітній мінімум. У виховних колоніях діють загальноосвітні школи II – III ступенів, у яких нині навчається орієнтовно 2500 – 3000 засуджених. По закінченні навчання підлітки отримують документ про середню освіту встановленого зразка без указівки на специфіку навчального закладу. Професійно-технічна освіта вихованців здійснюється згідно із Законом України “Про професійно-технічну освіту”. Із огляду на той факт, що майже всі підлітки потрапляють до місць позбавлення

волі без професії, при виховних колоніях функціонують професійно-технічні училища, підпорядковані Міністерству освіти і науки України. Вони готують фахівців двадцяти трьох робочих спеціальностей. Відтак особи, які звільняються з виховних колоній, отримують свідоцтво про середню професійно-технічну освіту загальнодержавного зразка – професію, що дає їм можливість подальшого працевлаштування. Як уже неодноразово зазналося, одним із найдієвіших засобів виправлення й перевиховання підлітків-девіантів є трудове виховання, залучення їх до суспільно корисної праці. Підкреслимо, що трудове виховання не має на меті отримання прибутків виховною колонією, а спрямоване, перш за все, на набуття підлітками фаху, трудових навичок, що знадобляться їм після звільнення.

Для забезпечення педагогічно корисного дозвілля та відпочинку неповнолітніх правопорушників, їх участі в культурному житті у пенітенціарних установах створено відповідну матеріально-технічну базу. Розвинута тут і система клубної та позакласної (позанавчальної) роботи: організовано велику кількість різноманітних гуртків прикладної творчості, художньої самодіяльності, спортивні секції. У вільний від навчання та роботи час із засудженими проводяться лекції, бесіди, вікторини, тематичні вечори просвітницького, морально-етичного, естетичного та патріотичного спрямування, готуються концерти й конкурси художньої самодіяльності, виставки прикладної творчості, спортивні змагання. Отже, в такий спосіб відбувається забезпечення права неповнолітніх засуджених на відпочинок, дозвілля, участь у культурному й творчому житті в пенітенціарних установах, а також реалізуються завдання виховного характеру.

Для розв'язання проблем ресоціалізації підлітків із девіантною поведінкою Державний департамент України з питань виконання покарань всіляко підтримує участь органів виконавчої влади всіх рівнів, громадських і релігійних організацій, навчальних і культурно-просвітницьких закладів у проведенні заходів трудового, правового, морально-етичного, естетичного та

патріотичного характеру, спрямованих на розвиток духовності, формування здорового способу життя засуджених тощо.

Загалом же, досліджуючи питання ефективності впровадження педагогічних досліджень із проблем девіантної поведінки, слід заакцентувати ряд ключових моментів. По-перше, означена проблема розв'язується в межах педагогічної (зокрема, пенітенціарної) теорії, що займається розробкою методичних рекомендацій щодо здійснення корекції девіантної поведінки на практиці, її профілактики в подальшому. По-друге, окремою складовою перевиховної роботи з неповнолітніми виступають заходи, впроваджувані в межах курсу інформаційно-консультативної та психокорекційної роботи із засудженими, які готуються до звільнення з виховних колоній. Зрештою, важливим аспектом виховної діяльності з девіантними особами виступає організація соціально-психологічної роботи.

Цікавим у цьому плані вважаємо досвід Маріупольської виховно-трудової колонії для неповнолітніх, де впродовж кількох років вихованці вивчають факультативний курс “Людина в сучасному світі”. Основними його завданнями є: професійна адаптація учнів у відповідності до динаміки суспільного розвитку; правова просвіта з урахуванням змін у Кримінальному кодексі; санітарно-гігієнічна, медична просвіта, популяризація валеологічних знань; психологічний захист вихованців; педагогічна корекція; формування в свідомості підлітків усвідомлення власної унікальності, самооцінки, корисності сім'ї та суспільству. Основні теми курсу – “Психологія особистості”, “Цінності сім'ї”, “Спілкування в колективі”, “Людина і право”, “Людина та природа” та ін. Специфіка методики викладання курсу полягає в домінуванні не лекційної форми занять, а в діалозі “педагог – вихованець”, у проведенні дискусій, рольових і ділових ігор, розв'язанні практичних завдань.

3.3. Наукова організація навчально-виховної та корекційної роботи з неповнолітніми девіантами в режимних установах

Педагогічні дослідження останніх років дозволяють чітко визначити базові принципи, покладені в основу навчально-виховної та перевиховної роботи з особами, поведінка яких детермінується як девіантна, правопорушна. Під принципами пенітенціарної педагогіки розуміють насамперед ідеї, вихідні методологічні положення, що впливають із закономірностей, сутності та особливостей процесу ресоціалізації й визначають його спрямованість, а також способи діяльності суб'єкта й об'єкта цього процесу [74, с. 34]. Слід підкреслити, що ці принципи генетично сягають самої сутності цілей перевиховання й обумовлюються характером суспільного ладу, об'єктивністю педагогічних законів, своєрідністю та специфікою педагогічного процесу в умовах установ виконання покарань.

Із-поміж найголовніших принципів заакцентуємо:

- спрямованість педагогічного процесу у виховних колоніях на ресоціалізацію засуджених;
- тісний зв'язок процесу ресоціалізації з реальним життям;
- наукове обґрунтування виховних програм і технологій, створення умов для їх реалізації;
- формування в середовищі засуджених позитивних міжособистісних стосунків;
- дотримання законності;
- індивідуальний, диференційований і комплексний підходи.

Перший визначає концептуальну особливість педагогічної роботи з неповнолітніми правопорушниками – спрямованість на формування соціально-нормативної особистісної позиції засуджених, впевненість у можливості їх виправлення, перевиховання. Звісна річ, що ресоціалізація повинна тісно пов'язуватися з реальним життям (другий принцип). Опитування, проведені у виховних колоніях для неповнолітніх, свідчать, що

більшість підлітків погано орієнтуються в проблемах сучасного життя, в тих життєвих труднощах, з якими вони можуть зіткнутися після звільнення. Отже, названий принцип передбачає поновлення, налагодження соціально корисних зв'язків і відносин засуджених, систематичне ознайомлення їх із соціально-економічними, політичними проблемами держави, формування у них позитивних соціальних установок, а також залучення їх до соціально корисної та особистісно значущої діяльності. Аналіз виховної роботи, здійснений у декількох виховних колоніях для неповнолітніх (зокрема, в Бережанській та Маріупольській), засвідчує, що з цією метою використовуються, головним чином, засоби масової інформації (читання газет, журналів, перегляд телепередач відповідного спрямування), а також зустрічі з представниками різних громадських організацій.

Дія принципу наукового обґрунтування виховних програм, технологій та створення відповідних умов для їх реалізації полягає в застосуванні педагогічно коректних програм і адекватних засобів виховного впливу, впровадження новітніх технологій навчання й виховання. За свідченням В.Кривуша, з-поміж великого масиву спеціально розроблених виховних форм і технологій найбільшою ефективністю відзначаються такі: застосування психолого-педагогічного тренінгу на різних етапах відбування покарання із використанням методів переконання та навіювання (активно впроваджуються у виховних колоніях Чернігівської та Донецької областей); організація роботи кабінетів психологічної релаксації (виховні колонії Харківської, Чернігівської областей); залучення засуджених до різних форм творчої діяльності гуманістичного спрямування (Самбірська, Ковельська, Маріупольська виховно-трудова колонія); цілеспрямована робота з відбору, формування та навчання активу засуджених, більш широке використання елементів самоврядування на основі активного залучення підлітків до підготовки і реалізації виховних заходів, концертів та інших форм педагогічно доцільного дозвілля (Прилуцька, Мелітопольська, Курязька режимні установи); взаємодія співробітників різних частин і служб виховної

колонії з громадськістю, з представниками різних релігійних конфесій, активістами різноманітних міжнародних фондів (Бережанська, Самбірська, Ковельська, Маріупольська колонії для неповнолітніх) [74, с. 38]. Характерно, що ефективне впровадження цього принципу в життя скорочує рівень повторної злочинності (рецидивні прояви) майже вдвічі.

Специфіка принципу формування в середовищі неповнолітніх девіантів позитивних стосунків зумовлюється тим, що засуджений, перебуваючи в режимній установі, позбавлений можливості самостійно обирати своє оточення. Отже, набуває неабиякого значення вміння педагогів (а також адміністрації закладу) створювати умови для повноцінного людського співіснування, які сприяли б засвоєнню позитивних морально-етичних норм та виправленню деформованих моделей поведінки в соціумі. Основною вимогою принципу дотримання законності в процесі ресоціалізації є те, що середовище, у якому перебувають засуджені, різноманітні заходи виховного впливу на них мають повною мірою відповідати чинному законодавству. Аксиоматично, що особливістю педагогічного процесу у виховних колоніях виступає його залежність від правових регламентацій, необхідність підпорядкування виховних дій вимогам норм кримінально-виконавчого права, якими регулюються взаємовідносини об'єкта та суб'єкта виховного впливу, визначаються основні засоби ресоціалізації, правові вимоги до їх реалізації, відображається специфіка виховної роботи, забезпечення безпеки та правопорядку, загальної і професійно-технічної освіти в умовах режимних закладів, залучення засуджених до різних видів трудової діяльності, обґрунтовуються правові аспекти застосування педагогічних методів і прийомів, зокрема мір заохочення та покарання тощо. Реалізація цього принципу передбачає організацію спеціальної роз'яснювальної роботи серед засуджених, вивчення ними своїх прав і обов'язків, чітке дотримання "Правил внутрішнього розпорядку", а також інших правових актів, що регулюють діяльність пенітенціарних установ. Як показує практика, найголовніше домогтися того, щоб ці норми були усвідомлені та

сприйняті засудженими як чіткі регулятори поведінки. Отже, впровадження новітніх педагогічних розробок у практику подібного типу установ повинне узгоджуватися з нормами кримінально-виконавчого та інших галузей права.

Принцип індивідуального та диференційованого підходу означає врахування у виховній роботі індивідуальних особливостей засуджених, а також ознак, спільних для різних їх категорій. Як показує педагогічна практика, поняття “засуджені” з психологічної, демографічної та інших позицій є надзвичайно різноманітним. Засуджених можна диференціювати за віком, спрямованістю особистості (стійка позитивна, стійка негативна, нестійка або суперечлива, пристосовницька), характером скоєних злочинів (корисливі, проти особистості та ін.), за кількістю судимостей, ступенем педагогічної занедбаності, за неформальним положенням у самій спільноті тощо. При цьому слід наголосити, що диференціація неповнолітніх правопорушників – не самоціль, а лише один із принципів педагогічної діяльності, що дає змогу оптимально розробляти і реалізовувати різноманітні програми виховної роботи з різними категоріями засуджених, найбільш точно і тонко знаходити підходи до кожної особистості як неповторної індивідуальності.

Окрім того, принцип індивідуального й диференційованого підходу виступає наріжним каменем класифікації засуджених із метою проведення ефективної виховно-профілактичної роботи з ними. У цілому, класифікація засуджених у місцях позбавлення волі з практичної точки зору обумовлена необхідністю диференційованого підходу до проведення заходів виховного впливу на підставі індивідуальних програм соціально-психологічної й педагогічної роботи із неповнолітніми правопорушниками, зниження негативного впливу на особистість умов позбавлення волі, мінімізації міжгрупових і особистісних конфліктів. Слід підкреслити, що класифікаційна інформація дозволяє прогнозувати не лише варіанти очікуваної поведінки засуджених після розподілу до відділень, але й обирати оптимальні засоби

контролю з боку персоналу установи з метою забезпечення належного рівня безпеки.

Ознайомлення з досвідом практичної роботи ряду виховних колоній засвідчує, що класифікація засуджених проводиться, як правило, під час їх перебування у відділенні карантину, діагностики та розподілу за підсумками вивчення перед розподілом до відділень соціально-психологічної служби. При цьому класифікаційними критеріями виступають кримінально-правові (ступінь тяжкості скоєного злочину), особистісні (психологічні характеристики неповнолітнього), соціально-демографічні (вік, рівень освіти, соціальне походження, рід занять до засудження) та медичні (особливості фізичного розвитку, стан здоров'я) показники. Завважимо також, що при розподілі слід урахувувати оптимальне співвідношення між засудженими різних класифікаційних груп. Не бажано формувати відділення, наприклад, лише з осіб однакового віку та зі схожим кримінальним минулим, оскільки це може призвести до групової замкненості, формування серед них негативних ціннісних орієнтацій.

Дотримання принципу комплексного психолого-педагогічного підходу сприяє розумінню особистості як цілісного психологічного феномена й означає необхідність вивчення, розвитку та корекції її інтелектуальної, емоційно-вольової, ціннісно-орієнтаційної сфер, поведінки. Ці завдання, як уже зазначалося в попередніх розділах роботи, реалізуються засобами розумового, морально-трудоного, правового, фізичного, естетичного та інших взаємопов'язаних напрямків виховного процесу. На загал же, комплексний підхід є методологічним принципом для педагогічної діяльності в будь-яких виховних установах.

У сучасних педагогічних студіях із цієї проблеми педалюються й інші принципи, зокрема, – принцип поєднання вимогливості до засуджених неповнолітніх із гуманним та справедливим ставленням до них, принцип опори на позитивні риси і якості особистості правопорушника та ін. [74, с. 46 – 49]. Слід наголосити, що завважені принципи, виступаючи наріжним

каменем сучасних педагогічних досліджень, активно застосовуються в організації виховного процесу в режимних установах для неповнолітніх правопорушників.

Як показують спостереження, ефективність впровадження новітніх педагогічних досліджень із проблем девіантної поведінки безпосередньо залежить від багатьох чинників. Із-поміж найголовніших можемо виокремити:

- особливості соціального середовища конкретних установ виконання покарань;
- специфіку форм діяльності засуджених і типів стосунків, що виникають у їх процесі;
- відповідність змісту, форм і методів виховного впливу індивідуальній і типологічній специфіці особистості підлітка;
- ставлення засудженого до скоєного ним злочину та кримінального покарання за цей злочин;
- власну активну діяльність неповнолітнього щодо самовиховання й виправлення;
- динаміку розвитку позитивних якостей особистості.

Окрім того, ефективність застосування тих чи інших педагогічних методик безпосередньо залежить від урахування вікових особливостей вихованців режимних установ. Академік В.Синьов, приміром, розподіляє неповнолітніх засуджених на три групи: вихованці підліткового віку (14 – 15 років), особи юнацького віку (16 – 18 років) та правопорушники першого молодіжного віку (19 – 21 рік) [110; 127; 128]. Кожній віковій категорії притаманні індивідуальні, характерні саме для неї риси. Так, підлітків першої групи вирізняє підвищена збудливість, емоційність, неврівноваженість, бурхливо-несамовита активність та ініціативність, “відкритість” до зовнішніх впливів, вразливість, прагнення до дорослості, що зумовлює підкреслену грубість, негативізм, яскраво виражене небажання підкорятися вимогам адміністрації й вихователів, тютюнопаління та ін. Юнацький вік прикметний

активізацією процесів переходу від дитинства до дорослості, становлення та розвитку системи переконань, поглядів, психологічних установок особистості. Процес формування останньої супроводжується, як правило, рядом протиріч: між бажаннями та можливостями їх задоволення, між емоційно-вольовою та раціональною сферами розвитку (перевага емоцій над розумом), між самооцінкою та оцінкою з боку інших, між вимогами соціального середовища, суспільними нормами та реальною поведінкою тощо. Названі суперечності поглиблюються ще й специфікою перебування в режимній установі. Особливості першого молодіжного віку (19 – 21 рік) визначаються формуванням світоглядної позиції (від схоластичної, відірваної від реального життя до суцільного негативізму), “переплетенням” дорослості з рецидивами дитинства, протиріччями між активністю та недисциплінованістю.

Згідно зі специфікою кожної вікової категорії неповнолітніх правопорушників дослідник пропонує індивідуальні шляхи й підходи до виховного впливу. Так, у педагогічній роботі з девіантними особами підліткового віку слід урахувувати таку вікову особливість, як активний пошук особистісного ідеалу. Проте орієнтація неповнолітніх на конкретний ідеал тут відбувається з огляду на суто зовнішні його вияви (фізична сила, самостійність і матеріальна незалежність, задоволення матеріально-побутових потреб, “злочинна романтика” та ін.). Отже, найбільшою ефективністю відзначаються методики, що сприяють формуванню позитивного ідеалу як коригуючого засобу моральної свідомості підлітків із відхиленнями в поведінці, виробленню соціально прийнятних моделей поведінки. Значна увага повинна приділятися також усуненню недоліків сімейного та шкільного виховання.

Навчально-виховна робота з вихованцями режимних установ 16 – 18-річного віку спрямована насамперед на подолання стійких негативних рис (неврівноваженість, імпульсивність дій, схильність до асоціальних проявів, егоїзм, послаблення чи відсутність самоконтролю, вузькість світогляду,

низька якість знань елементів людської культури, примітивізм потреб тощо). Соціологічні дослідження переконливо демонструють, що особам цього віку, як правило, притаманний стійкий потяг до алкоголю, тютюнопаління; більшість із них уже мали досвід випадкових статевих контактів. Таким чином, ефективність педагогічного впливу в цьому випадку безпосередньо залежить від урахування завважених чинників, а також від уміння педагога знаходити, заакцентувати індивідуально та соціально значущі цілі й мотиви діяльності.

Зрештою, специфіка виховної роботи з девіантними особами віком від 19 до 21 року визначається передовсім умінням педагога правильно дефініціювати категорію засуджених і на основі цього впроваджувати наукового обґрунтовані форми та методи їх соціальної реабілітації. У вітчизняній пенітенціарній практиці загальноприйнятою вважається класифікація засуджених, запропонована В.Деевим та О.Ушатіковим. Згідно з висновками дослідників, на ґрунті виявів індивідуальної психології неповнолітніх, ступеня асоціальної спрямованості характеру виокремлюються три типи правопорушників:

- з відносно позитивною спрямованістю;
- з нестійкою спрямованістю;
- з негативною спрямованістю.

Психолого-педагогічні спостереження показують, що для засуджених із відносно позитивною спрямованістю особистості (в першу чергу йдеться про осіб, що скоїли злочин ситуативно, випадково або з інших причин, що розглядалися в попередньому розділі) характерне насамперед відверте каяття у вчиненому й стійке бажання чесною працею та гідною поведінкою довести своє виправлення. Критично ставлячись до свого минулого, більшість засуджених цієї категорії усвідомлює власні помилки й недоліки. Девіанти з позитивною спрямованістю особистості, як правило, є активом громадських формувань засуджених, ядром колективу, на яке спираються педагогічні сили виправного закладу (активне залучення таких правопорушників до

громадської й виховної роботи широко практикується, зокрема, в Маріупольській, Мелітопольській та Самбірській колоніях). Багато засуджених даної категорії мають добре продумані й конкретні життєві плани, що полегшує педагогічну роботу з ними. Дуже важливо всіляко пробуджувати, зміцнювати, розвивати позитивні інтереси й нахили вихованців, адже це допоможе забезпечити в подальшому соціально значущу мотивацію їхньої поведінки, діяльності.

Психологічні спостереження, проведені в режимних виховних закладах (зокрема, в Маріупольській колонії), свідчать про те, що більшості засуджених притаманний нестійкий тип особистісного спрямування. Останнє пояснюється, на наш погляд, віковими особливостями підлітків, коли індивідуальні риси особистості ще перебувають у стадії активного формування. Ефективність педагогічної роботи з таким типом особистості залежить перш за все від здатності вихователя наполегливо формувати соціально корисні, дієві й перспективні життєві плани, переконувати в тому, що успіх їх реалізації після звільнення пов'язаний із необхідністю зміни власних асоціальних поглядів. Одним із ефективних шляхів перевиховної діяльності є спонування до самовиховання, здійснення його за послідовною програмою з широким застосуванням заохочень як способу формування впевненості підлітка в собі. Широко застосовуються також форми педагогічної роботи, що передбачають залучення засуджених до виконання різних громадських доручень із наданням при цьому необхідної безпосередньої й опосередкованої допомоги. У такий спосіб стимулюється формування самостійності вихованців, їхнє вміння приймати рішення та відповідати за їх здійснення. Одним із засобів здійснення виховного впливу вважаємо також мінімізацію застосування мір покарання та примусу. Натомість виступаємо за апелювання до емоційно-вольової сфери підлітків, почуттів обов'язку, довіри, совісті тощо.

Для засуджених із негативною спрямованістю особистості характерні асоціальні установки й потяги. Причому в багатьох вони є сформованими на

рівні переконань, якими нерідко засуджені хизуються, пропагуючи їх як норму. Вони не каються в скоєних злочинах, активно протидіють заходам виховного впливу, активові засуджених. Такі неповнолітні правопорушники, як показує практика, мають досить довгий злочинно зорієнтований досвід у житті ще до прибуття у виховну колонію, а деякі з них засуджені вдруге (так звані рецидиви, з якими, зокрема, працює Маріупольська виховна колонія, де лише в грудні 2006 року перебувало 46 повторно засуджених підлітків). Досить часто спостерігаються випадки повної втрати такими вихованцями позитивних соціальних зв'язків або значне їх послаблення. Це, звісна річ, негативно відбивається на їхньому ставленні до праці, навчання, оточуючих. Часто спостерігається з-поміж них брехливість та жорстокість, прагнення до пригнічення слабших і підлещування до сильніших. Типові вияви поведінки вихованців цієї категорії наводимо в таблиці:

Форма порушення	Характерні ознаки
Порушення в процесі трудової діяльності	низька ефективність; передумови аварійності (порушення правил експлуатації техніки); аварійність з вини вихованця; виробничий травматизм
Порушення дисциплінарних і соціальних норм	схильність до сперечань та невиконання розпоряджень; порушення правил внутрішнього порядку; агресивна поведінка стосовно інших; алкоголізація та наркоманія; сексуальні відхилення; випадки суїцидних дій; крадіжки; ухилення від трудової діяльності та ін.
Порушення міжособистісних стосунків	висока конфліктність, озлобленість; грубість у ставленні до членів колективу; замкнутість; зневажливе ставлення до значущих для колективу цілей; підозріливість; недовірливість

Ураховуючи вищезавважене, можна констатувати, що робота по перевихованню засуджених із негативною спрямованістю надзвичайно складна. Вона потребує значних зусиль із боку педагогів і адміністрації закладу утримання. Передусім підкреслимо необхідність постійного суворого контролю за поведінкою таких вихованців, прагнення до подолання негативних виявів у їхньому поводженні, спілкуванні, зокрема, – будь-яких спроб впливу на інших (намагання організувати негативно спрямовані групи, примусити інших працювати на себе, застосовування фізичного впливу, розповсюдження “кримінальної романтики”, поширення асоціальних поглядів тощо).

Проведений в ряді режимних закладів аналіз виховної роботи дозволяє зробити певні висновки щодо ефективності тих чи інших педагогічних методик. До неповнолітніх девіантів застосовуються методи примусу та покарання, поєднані з переконанням хоча б у тих моментах, що забезпечують усвідомлення – і самим покараним вихованцем, і всіма іншими засудженими – причин та підстав застосування таких заходів. У практиці виховних колоній добре зарекомендували себе прийоми “розвінчання” лідерів малих негативних груп, що потребують переконливої демонстрації своєї негативної, підлої, жорстокої, брехливої особистісної позиції, асоціальної лінії поведінки. Однак не можна забувати й про високу педагогічну доцільність надання так званої авансованої довіри засудженим із негативним спрямуванням характеру, орієнтацію на використання у виховному процесі їх позитивних особистісних якостей (наприклад, інтересів до спортивної діяльності, організаторські здібності). Широко практикується й індивідуальне шефство педагогічних сил колонії в роботі із засудженими даної категорії.

Таким чином, підвищення ефективності впроваджуваних педагогічних розробок безпосередньо залежить від урахування індивідуального спрямування особистості девіантних підлітків, специфіки їхніх характерів, тенденцій формування світогляду, комплексу потреб, ідеалів тощо. Як

показує практика, результативність роботи із засудженими зумовлюється узгодженою дією педагогів, психологів та адміністрації виховної колонії, а також системним застосуванням різноманітних методів вивчення особистості (спостереження, аналіз документації, індивідуальні бесіди, анкетування, узагальнення незалежних характеристик, аналіз продуктів діяльності, спеціальне створення ситуацій за типом природного експерименту, застосування психодіагностичних методик та ін.).

ВИСНОВКИ до розділу 3

Таким чином, проблема девіантної поведінки неповнолітніх залишається традиційною і надзвичайно важливою. Створення спеціальних режимних виправно-трудових закладів має на меті сприяння повнішому запровадженню в практичну діяльність основних принципів, які на міжнародному рівні закріплено в мінімальних стандартних правилах поводження із засудженими, призначенням яких є забезпечити необхідні умови для їх виправлення.

Законодавчо відповідальність за соціальний захист і профілактику правопорушень серед неповнолітніх покладено на органи виконавчої влади, школи та професійні училища соціальної реабілітації органів освіти, центри соціально-психологічної реабілітації служб у справах неповнолітніх, центри медико-соціальної реабілітації неповнолітніх закладів охорони здоров'я, притулки для неповнолітніх служб у справах неповнолітніх, приймальники-розподільники для неповнолітніх органів внутрішніх справ, кримінальну міліцію в справах неповнолітніх та суди.

Нині у практику діяльності системи профілактичної роботи з дітьми й підлітками, які потребують особливої уваги, активно впроваджується особистісно-гуманний підхід до педагогічно-виховної роботи в умовах колоній, спрямований на "олюднення" взаємин між працівниками і засудженими, визнання особистісної цінності кожного неповнолітнього, врахування потреби людини в самовиявленні та самоствердженні.

З метою формування у засуджених необхідних для успішної ресоціалізації рис дуже ефективним видається залучення їх до соціально корисної діяльності передовсім гуманістичного спрямування: надання шефської допомоги старим, немічним людям у веденні присадибного господарства, заготівлі дров тощо; спеціально організоване шефство над дитячими будинками для сиріт і дітей, що втратили батьківську опіку; організація гуртків національного ремесла (різьблення по дереву, карбування, вишивки, гончарного виробництва), а також флористики, випалювання та ін.; естетичне виховання неповнолітніх засуджених, яке уявляється як невід'ємна складова педагогічної діяльності в режимних закладах і скеровується головним чином на формування соціально прийнятних естетичних категорій.

Одними з головних напрямків індивідуальної роботи працівників виховних колоній для неповнолітніх сучасна пенітенціарна педагогіка визначає такі: вивчення особистості з використанням різноманітних методик; визначення методів і прийомів психолого-педагогічного впливу та їх реалізація; аналіз результатів коригування й прогнозування подальшої поведінки девіантних осіб; розробку навчальних спецкурсів із ресоціалізації неповнолітніх, надання їм необхідних знань, умінь і навичок для успішного повернення до повноцінного життя в суспільстві (зокрема, курс інформаційно-консультативної та психокорекційної роботи із засудженими, які готуються до звільнення з режимних закладів).

Серед основних завдань режимних установ – гарантування медико-психолого-соціальної реабілітації, виховання, освіти та професійної підготовки, соціальної адаптації й підтримки, спрямованої на оздоровлення, корекцію і розвиток особистості неповнолітніх із асоціальною поведінкою.

Водночас удосконалення діяльності пенітенціарних установ неможливе без суттєвого підвищення професійної рівня працівників режимних закладів, оволодіння ними ґрунтовними педагогічними знаннями, принципами,

засобами і методами впливу на неповнолітніх девіантів, знанням вікових та індивідуально-психологічних особливостей вихованців тощо.

Важливим видається той факт, що під час організації навчально-виховного процесу в режимних установах для неповнолітніх, окрім загальних засад, ураховано також і їх психологічні, фізіологічні особливості, вікові характеристики, інтелектуальний рівень; для забезпечення педагогічно корисного дозвілля та відпочинку неповнолітніх правопорушників, їх участі в культурному житті у пенітенціарних установах створено відповідну матеріально-технічну базу.

В основу навчально-виховної та перевиховної роботи з особами, поведінка яких визначається як девіантна (правопорушна) покладено базові принципи пенітенціарної педагогіки, під якими слід розуміти такі ідеї, вихідні методологічні положення, що детермінуються закономірностями, сутністю і особливостями процесу ресоціалізації та визначають його спрямованість, а також способи діяльності суб'єкта й об'єкта цього процесу. Серед найголовніших принципів можна виділити: спрямованість педагогічного процесу у виховних колоніях на ресоціалізацію засуджених; тісний зв'язок процесу ресоціалізації з реальним життям; наукове обґрунтування виховних програм і технологій, створення умов для їх реалізації; формування в середовищі засуджених позитивних міжособистісних стосунків; дотримання законності; індивідуальний, диференційований і комплексний підходи. На цих принципах ґрунтуються сучасні педагогічні дослідження.

Ефективність тих чи інших педагогічних методик можна з'ясувати на основі аналізу виховної роботи. Застосування до неповнолітніх девіантів методів примусу та покарання у поєднанні з переконанням забезпечують усвідомлення – і самим покараним, і рештою засуджених – як причин, так і підстав ужиття таких заходів. Практика виховних колоній засвідчує ефективність прийомів “розвінчання” лідерів малих негативно налаштованих груп. Водночас високу педагогічну доцільність має надання авансованої

довіри засудженим із негативно спрямованим характером, використання у педагогічному процесі їх позитивних особистісних рис. Доповненням до цього виступає й широко застосовуване індивідуальне шефство педагогів колонії в роботі із такими засудженими.

Отже, ефективність впроваджуваних у пенітенціарну практику педагогічних напрацювань безпосередньо залежить від урахування індивідуальних характеристик особистостей девіантних підлітків, особливостей їхніх характерів, напрямків формування світогляду, специфіки комплексу потреб, ідеалів тощо. Необхідний результат у роботі з девіантами впливає з узгодженості комплексних дій педагогів, психологів та адміністрації виховної колонії, з одного боку; з іншого, – системним використанням різноманітних методів вивчення особистості (спостереження, аналіз документації, індивідуальні бесіди, анкетування, узагальнення незалежних характеристик, аналіз продуктів діяльності, спеціальне створення ситуацій за типом природного експерименту, застосування психодіагностичних методик тощо).

В.ИСНОВКИ

Поведінка є сукупністю дій і вчинків індивіда. У ній виявляється особистість людини, специфічні риси її характеру, темпераменту, потреби та смаки, ставлення до предметів і явищ дійсності. Поведінка людини спричиняється потребою, спрямованою, врешті-решт, на оптимальне задоволення її інтересів. Із останньою тезою пов'язуємо і явище девіантності. Йдеться про характеристику поведінки, що не співпадає з соціальними нормами та цінностями, ustalеними в суспільстві, а тому розглядається більшістю членів соціуму як недозволена, неприпустима (алкоголізм, наркоманія, проституція, злочинність і т.д.). Відтак девіантну поведінку потлумачуємо як таку, що суперечить прийнятим у даному суспільстві правовим, моральним, соціальним та іншим нормам. Ясна річ, що таке поведіння співвідноситься із протиправним і пов'язане з порушеннями закону. З огляду на особливості предмета нашого дослідження, слід урахувати наявність **первинної** (відхилення в поведінці, що порушує соціальні норми, проте, як правило, залишається непоміченим агентами соціального контролю) та **вторинної** (відхилення в поведінці, що виробляються в індивіда як відповідь на реакцію інших індивідів на його вчинки) девіацій.

Дослідження проблем попередження девіантної поведінки вихованців режимних установ для неповнолітніх в історії української педагогіки другої половини ХХ століття дало можливість дійти таких загальних висновків:

1. Основні причини девіантної поведінки дітей і підлітків пояснюються *біологічними та соціально-економічними* чинниками. До біологічних відносимо такі: масова алкоголізація та наркотизація населення; зловживання фармацевтичними препаратами; неякісне харчування вагітних; ускладнені патології вагітності й пологів; телегонія (вирішальний вплив на потомство жінки першого в її житті чоловіка – зчаста за генофондом не кращого); наслідки чорнобильської катастрофи; анемія та неврози в батьків. Соціально-економічними факторами вважаємо: масове скорочення мережі дошкільних

закладів та оздоровниць; відсутність вузьких фахівців у системі дошкільної та шкільної освіти; недостатню кількість безкоштовних позашкільних і позакласних гуртків, клубів для розвитку дітей за інтересами; звантаженисть батьків (почасти – їхня безграмотність і недбалість у питаннях виховання); грубі порушення санітарних норм у режимі шкільного навчання; надмірний вплив на нестійку дитячу психіку засобів масової комунікації; присутнє зниження життєвого рівня в країні загалом. Тому суто педагогічні аспекти порушеної проблеми слід розглядати в органічному зв'язку з медичними, соціологічними, психологічними та кримінологічними.

2. Неповнолітні особи віком 14 – 18 років, які вчинили злочини (цьому зазвичай передують вияви девіантної поведінки) відбувають покарання у вигляді позбавлення волі у виховно-трудовах колоніях (нині в Україні таких режимних закладів 19). Основними завданнями карно-виконавчого законодавства України є регулювання порядку й умов виконання та відбування покарань, визначення засобів виправлення засуджених, охорона їхніх прав, свобод і законних інтересів, надання їм допомоги в соціальній реабілітації. Позитивних результатів у виправному процесі можна досягнути лише за умови правильно організованої виховної роботи із осудженими. Маємо на увазі систему педагогічно обґрунтованих заходів, що сприяють подоланню особистісних деформацій неповнолітніх, їх усебічному розвитку, правослухняній поведінці й соціальній адаптації після звільнення. Науково обґрунтована організація виховної роботи потребує врахування різних чинників, особливо тих, що стосуються мотиваційного середовища формування поведінкових установок. У цьому контексті особливого значення набуває вивчення найпоширеніших стереотипів поведінки засуджених, що стають наслідком неоднакового сприйняття ними виправного впливу.

3. Середовище режимної установи характеризується складністю й суперечливістю взаємовідносин. Це зумовлюється, зокрема, наявністю у багатьох вихованців соціально-психологічних дефектів, що постійно

спричиняється до міжособистісних і групових конфліктів. Цілеспрямована організація їх розв'язання є невід'ємною складовою адміністративного управління мікросередовищем осуджених. Вплив напруженої ситуації на поведінку неповнолітніх девіантів залежить не лише від обставин, що складаються, але й від індивідуальних особливостей людини, мотивів її поведінки, знань, навичок, основних якостей нервової системи, емоційно-вольової стійкості. Із погляду дисертанта, вивчення взаємовідносин у середовищі режимної установи дає можливість виявити й позитивні якості засуджених, на які можна спиратися у виховній роботі і які слід зміцнювати. Спостереження за поведінкою неповнолітніх девіантів, процесом їхньої адаптації до умов відбування покарання й ставленням до виправного впливу на них свідчать про необхідність диференційованого підходу до виховної роботи з осудженими.

4. Важливу роль у справі попередження девіантної поведінки неповнолітніх вихованців режимних установ відіграють пенітенціарні школи, що функціонують при виправно-трудових закладах. Специфічною ознакою таких шкіл є домінування виховних завдань над навчальними. Відтак чи не основна їх функція – людинотворча. Потенційні можливості душі кожного індивіда справді безмежні. Це стосується й тих, хто вчинив злочин. Покарання за всієї його суворості не мусить бути мученицьким, жорстоким. Неповнолітній девіант – це людина нещасна, яка викликає жаль і співчуття. Окрім того, кожна людина потребує психологічного захисту, утішання. У класичних суспільствах цю місію виконує церква. В умовах пенітенціарних систем, де медицина технізована й малочисельна, а церква (хоч і пошанована) слабка, такі функції повинна виконувати школа.

5. Як свідчить аналіз, основними *принципами* діяльності пенітенціарної школи є: функціонування в гуманістичній парадигмі освіти, коли людина – головна цінність педагогічної культури; особистісно орієнтований підхід до освіти (збереження й відновлення тілесного та духовного здоров'я вихованців, їх особистої свободи, моральності, пошуку сенсу життя);

ресоціалізація особистості учнів (надання їм можливості вільної адаптації в умовах ринкової економіки, масового безробіття, підвищення вимог до рівня кваліфікації робітників і службовців); культурна ідентифікація вихованців (переживання почуття приналежності до національної культури, інтерналізація духовних цінностей народу, патріотична самосвідомість і под.).

6. За спостереженнями дисертанта, пенітенціарна школа виконує такі головні *функції*: освітню (формування загальної культури учнів, транслявання знання відповідно до освітніх стандартів, розвиток духовної, творчої й адаптивної особистості); ресоціалізації (професійна адаптація вихованців згідно з динамікою суспільного розвитку); валеологічну (санітарно-гігієнічна, медична просвіта, популяризація валеологічних знань, спортивно-оздоровча робота); правового захисту й охорони (правова просвіта з урахуванням змін у Кримінальному законодавстві, забезпечення психологічної захищеності учнів); рекреаційну (організація дозвілля як засобу поновлення психофізичних сил, здоров'я і творчого потенціалу неповнолітніх); самоактуалізації (формування в свідомості вихованців розуміння власної самоцінності, унікальності та корисності суспільству); корекційну (практична реалізація методів і прийомів корекційної педагогіки).

7. *Методи* педагогічного впливу на неповнолітніх вихованців режимних установ повинні відповідати таким основним принципам: педагогічний оптимізм; повага до особистості, розуміння душевного стану вихованця; розкриття мотивів і зовнішніх обставин девіантної поведінки; зацікавленість долею неповнолітніх девіантів. Головне завдання пенітенціарних шкіл – забезпечити зміни в світогляді учнів, виховати людей громадянського суспільства.

Прийоми педагогічного впливу на дітей і підлітків, що виховуються в режимних установах, розподіляються на три основні групи: творчі, гальмівні та допоміжні. До творчих відносимо ті, що сприяють покращенню стосунків між вихователем і вихованцем, встановленню душевного контакту,

підвищенню успішності школярів. Вони повинні ґрунтуватися на усвідомленні динаміки почуттів та інтересів вихованця (заохочення, прощення, переконання, довіра, залучення до цікавої діяльності, моральна вправа, активізація найпотаємніших почуттів особистості тощо). Гальмівними вважаємо прийоми, в яких відкрито виявляються влада вихователя (осуд, покарання, наказ, вияв обурення) та паралельна педагогічна дія (натяк, іронія, розвінчання, удавана недовіра, виконання певної справи замість вихованця і т.д.). Допоміжні прийоми спрямовані на організацію зовнішньої опори правильної поведінки та відмову від фіксації окремих вчинків вихованців.

8. Вивчення здібностей учнів пенітенціарних шкіл та врахування їх у виховній роботі сприяє розв'язанню ряду важливих завдань: розвивати вольові, емоційні, інтелектуальні та моральні якості особистості неповнолітніх девіантів; здійснювати правильний професійний відбір вихованців режимної установи в інтересах суспільства; розвивати здібності засуджених у процесі виробничої діяльності; окреслити професійну орієнтацію осіб, які звільняються з режимної установи, психологічно підготувати їх до праці на волі; переорієнтувати здібності, що мають антисуспільне спрямування, на корисну для суспільства діяльність.

Отже, попередження девіантної поведінки вихованців режимних установ для неповнолітніх – це формування у них шанобливого ставлення до людини, суспільства, праці, норм, правил і традицій людського співжиття та стимулювання правослухняної поведінки. Основними засобами попередження є режим відбування покарання, суспільно корисна праця, виховна робота та загальноосвітнє й професійно-технічне навчання.

9. Здобуті в роботі висновки не свідчать про вичерпність в осмисленні всіх аспектів порушеної проблеми і відкривають простір для подальших історико-педагогічних студій. Перспективними напрямками вважаємо: дослідження специфіки педагогічного впливу на поведінкові моделі неповнолітніх вихованців режимних установ із різним ступенем сприйняття

(високий, середній, низький); розробку комплексних заходів постійного психолого-педагогічного впливу на неповнолітніх девіантів з метою мотивації їх позитивної поведінки; вироблення ефективних методик попередження (ліквідації) конфліктних ситуацій у середовищі вихованців режимних установ для неповнолітніх.

Ще наприкінці 50-х років минулого століття відомий американський педагог І.Адлер завважував: «Дитяча злочинність – це не хвороба окремих сімей і дітей. Це соціальна проблема, закорінена глибоко в нашому суспільному устрої. Моральне захворювання молоді – це наслідок і віддзеркалення хвороби нашого суспільства. Правильніше говорити не про дітей-злочинців, а про дітей у злочинному суспільстві». Сучасний етап розвитку незалежної Української держави прикметний послідовним розгортанням демократизму, що забезпечує зростання активності трудящих у розв'язанні різних соціальних завдань. Саме демократія дає можливість ставити питання боротьби з правопорушеннями й злочинністю на рівень соціальних завдань, які слід вирішувати єдиними зусиллями держави та її інституцій, громадських органів і організацій, трудових колективів, окремих громадян.

Мусимо констатувати, однак, факт постійного і значного зростання виявів девіантної поведінки, правопорушень, злочинності у середовищі неповнолітніх, що є наслідком їх дезадаптованості в сучасному суспільстві. Чи не основною причиною такого стану речей, із нашого погляду, слід вважати відсутність взаєморозуміння, наступності в діяльності відомств, причетних до профілактичної, в тому числі корекційної, роботи з неповнолітніми девіантами, правопорушниками. Тимчасом саме єдність дій усіх учасників цього процесу сприятиме ефективному розв'язанню завдань зміцнення правопорядку. Окрім того, гарантією успішної роботи в цьому напрямку є правові й організаційні основи попереджувальної діяльності. Від того, наскільки науково обґрунтованими та адекватними будуть методи й

форми цієї діяльності, значною мірою залежить ефективність реалізації суспільством своїх попереджувальних функцій.

Не менш актуальною вважаємо проблему створення в загальноосвітніх навчальних закладах класів спеціального навчання – не лише для розумово відсталих, для дітей із порушеннями зору чи глухих, а й для соціально та емоційно неврівноважених дітей і підлітків. Не слід також нехтувати позитивним досвідом по попередженню девіантної поведінки неповнолітніх, накопиченим у США, Франції, Німеччині, інших розвинених країнах (створення спеціальних дитячо-юнацьких підрозділів поліції, відкриття «правових» класів у школах, підтримка діяльності різних філантропічних об'єднань, посилення авторитетності скаутських організацій у дитячому, підлітковому й молодіжному середовищах тощо).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абдюкова Н. В. Психологічні особливості соціалізації сучасного підлітка : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.05 “Соціальна психологія” / Н. В. Абдюкова. – К., 2000. – 16 с.
2. Августин Аврелий. Исповедь / Аврелий Августин ; пер. с лат. П. Абеляр ; сост. В. Л. Рабинович // История моих бедствий. – М. : Республика, 1992. – 332 с.
3. Курс інформаційно-консультативної та психокорекційної роботи із засудженими, які готуються до звільнення з виховних колоній : [навч. посібн. для використ. у роб. центрів соц.-психолог. реабіліт. засудж. вихованців колоній] / Т. П. Авельцева, Т. В. Голишкіна, О. В. Вакуленко, О. Б. Ярчук – К. : Либідь, 2003. – 200 с.
4. Алексеенко Т. Ф. Готовність батьків до виховання дитини / Т. Ф. Алексеенко // Педагогіка і психологія. – 2002. – № 4. – С. 37–46.
5. Алмазов Б. Н. Психическая средовая дезадаптация несовершеннолетних / Алмазов Б. Н. – Свердловск : Изд-во Урал. Ун-та, 1986. – 150, [1]с.
6. Амонашвили Ш. А. Психологические основы педагогики сотрудничества : [книга для учителя] / Амонашвили Ш. А. – К. : Освіта, 1991. – 111 с.
7. Антология культурологической мысли / [авт.-сост. С. П. Мамонтов, А. С. Мамонтов]. – М. : Изд-во РОУ, 1996. – 352 с.
8. Апетик Н. М. Моральна саморегуляція як умова попередження девіантної поведінки підлітків : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 “Педагогічна та вікова психологія” / Н. М. Апетик. – К., 2001. – 20 с.
9. Аристотель. Никомахова этика // Философы Греции. Основы основ : логика, физика / Аристотель. – М. : ЗАС Изд-во ЭКСМО – Пресс; Харьков : Фолио, 1996. – 1056 с.
10. Аристотель. О душе / Аристотель ; [пер. П. С. Попов ; предисл. В. К. Сержников]. – М. : ОГИЗ, Соцэкгиз, 1937. – 178 с.

11. Бабаян Э. А. Наркомании и токсикомании / Э. А. Бабаян // Руководство по психиатрии : в 2 т. / под ред. Г. Н. Морозова. – М. : Медицина, 1988. – Т. 2. – 1988. – С. 169–218.
12. Бадмаев С. А. Психологическая коррекция отклоняющегося поведения школьников / Бадмаев С. А. – М. : Магістр, 1999. – 96 с.
13. Баркан А. И. Его Величество Ребенок, какой он есть : Тайны и загадки / Баркан А. И. – М. : Столетие, 1996. – 363 с.
14. Беседін А. А. Дисфункціональна сім'я як чинник девіантної поведінки неповнолітніх : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соціол. наук : спец. 22.00.03 “Соціальні структури та соціальні відносини” / А. А. Беседін. – Х., 2002. – 19 с.
15. Беспалько В. В. Визначення медико-соціальних чинників формування наркоманії серед учнівської молоді та обґрунтування її первинної профілактики на прикладі західного регіону України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. мед. наук : спец. 14.02.03 “Соціальна медицина” / В. В. Беспалько. – К., 2002. – 20 с.
16. Бех І.Д. Виховання особистості : у 2 кн. – К. : Либідь, 2003. – Кн. 2: Особистісно орієнтований підхід: науково-практичні засади. – 2003. – 344 с.
17. Білецький В. В. Виправлення девіантної особистості як предмет філософського дослідження : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : спец. 09.00.03 “Соціальна філософія та філософія історії” / В. В. Білецький. – Донецьк, 2002. – 19 с.
18. Блонский П. П. Избранные педагогические и психологические сочинения : в 2 т. / Блонский П. П. – М. : Педагогика, 1979. – Т. 1 – 1979. – 304 с. / Т. 2 – 1979. – 399 с.
19. Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте / Божович Л. И. – М. : Просвещение, 1968. – 464 с.
20. Божович Л. И. Проблема развития мотивационной сферы ребенка // Изучение мотивации поведения детей и подростков / Л. И. Божович. – М., 1978. – 351 С.

21. Божович Л. И. Психологические закономерности формирования личности в онтогенезе / Л. И. Божович // Вопросы психологии. – 1976. – № 6. – С. 27–34.
22. Бойко О. П. Партнерство школи, сім'ї та органів самоорганізації населення у справі соціалізації молоді / О. П. Бойко // Педагогіка і психологія. – 2005. – № 2. – С. 25–33.
23. Бурдін В. М. Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 “Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право” / В. М. Бурдін. – К., 2002. – 19 с.
24. Буянов М. И. Ребенок из неблагополучной семьи: Записки детского психиатра: [кн. для учителей и родителей] / Буянов М. И. – М. : Просвещение, 1988. – 207 с.
25. Бюхнер П., Крюгер Г.-Г., Дюбуа-Реймон М. Современный ребенок в Западной Европе // Социологические исследования. – 1996. – № 4. – С. 128–134.
26. Ващенко Г. Г. Виховний ідеал / Ващенко Г. Г. – Полтава: Полтавський вісник, 1994. – 208 с.
27. Вержбицка А. Язык. Культура. Познание / Вержбицка А. ; [пер. с англ., вступ. ст. Е. П. Падучевой]. – М. : Русские словари, 1996. – 416 с.
28. Волкова Н. П. Педагогіка: [посіб. для студентів вищих навчальних закладів] / Волкова Н. П. – К. : Видавничий центр «Академія», 2001. – 576 с.
29. Волянська О. В. Соціальні детермінанти підліткової агресії: соціологічний аналіз : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соціол. наук : спец. 22.00.04 “Спеціальні та галузеві соціології ” / О. В. Волянська. – Х., 2003. – 18 с.
30. Выготский Л. С. Мышление и речь: Психологические исследования / Выготский Л. С. ; под ред. и вступ. ст. В. Колбановского. – М.; Л. : Соцэкгиз, 1934. – 323 с.
31. Выготский Л. С. Педагогическая психология / Выготский Л. С. ; под ред. В. В. Давыдова. – М. : Педагогика, 1991. – 480 с.

32. Выготский Л. С. Этюды по истории поведения: Обезьяна. Примитив. Ребенок. / Л. С. Выготский, А. Р. Лурия. – М. : Педагогика-Пресс, 1993. – 224 с.
33. Галузинський В. М. Педагогіка: теорія та історія : навч. посібник / В. М. Галузинський, М. Б. Євтух. – К. : Вища школа, 1995. – 237 с.
34. Гарьковець С. О. Психологічні особливості системи цінностей правопорушника: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.06 / Гарьковець С. О. – Х., 2001. – 179 с.
35. Гидденс Э. Социология / Гидденс Э. ; общ. ред. Л. С. Гурьевой и Л. Н. Иосилевича ; науч. ред. В. А. Ядов. – М. : УРСС, 1999. – 703 с.
36. Гонтаровська Н. Б. Розвиток особистості в психолого-педагогічному контексті / Н. Б. Гонтаровська // Педагогіка і психологія. – 2005. – № 1. – С. 32–41.
37. Гончаренко Семен. Український педагогічний словник / Гончаренко Семен. – К. : Либідь, 1997. – 376 с.
38. Гордевський Д. В. Девіантне мислення як фактор культурної динаміки : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : спец. 09.00.04 “Філософська антропологія, філософія культури” / Д. В. Гордевський. – Х., 2000. – 20 с.
39. Субкультура и ее проявления в молодежной среде / Гришин В. А. // Общественные самодеятельные движения. – М. : НИИ, 1990. – С. 10–110.
40. Гуржій А. М. Засоби навчання : навч. посібник / Гуржій А. М., Жук Ю. О., Волинський В. П. – К. : ІЗМН, 1993. – 208 с.
41. Гурьева В. А. Социально-психиатрический анализ трудного детства / В. А. Гурьева // Вопросы изучения детей с отклонениями в поведении. – М. : Типография №1 Мосгорисполкома, 1968. – 180 с.
42. Демиденко В. К. Самореалізація: сутність, становлення, розвиток / В. К. Демиденко // Педагогіка і психологія. – 2004. – № 2. – С. 81–92.
43. Державна національна програма “Освіта” (“Україна ХХІ століття”) // Історія української школи і педагогіки: хрестоматія / [упоряд. О. О. Любар ; за ред. В. Г. Кременя]. – К. : Т-во “Знання”, КОО, 2003. – С. 641–666.

44. Джужа О. М. Кримінологія. Спеціалізований курс лекцій зі схемами (Загальна та Особлива частини) : [навч. посібник] / Джужа О. М., Моїсєєв Є. М., Василевич В. В. – К. : Атіка, 2001. – 368 с.
45. Довгополюк В. О. Соціальна девіантність у молодіжному середовищі: передумови, різновиди та регулятиви : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : спец. 09.00.03 “Соціальна філософія та філософія історії” / В. О. Довгополюк. – О., 2004. – 20 с.
46. Дризе Т. М. Основы социокультурного проектирования / Т. М. Дризе, Э. А. Орлова. – М. : Российский ин-т культурологии, 1995. – 238 с.
47. Дроздов О. Ю. Соціально-психологічні фактори динаміки агресивної поведінки молоді : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.05 “Соціальна психологія” / О. Ю. Дроздов. – К., 2003. – 20 с.
48. Жданова И. В. Особенности личности подростков с девиантным поведением при пограничных нервно-психических расстройствах: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01 / Жданова И. В. – Х., 1997. – 197 с.
49. Закон Украины “Об органах и службах по делам несовершеннолетних и специальных учреждениях для несовершеннолетних” (с изменениями и дополнениями согласно Законам Украины № 312 – XIV от 11.12.98 г., № 864 – XIV от 08.07.99 г., № 673 – IV от 03.04.03 г., № 410 – IV от 03.02.04 г.) // Уголовно-исполнительное законодательство Украины / [ред. кол.: Д. А. Гребещук (гл. ред.) и др.] – К. : Юридическая компания Бест и Ко, 2004. – С. 89–104.
50. Зальвовський В. М. Про зловживання наркотиками / В. М. Зальвовський // Педагогіка і психологія. – 2003. – № 1. – С. 57–62.
51. Зорина Л. Я. Отражение идей самоорганизации в содержании образования / Л. Я. Зорина // Педагогика. – 1996. – № 4. – С. 56–67.
52. Зюбин Л. М. Совершенствование содержания и методики нравственно-правового воспитания учащейся молодежи / Зюбин Л. М. – Ташкент : Дониш, 1982. – 143 с.

53. Исаев Д. Н. Психопрофилактика в практике педиатра / Исаев Д. Н.. – Ленинград : Медицина, 1984. – 192 с.
54. Історія української школи і педагогіки: хрестоматія / [упоряд. О. О. Любар ; за ред. В. Г. Кременя]. – К. : Т-во “Знання”, КОО, 2003. – 766 с.
55. Каган М. С. Мир общения / Каган М. С. – М. : Политиздат, 1998. – 462 с.
56. Кальченко Т. Л. Запобігання злочинності неповнолітніх в Україні спеціальними органами та установами : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 “ Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право ” / Т. Л. Кальченко. – К., 2004. – 19 с.
57. Кларин М. В. Инновации в обучении: метафоры и модели / Кларин М. В. – М. : Наука, 1997. – 185 с.
58. Клейберг Ю. А. Психология девиантного поведения: [учеб. пособие для вузов] / Клейберг Ю. А. – М. : ТЦ Сфера, при участии «Юрайт – М», 2001. – 160 с.
59. Клепацький М. Проблеми реалізації законодавчо врегульованої процедури створення, функціонування та припинення діяльності органів самоорганізації населення / М. Клепацький // Аспекти самоврядування. – 2003. – № 1 (17). – С. 6–10.
60. Ковалевська Ю. М. Визначення та корекція ранніх форм девіантної поведінки: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01 / Ковалевська Ю. М. – Х., 1998. – 194 с.
61. Коваленко О. Г. Значення ролей і соціальних очікувань у педагогічному процесі / О. Г. Коваленко // Педагогіка і психологія. – 2002. – № 1–2. – С. 104–109.
62. Коломинский Я. Л. Психология общения / Коломинский Я. Л. – М. : Знание, 1974. – 94 с.
63. Кон И. С. В поисках себя: личность и ее самопознание / Кон И. С. – М. : Политиздат, 1984. – 335 с.
64. Кон И. С. Психология старшеклассника / Кон И. С. – М. : Просвещение, 1980. – 191 с.

65. Кон И. С. Социология личности / Кон И. С. – М. : Политиздат, 1967. – 383 с.
66. Конвенция о правах ребенка (Резолюция 44 сессии Генеральной Ассамблеи ООН 05.12.1989).
67. Кондрашов В. А. Этика. Эстетика / В. А. Кондрашов, Е. А. Чичина. – Ростов н/Д. : Изд-во «Феникс», 1998. – 512 с.
68. Концепция специального обучения и воспитания детей с нарушениями умственного и физического развития // Дефектология. – 1989. – № 12. – С. 3–15.
69. Концепция трудовой подготовки учащихся общеобразовательных школ / [рук. Атутов П. Р. и др.]. – М. : АПН СССР, 1988. – 61 с.
70. Корецький С. М. Кримінологічна характеристика девіантної поведінки неповнолітніх : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 “ Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право ” / С. М. Корецький. – К., 2003. – 20 с.
71. Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Костюк Г. С. ; [за ред. Л. М. Проколієнко]. – К. : Рад. шк., 1989. – 608 с.
72. Котлярів Л. П. Девіантність як предмет соціально-філософського аналізу : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : спец. 09.00.03 “Соціальна філософія та філософія історії” / Л. П. Котлярів. – О., 2003. – 20 с.
73. Кравченко Т. В. Формування соціальної поведінки особистості за Робертом Мертоном / Т. В. Кравченко // Педагогіка і психологія. – 2003. – № 3–4. – С. 52–62.
74. Кривуша В. І. Особливості ресоціалізації неповнолітніх злочинців / Кривуша В. І. – К. : «МП Леся», 2000. – 140 с.
75. Кримінологія: Підручник для студентів вищих навчальних закладів / [Джужа О. М., Кондратьєв Я. Ю., Кулик О. Г. та ін.] ; за заг. ред. О. М. Джужи. – К. : Юрінком Інтер, 2001. – 416 с.

76. Кузнецова Г. И. Особенности отношения подростков... / Г. И. Кузнецова // Проблемы психологии современного подростка. – М. : Просвещение, 1982. – 182 с.
77. Кузьмина Б. И. Психология свободы / Кузьмина Б. И. – М. : Изд-во МГУ, 1994. – 243 с.
78. Курбатов В. И. Социальное проектирование: [учеб. пособие] / В. И. Курбатов, О. В. Курбатова. – Ростов н/Д : Феникс, 2001. – 141 с.
79. Куценко Ю. Участь громадян у місцевому самоврядуванні: пошук і варіанти / Ю. Куценко // Управління сучасним містом. – 2002. – № 7–9 (7). – С. 68–73.
80. Лазаренко В. І. Наркоситуація в Україні та девіантна поведінка молоді : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соціол. наук : спец. 22.00.04 “Спеціальні та галузеві соціології” / В. І. Лазаренко. – Х., 2003. – 20 с.
81. Ларіна Т. О. Соціально-психологічні передумови аутоагресивної поведінки молоді: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.05 / Ларіна Т. О. – К., 2004. – 199 с.
82. Левендаренко О. О. Особливості процесу доказування у справах про злочини неповнолітніх : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 “Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза” / О. О. Левендаренко. – К., 2003. – 20 с.
83. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / Леонтьев А. Н. – М. : Наука, 1975. – 345 с.
84. Леонтьев К.Н. Деятельность. Сознание. Личность. – М.: Политиздат, 1975. – 304 с.
85. Личко А. Е. Психопатии и акцентуации характера у подростков / Личко А. Е. – М. : Медицина, 1983. – 208 с.
86. Лукашевич М.П. Соціологія: [навч. посібник] / М. П. Лукашевич, М. В. Туленков ; за заг. ред. М. В. Туленкова. – К. : МАУП, 1998. – 276 с.
87. Лурия А. Р. Язык и сознание / Лурия А. Р. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1998. – 416 с.

88. Лютак О. З. Психологічні особливості соціалізації старшокласників у загальноосвітній школі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 “Педагогічна та вікова психологія” / О. З. Лютак. – Івано-Франківськ, 2001. – 20 с.
89. Макаренко А. С. Избранные произведения / Макаренко А. С. – М. : Академия пед. наук, 1957. – 346 с.
90. Макаренко А. С. О воспитании / Макаренко А. С. ; сост. и автор вступит. статьи В. С. Хелемендик. – М. : Политиздат, 1990. – 415 с.
91. Макаренко А. С. Проблеми шкільного радянського виховання / Макаренко А. С. // Історія української школи і педагогіки: Хрестоматія / [упоряд. О. О. Любар; за ред. В. Г. Кременя]. – К. : Т-во “Знання”, КОО, 2003. – С. 460–475.
92. Макаренко А.С. Сочинения : в 7 т. / А. С. Макаренко. – М. : Академия пед. наук, 1957. – Т. 4. – 1957. – 378 с.
93. Макаренко А.С. Сочинения: в 7 т. / А. С. Макаренко. – М.: Академия пед. наук, 1957. – Т. 5. – 1957. – 413 с.
94. Максимова А. Ненужные дети или почему «омолаживается» преступность? / А. Максимова // Вечерний Мариуполь. – 2006. – № 20 (17 мая). – С. 7.
95. Максимова Н. Ю. Психологічні фактори узалежнення неповнолітніх від алкоголю і наркотиків та засоби його попередження: дис. ... д-ра психол. наук: 19.00.07 / Максимова Н. Ю. – К., 1998. – 468 с.
96. Малихіна Т. П. Психологічні умови попередження аморальних вчинків підлітків: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Малихіна Т. П. – Бердянськ, 2001. – 210 с.
97. Менделевич В. Д. Психология девиантного поведения: [учеб. пособие] / Менделевич В. Д. – М. : МЕДпресс, 2001. – 432 с.
98. Минковский Г. М. Профилактика правонарушений среди молодежи / Минковский Г. М. – К. : Вища школа, 1985. – 55 с.

99. Минковский Г. М. Профилактика правонарушений среди несовершеннолетних / Г. М. Минковский, А. П. Тузов – К. : Политиздат Украины, 1987. – 215 с.
100. Мирский С. А. Образовательный стандарт в трудовом обучении вспомогательной школы / С. А. Мирский // Дефектология. – 1996. – № 6. – С. 28–31.
101. Мізерна О. О. Психологічні особливості прояву агресії у дітей підліткового віку: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Мізерна О. О. – К., 2005. – 211 с.
102. Натанзон Э. Ш. Психологический анализ мотивов и способов педагогического воздействия на личность / Натанзон Э. Ш. – М. : Просвещение, 1968. – 218 с.
103. Натанзон Э. Ш. Трудный школьник и педагогический коллектив / Натанзон Э. Ш. – М. : Просвещение, 1984. – 96 с.
104. О реформе общеобразовательной и профессиональной школы: сб. документов и материалов. – М. : Политиздат, 1984. – 112 с.
105. Овчар О. М. Психологічні особливості військовослужбовців з ознаками девіантної поведінки : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 “Педагогічна та вікова психологія ” / О. М. Овчар. – Одеса, 2003. – 19 с.
106. Ортега-и-Гассет Х. Эстетика. Философия культуры / Ортега-и-Гассет Х. ; [вступ. ст. Фридендера Г. М. ; сост. Багно В. Е.]. – М. : Искусство, 1991. – 588 с.
107. Основні положення про організацію соціально-психологічної роботи із засудженими до позбавлення волі: [зб. методичних документів]. – К. : Знання, 2000. – 65 с.
108. Осорина М. В. Секретный мир детей в пространстве мира взрослых / Осорина М. В. – СПб. : Питер, 2000. – 288 с.
109. Пархоменко О. М. Виховання гуманістичного спрямованої особистості підлітка в позаурочний час / О. М. Пархоменко // Педагогіка і психологія. – 2004. – № 2. – С. 86–97.

110. Пенитенциарная психология, педагогика и совершенствование организации воспитательной работы с осужденными в ВТК / [под ред. В. Н. Синева и В. И. Кривуши]. – Киев : РИО КИВД при УАВД, 1993. – 413 с.
111. Перепелиця Т. Г. Соціокультурні чинники злочинної поведінки підлітків : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соціол. наук : спец. 22.00.06 “Соціологія культури, науки, освіти ” / Т. Г. Перепелиця. – К., 1999.– 19 с.
112. Пиаже Ж. Суждения и рассуждения ребенка / Пиаже Ж. – СПб. : Союз, 1997. – 283 с.
113. Пирогов Н. И. Избранные педагогические сочинения / Пирогов Н. И. ; [сост. и авт. комент. А. Н. Алексюк, Г. Г. Савенок ; отв. ред. А. Н. Алексюк]. – М. : Педагогіка, 1985. – 496 с.
114. Пирожков В. Ф. Законы преступного мира молодежи (криминальная субкультура) / Пирожков В. Ф. – Тверь : ИПП «Приз», 1994. – 120 с.
115. Пісоцька Н. М. Рецидивна злочинність молоді та її попередження : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 “Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право ” / Н. М. Пісоцька. – К., 2001. – 17 с.
116. Платон. Государство; Законы; Политика / Платон ; [предисл. Е. И. Темнова]. – М. : Мысль, 1998. – 798 с.
117. Пономаренко І. Л. Розвиток рефлексивності у підлітків з відхиленою поведінкою : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 “Педагогічна та вікова психологія ” / І. Л. Пономаренко. – Одеса, 2003. – 16 с.
118. Постановление ЦК КПСС “О дальнейшем укреплении социалистической законности и правопорядка, усилении охраны прав и законных интересов граждан” // Правда. – 1986. – 30 ноября. – С. 1–2.
119. Правовая культура и вопросы правового воспитания. – М. : Институт по изучению причин и разработке мер предупреждения преступности, 1974. – 202 с.
120. Пятницкая И. Н. Наркомания: руководство для врачей / Пятницкая И. Н. – М. : Медицина, 1994. – 544 с.

121. Радина Н. К. “Мужская культура” и причины социальной девиации: гендерный анализ межкультурной дезадаптации переселенцев из России в Германию / Н. К. Радина // Журнал прикладной психологии. – 2004. – № 2. – С. 65–71.
122. Ранняя профилактика отклоняющегося поведения учащихся (Психолого-педагогический аспект): пособие для учителя / [под ред. В. А. Татенко, Т. М. Титаренко]. – К. : Рад.школа, 1989. – 128 с.
123. Савицкая Э. Закономерности формирования “модели культурного человека” / Э. Савицкая // Вопросы философии. – 1990. – № 5. – С. 61–75.
124. Седнев В. Надписи и рисунки в общественном транспорте / В. Седнев // Философская и социологическая мысль. – 1993. – № 1. – С. 170–173.
125. Синиця І. О. Педагогічний такт і майстерність учителя / І. О. Синиця // Історія української школи і педагогіки: хрестоматія / [упоряд. О. О. Любар ; за ред. В. Г. Кременя]. – К. : Т-во “Знання”, КОО, 2003. – С. 554 – 565.
126. Синьов В. М., Кривуша В. І. Естетичне виховання у процесі ресоціалізації засуджених / В. М. Синьов, В. І. Кривуша // Кривуша В. І. Особливості ресоціалізації неповнолітніх злочинців. – К. : “МП Леся”, 2000. – С. 100–102.
127. Синьов В. М., Кривуша В. І. Організація роботи з ресоціалізації засуджених в умовах виховно-трудових колоній / В. М. Синьов, В. І. Кривуша // Соціальна реабілітація, які повернулися з місць позбавлення волі, у соціальних службах для молоді. – Київ : А.Л.Д., 1995. – С. 6–19.
128. Синьов В. М. Пенітенціарна педагогіка / Синьов В. М., Кривуша В. І., Беца О. В.– К. : РВВ КІВС, 1996. – 543 с.
129. Слуцкий В. И. Детство как экзистенция. Быть или казаться? / В. И. Слуцкий // Мир психологии. – 2002. – № 1 (24). – С. 64–73.
130. Социология: [учебник для вузов] / В. Н. Лавриненко, Н. А. Нартов, О. А. Шабанова, Г. С. Лукашова ; [под ред. проф. В. Н. Лавриненко]. – М. : Культура и спорт, ЮНИТИ, 1998. – 349 с.
131. Социология: учебное пособие / [А. Н. Елсуков, Е. М. Бабасов, А. Н. Данилов и др.] ; под ред. А. Н. Елсукова. – Минск : НТООО «ТетраСистемс», 1998. – 560 с.

132. Соціологія: підручник / [за заг. ред. проф. В. П. Андрущенко, проф. М. І. Горлача]. – Харків – Київ : книжкова фабрика «Глобус», 1998. – 624 с.
133. Степанов В. Г. Психология трудных школьников: учебное пособие для учителей и родителей / Степанов В. Г. – М. : Издательский центр «Академия», 1997. – 320 с.
134. Степанов В. Г. Психология трудных школьников: учебное пособие для учителей и родителей / Степанов В. Г. – М. : Издательский центр «Академия», 1997. – 320 с.
135. Степанов С. С. Кризис самоопределения длиною в жизнь / С. С. Степанов // Магистр. – 1998. – № 1. – С. 90–95.
136. Сухомлинський В. Серце віддаю дітям / В. Сухомлинський // Історія української школи і педагогіки: Хрестоматія... – С. 526 – 540.
137. Сухомлинський В.О. Вибрані твори: у 5 т. / В. Сухомлинський. – К. : Рад. шк., 1976. – Т. 2. – 1976. – 670 с.
138. Тагильцева Н. Искусство в развитии самосознания детей / Н. Тагильцева // Искусство и образование. – 2002. – № 1 (19). – С. 26–33.
139. Тард Г. Социальная логика / Г. Тард // Западноевропейская социология XIX – XX веков : тексты / [под ред. В. И. Добренькова]. – М. : Изд. Междунар. ун-та Бизнеса и Управления, 1996. – С. 146 – 155.
140. Тендрякова М. Время в зеркале детской игры / М. Тендрякова // Педология. Новый век. – 2001. – № 6. – С. 49–50.
141. Топольскова І. О. Кримінально-правові та кримінологічні аспекти боротьби із втягненням неповнолітніх у злочинну або іншу антигромадську діяльність : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 “ Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право ” / І. О. Топольскова. –К., 2003. – 20 с.
142. Уголовно-исполнительное законодательство Украины / [ред. кол.: Д. А. Гребещук (гл. ред.) и др.]. – К. : Юридическая компания Бест и Ко, 2004. – 127 с.
143. Українська література XIV – XVI ст. Апокрифи. Паломн. твори. Історіограф. твори. Переклад. повісті. Поет. твори / [авт. вступ. ст. і ред. тому

- В. Л. Микитась ; упоряд. і прим. В. П. Колосової та ін.]. – К. : Наук. думка, 1988. – 600 с.
144. Українська педагогіка в персоналіях: у 2 кн. / [за ред. О. В. Сухомлинської]. – К. : Либідь, 2005. – Кн. 1: Навч. посібник. – 2005. – 624с.
145. Українська педагогіка в персоналіях: у 2 кн. / [за ред. О. В. Сухомлинської]. – К.: Либідь, 2005. – Кн. 2: Навч. посібник. – 2005. – 552 с.
146. Устименко Т. А. Основи міжкультурної взаємодії / Устименко Т. А. – Полтава : Полтавський вісник, 1998. – 214 с.
147. Ушинский К. Д. Предисловие к первому тому «Педагогической антропологии» / К. Д. Ушинский // Антология педагогической мысли России второй половины XIX – начала XX в. – М. : Педагогика, 1990. – С. 60–67.
148. Фельдштейн Д.И. Возрастная и педагогическая психология. Избранные психологические труды / Фельдштейн Д. И. – М.: Изд-во Московского психолого-социального ин-та; Воронеж: Из-во НПО «МОДЭК», 2002.– 432 с.
149. Фельдштейн Д. И. Психология воспитания подростка / Фельдштейн Д. И. – М. : Знание, 1978. – 47 с.
150. Фельдштейн Д. И. Психолого-педагогические проблемы соотношения биологического и социального / Д. И. Фельдштейн // Советская педагогика. – 1984. – № 5. – С. 19–28.
151. Фельдштейн Д. И. Формирование личности ребенка в подростковом возрасте / Фельдштейн Д. И. – Душанбе : Дониш, 1973. – 138 с.
152. Философия наивности / [сост. А. С. Мигунов]. – М. : Изд-во МГУ, 2001. – 384 с.
153. Фіцула М. М. Антиалкогольна виховна робота в школі / Фіцула М. М. – К. : Радянська школа, 1984. – 104 с.
154. Фіцула М. М. Педагогіка: [навч. посіб. для студентів вищих педагогічних закладів освіти] / Фіцула М. М. – К. : Видавничий центр «Академія», 2002. – 528 с.
155. Франко І. Я. Іван Вишенський і його твори / Іван Франко // Матеріали до вивчення історії української літератури: у 5 т. / [упоряд.: О. І. Білецький, Ф.

- Я. Шолом]. – К. : Радянська школа, 1959. – Т. 1: Давня українська література. – 1959. – 651 с.
156. Фрейд З. Художник и фантазирование / Зигмунд Фрейд ; [общ. ред., сост., вст. ст. Р. Ф. Додальцева, К. М. Долгова ; пер. с нем. Р. Ф. Додальцева и др.]. – М. : Республика, 1995. – 398 с.
157. Фролов И. П., Гуревич П. С. Человечествознание / И. П. Фролов, П. С. Гуревич // Человек. – 1994. – № 6. – С. 4–21.
158. Харламов И. Ф. Педагогика: [учебник] / Харламов И. Ф. – Минск : «Университетское», 2002. – 560 с.
159. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность: В 2 т. / Х. Хекхаузен ; [пер. с нем. ; под ред. Б.М.Величковского ; предисл. Л. И. Анциферовой, Б. М. Величковского]. – М. : Педагогика, 1986. – Т. 1. – 1986. – 408 с.
160. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность / Хекхаузен Х. – М. : Наука, 1965. – 244 с.
161. Храмова О. Л. В. О. Сухомлинський про виховання важких дітей і підлітків / О. Л. Храмова // Педагогіка і психологія. – 2004. – № 1. – С. 12–20.
162. Чанышев А. Н. Аристотель / Чанышев А. Н. – М. : Мысль, 1981. – 200 с.
163. Шабанов П. Д. Наркомания : патопсихология, клиника, реабилитация: / П. Д. Шабанов, О. Ю. Штакельберг ; [под ред. А. Я. Гриненко]. – [изд. 2-е, перераб. и доп.]. – СПб. : Лань, 2001. – 464 с.
164. Шнайдер Г. Й. Криминология / Шнайдер Г. Й. ; [пер. с нем., под общ. ред. и с предисл. Л. О. Иванова]. – М. : Издательская группа «Прогресс» – «Универс», 1994. – 504 с.
165. Шпак В. П. Реабілітаційно-педагогічні погляди В. О. Сухомлинського / В. П. Шпак // Педагогіка і психологія. – 2003. – № 3–4. – С. 24–31.
166. Щепанская Т. Б. Символика молодежной субкультуры: опыт этнографического исследования системы 1986 – 1989 гг. / Щепанская Т. Б. – СПб. : Наука, 1993. – 340 с.
167. Эйбл-Эйбесфельд И. Поведение детей: культуры народов косан, якномами, химба и эйпо / И. Эйбл-Эйбесфельд // Культуры. – 1982. – № 4. – С. 5–29.

168. Эльконин Д. Б. Психология игры / Эльконин Д. Б. – М. : Педагогика, 1978. – 304 с.
169. Эндрюс Д. К. Роль образования в пропаганде здорового образа жизни в двадцать первом столетии / Д. К. Эндрюс // Теория и практика физической культуры. – 1993. – № 1. – С. 43–49.
170. Эриксон Э. Детство и общество / Эриксон Э. – СПб. : Летний Сад, 2000. – 415 с.
171. Эриксон Э. Идентичность: Юность и кризис / Эриксон Э. ; [пер. с англ., общ. ред. и предисл. А. В. Толстых]. – М. : Издательская группа «Прогресс», 1996. – 344 с.
172. Этика : энциклопедический словарь / [под ред. Р. Г. Апресяна, А. А. Гусейнова]. – М. : Гардарики, 2001. – 671 с.
173. Этнос. Идентичность. Образование: Труды по социологии образования / [под ред. В. С. Собкина]. – М. : Наука, 1998. – 270 с.
174. Юнг К.-Г. Божественный ребенок / Юнг К.-Г. – М. : Олимп; Акт, 1997. – 400 с.
175. Юнг К.-Г. Конфликты детской души / Юнг К.-Г. – М. : Канон. Реабилитация, 1994. – 253 с.
176. Якуба Е. А. Социология: [учеб. пособ. для студентов] / Якуба А. А. – Харьков : Издательство «Константа», 1996. – 192 с.
177. Ярмиш І. О. Психологічні механізми адаптації підлітків з кримінальною поведінкою в умовах примусової ізоляції : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.06 “Юридична психологія” / І. О. Ярмиш. – Х., 2003. – 20 с.
178. Яровий А. О. Проблеми соціальної адаптації неповнолітніх, звільнених з виховно-трудоувих колоній : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 “ Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право ” / А. О. Яровий. – Х., 2002. – 20 с.
179. Ясперс К. Введение в философию / Ясперс К. ; [пер. с нем.; под ред. Л. А. Михайлова]. – Минск : Пропилеи, 2000. – 192 с.
180. Fromm E. The Sane Society / Fromm E. – New York : Rinehart, 1955. – 362p.